

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI AİDİYETLERİ VE TÜRK KİMLİĞİ

(14-17. Yüzyıllarda ve Yakın Geçmişte Bir Gezinti)

SALİH ÖZBARAN

Tarihçi
Kitabevi

Salih Özbaran'ın kısa özgeçmişi ve yayın listesi

Salih Özbaran: 1940 Turgutlu doğumlu. Manisa Lisesi (1958), İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü ve Yüksek Öğretmen Okulu mezunu (1963). Doktora tezi: Londra Üniversitesi (1969). 1977 yılında doçent, 1982'de profesör oldu. İstanbul, Ege ve Dokuz Eylül üniversitelerinde çalıştı (1979-1998). Cambridge Üniversitesi'nde ziyaretçi profesör olarak dersler verdi, seminerlere katıldı (1999-2000).

Yayımlanmış kitapları:

Tarih ve Öğretimi (1992);

The Ottoman Response to European Expansion (1994);

Tarih, Tarihçi ve Toplum (1997);

Güdümlü Tarih (2003);

Sınırdaki Osmanlı (2004);

Bir Osmanlı Kimliği (2004);

Portekizli Seyyahlar (2007);

Osmanlı'yı Özlemek ya da Tarih Tasarlamak (2007);

Ottoman Expansion towards the Indian Ocean (2009);

Geçmiş Güncelleştirmek (2011);

Tarihçilik Zor Zanaat (2015);

Tarihçi ve Doğa (2021).

Osmanlı Aidiyetleri ve Türk Kimliği (2023)

Bölgesel tarih (Kasaba/Turgutlu) kitapları:

Küllerinden Doğan "Kasaba" Turgutlu (2013);

Fotoğraflarla Konuşan Kasaba: Turgutlu (2015);

Çaldağı: Kasaba'daki Darbe (2018);

Kasaba Yazıları (2021).

Editörlük yaptığı kitaplar:

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım* (1984);

Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (1995); V. J. Parry, *Richard Knolles's History of the Turks* (2003); *Türk Denizcilik Tarihi* 1. cilt, İdris Bostan ile (2009).

Çeviri kitabı:

David Thomson, *Tarihin Amacı* (1983).

Osmanlı Aidiyetleri ve Türk Kimliği

(14-17. Yüzyıllarda ve Yakın Geçmişte Bir Gezinti)

SALİH ÖZBARAN

Tarihçi
Kıtabevi

Tarihçi Kitabevi Yayınları • 160

Genel Yayın Yönetmeni

Necip Azakoğlu

Yayına Hazırlayan

Nevin Azakoğlu

Kapak ve Sayfa Tasarımı:

Ahmet Çevik

Birinci baskı: Şubat 2023, İstanbul

Boyutlar: 13,5 x 21 cm

Sayfa sayısı: 176

ISBN: 978-975-2466-53-1

Baskı ve cilt

Seçil Ofset

100. Yıl Mah. Matbaacılar sitesi, 4. Cad. No: 77

Bağcılar/İSTANBUL

+90 (212) 629 06 15

Sertifika No: 44903

© Yayın hakları Tarihçi Kitabevi'ne aittir.

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

Tarihçi Kitabevi

Sertifika No: 17618

Moda Caddesi No: 104/A Moda, Kadıköy / İSTANBUL

Tel: 0216 418 68 86 GSM: 0530 370 74 11

www.tarihcikitabevi.com

info@tarihcikitabevi.com

tarihcikitabevi

TarihciKitabevi

tarihcikitabevi

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
Giriş: Kimlikler üstüne tanımlar, eleştiriler	15
Coğrafi ve kültürel konum	17
Nedir kimlik?	
Bozkurt Güvenç ve Tayfun Atay'ı' dinleyelim önce	21
Nuri Bilgin ile sürdürüeyim bilgilenmeyi	26
Kişisel ve yerel bir örnek.....	29
Tarihçilerin değerlendirmeleri	33
Kemalizm öldü, yaşasın Hamidizm	36
" Türkiyelilik " üstüne	37
1. Bölüm: Tarihçi ve Toplum	42
Yakın Geçmişten Kısa Anımsatmalar	42
Günümüzden bir değerlendirme	46
Çok sahipli bir alan ama yetkiyle	49
2. Bölüm: Kimliğini Arayan Tarih	52
Uzun bir yolculuğa çıkalım	54
Önce Şerafettin Turan, Carter Findley ve Esenbike Togan'ı dinleyelim.....	55

Taner Timur'u, Bülent Tanör'ü, Nuri Bilginî hatırlayalım	60
Şimdi soralım kendimize: Neredensiniz, kimlerdensiniz, nasıl bir kimlikle övünüyorsunuz?	63
3. Bölüm: Osmanlı İmparatorluğu ve İslam	65
Taca atılan tarih	65
Osmanlı Kimliği.....	70
Devlet ve Siyasallaşmış İslam	73
Medrese ve Ulema	79
Halk İslamı	83
İçki, afyon, zina, homoerotizm	84
Bölüm için bir sonuç	85
4. Bölüm: Cemal Kafadar ve Rumîlik/Türklük	88
Tanımdaki Çelişkiler	88
Uyarılar, bilimsel tepkiler	90
Birkaç öncü çalışma	94
Kafadar ve Zenginleştirdikleri.....	95
Uygun tanımlamalar	98
5. Bölüm: Batı Dünyasında Türk İmgeleri	103
Türk kimdi, Türkiye neresiydi?.....	104
İspanya'daki imgeler	107
Portekiz İmparatorluğu'nda Türk, Türkmen ve Rumî tanımları.....	110
Fransa'dan Yansımalar.....	114
Alman literatüründe Türk	118
İngiliz edebiyatında Türk.....	119

Hayallerdeki Türk	121
Bölüm için bir sonuç	122
6. Bölüm: Osmanlıca: Nedir, kim öğrenir, kim öğretir?	124
Osmanlıca nedir?.....	125
Mezar taşı kolay okunur mu?.....	126
Kişisel bir serüven	129
Osmanlıca: Kolay değil, politik söylemle hiç değil.....	129
Bir tarihçi tavsiyesi	132
7. Bölüm: Atatürk, Tarih ve Türk Tarih Kurumu	134
7/1: Tarihe havale etmek.....	134
7/2: 20 yıllık tarih dersi!	137
7/3: Atatürk ve Türk Kimliği	140
7/4: 10 Kasım'da Osmanlı	145
7/5: Atatürk, Ayasofya ve Kayser-i Rûm	148
7/6: Atatürk ve Türk Tarih Kurumu.....	153
(Tarihçilikte Söndürülmüş Bir Işık)	
Dizin.....	171

Erzincan/Uluyamaç'ta doğdu,
İstanbul'a okumak, geçinmek için gitti,
Yüksek Öğretmen Okulu'nda devlete sığındı,
Fransa'da tarih doktorası yaptı,
İzmir'den Cumhuriyet aydınlığı saçtı.

Zeki Arıkan'dı o tarihçi.
Anısına Saygıyla, Sevgiyle, Özlemle

Önsöz

2004 yılında Kitap Yayınevi tarafından yayın dünyasına katılan *Bir Osmanlı Kimliği* başlığını taşıyan kitabımın sonuç dizeleri arasında şu sözcükler yer almıştı:

“Geç Ortaçağ *Türk/İslam* İmparatorluğuna ait olduklarını sanıp da “biz Osmanlıyız” diye haykıranlar bilmeliler ki bu İmparatorluk çok farklı kültür öğelerini de benimsemiştir. Öyle diyenler bu öğelerden hangisini sahipleniyor? Devşirme devlet adamlarını mı, İmparatorluğun merkez kültürünü yansıtmaya çalışan tarihçiyi ya da şairi mi, Mora yarımadasında yaşamış Yunan kültürlü tâbiyi mi ya da Yemen’de doğmuş Arap’ı mı veyahut Anadolu yaylalarına serpilmiş Türkmen boylarını mı? Yoksa Âl-i Osman İmparatorluğunun görkemini mi? Türkiye Cumhuriyeti -başta Türk olmak üzere çeşitli köklerden gelse bile- bir değişimin sonucu olarak ortaya çıkmamış mıdır? Cumhuriyeti silip atarak *Osmanlıyız* demek, tarihsel mantığa ters düşmek değil midir?”

Son zamanlarda ve günümüzde sıklıkla dile getirilen, gerekli/gereksiz hatırlatmalarla devreye sokulan ve özellikle de politik ve medyatik ortamlarda kullanılan bir konu olmuştur kimlik. 1999 yılı Osmanlı kuruluşunun 700. yıldönümü sayılarak bu konu kutlamalarla yeniden değerlendirilmiş; kongre ve konferanslarla, medya kanallarıyla tanımlamalara çeşitlilik aranmış, kimi zaman da yağmalanmıştır. Bu arada ciddi çalışmaların ürünü olarak mantıklı açıklamalarla aydınlık

getirilmek istenmiştir Osmanlı tarihçiliğine. Elinizdeki bu kitapçık, böylece dalgalandırılmış bir konu üstüne hazırlanmış, “yeniden bir giriş” mahiyetini aşmayan tanımlamaları içermek niyetiyle derlenmiştir.

Önce Osmanlı dünyası ile ilgili coğrafi, siyasal ve kültürel konum üstünde durulmuş, genişleyen ve anılan yüzyıllarda Osmanlıların temel saydıkları *İslamî*, *Rumî* ve *Farsî* sıfatları-yanında *Türk*’ün ne denli içselleştirilmiş ve kimlik değerlendirilmelerinde ne kadar öne çıkarılmış ya da geri plana itilmiş olduğu ortaya konmak istenmiştir. Ahmet Yaşar Ocak’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İslam algısı ve Cemal Kafadar’ın Rumîlik üstüne ustaca hazırladıkları kitapların değerlendirilmesi başta olmak üzere konuya eğilmiş olan tarihçilerin düşünceleri paylaşılacak istenmiştir. Ayrıca Avrupa’da yüzyıllar boyunca dile getirilen Türk imgeleri, olumlu/olumsuz imajlarıyla -kısa kısa da olsa- açıklanmaya çalışılmıştır.

Cesaretimin hoşgörüsüyle karşılanacağını umarak, ele aldığım böyle önemli ve nazik bir konuda bilimsellikle bağdaşmayan, piyasayı dolduran, İmparatorluk övgüsü adına basın ve iletişimde yer almış olan hamasi sözlerin tarihçilik ile bağdaşmadığını belirtmek isterim. Her şeyden önce tarihi iktidar sevdası için kullanma hevesleri taşıyanların karşısında, bilimsel olduğuna inandığım yaklaşımları dile getirmeye çalıştığımı ifade etmek isterim. Özellikle akademik ciddiyetin en çok darbe yediği, Türkiye Cumhuriyeti’nin kazandırdığı çağdaş uygarlığa ulaşma çabaları konusunda 21. yüzyılın ilk çeyreğinde yoğunlaşan öç alma hırsına kapılanlara karşı -yaşamla-rını sürdüren ve ebediyete intikal etmiş- kimi tarihçi ve sosyal bilimcilerin emeklerini dile getirme amacı da taşımaktadır bu kitapçık.

Kitabın içeriği son yıllarda elde ettiğim bilgiler, konu üstüne yayınlanmış birkaç makale ve henüz kitaplaşmamış yazılar yansımasından oluşmaktadır. Tarihçiliğe ve onun nazik konularından biri sayılan kimlik sorununa ilişkin tamamlayıcı bilgileri içermektedir. Umarım son yılların en çok istismar edilen sorununa biraz daha açıklık getirmiş olurum. Biliyorum ki tarih -Mustafa Kemal Atatürk'ün deyişiyle- “namütenahi”dir; tarihçiler de onu yaşadıkları çağa kadar elde ettikleri bilgi ve deneyimle, uygun biçimde anlamlandırmayı sürdüreceklerdir.

Salih Özbaran, Ekim 2022

Giriş:

Kimlikler Üstüne Tanımlar, Eleştiriler

“İnsanoğlunun kendini, kimliğini araması günümüzün olgusu, ama bu pek de gelip geçici bir modaya benzemiyor. Teknolojik gelişmeler sürdükçe, toplumlar, kültürler değiştikçe, insan sanki bu sorunla uğraşacak gibi görünüyor. Çağdaş insan kimliğini arıyor; çünkü kendisine verilen kimlik kartlarından memnun değil. Kendi kimliğini (ne’liğini) aramak, bulmak; kendi seçtiğini kullanmak, “Ben şuyum” ya da “değilim” demek özgürlüğüne kavuşmak istiyor... Çağımızın egemen rüzgârları bu yönde esiyor, bireyleri, grupları, toplumları etkiliyor”.

Bozkurt Güvenç’in 1993 yılında yayın dünyasına sunduğu *Türk Kimliği* kitabındaki düşünceleri günümüz için de geçerli. Moda yaratma ya da kimlik arama/tarama girişimleri biraz daha hararetli; bazen daha bir soğuk kanlılıkla gündeme getiriliyor. Kimilerine göre gereklilik bu, kimilerine göre de yapay gündem yaratmak. Özellikle yıllardır tanık olduğumuz süreçte, yani başbakanlığı zamanında ve daha sonra partili cumhurbaşkanlığı döneminde Recep Tayyip Erdoğan’ın işleme koyma girişimleriyle ateşleniverdi bu sorun; genellikle politikacılarca arzu edildiği üzere kullanılageldi; bazen de tarihçi, sosyolog, psikolog ve antropolog gibi bilginlerce tanımlanmaya, sınırları belirlenmeye çalışıldı; entelektüellerin ve köşe yazarlarının şurasından burasından açıklık getirmeye

çalıştıkları “kimlik” konusu, şu sıralarda politikacının dilinde, sanatçının yorumunda ve bazen tesadüfen kendisine mikrofon uzatılan vatandaşın şaşkın bakışlar eşliğinde verdiği yanıtlarda tanımlanıyor. Gazete köşe yazılarında, televizyon programlarında yer tutan savlarına, sosyal medyanın uygun/uygunsuz tanı koymalarına konu olmaya devam edecek gibi görünüyor bu kimlik arama/tarama sorunu. Türkiye dışından da tarifi yapılmaya, Türk kültürünün nasıl anlaşılması gerektiğine değiniliyor. Özellikle de “azınlık” sözcüğünün çekiciliğine diplomatik amaçları da ekleyerek yaratılmak ve emperyalist beklentiye alet edilmek istenen bu kavram, medyanın misafiri olmayı sürdüreceğe benziyor. Hepsinden de öte, bu bağlamda kendini tam yetkili gördüğünü sanan (yandaşlarınca böyle bir yetki tanınan) Tayyip Erdoğan, onun dediklerinden şaşmayan saray/küllüye yönetiminin ve “biat” edenlerin dilinden “İslamiyet”, daha doğrusu “ümme” hatırlatmasıyla ortalığı kaplamaya çalışıyor. Ama biz, konuyu işleyenlerin, bilimsel yaklaşımların ve tarihçiliğin yöntemlerinden şaşmayanların geliştirdikleri tanımlara bakacağız bu kitapçıkta.

Hindistan doğumlu, İngiltere, ABD ve Türkiye’de çeşitli üniversitelerde dersler vermiş olan yakın dostum Feroz Ahmad’ın bir kitabına *Bir Kimlik Peşinde Türkiye (Turkey: Quest for Identity)* başlığını koymuş olması, Türkiye’nin ve Türklerin geçirdikleri tarihi aşamaları göstermesi bakımından isabetlidir. Ahmad, Osmanlı merkezî yönetiminin “Türk” için belirlediği tanımlamanın olumsuz tarafını açıklarken, kimliklerinde ona ne denli yer ayırdıklarını da yeniden vurgulamaktadır: “Türk” adını, henüz boyun eğdirilmemiş ya da “uygarlaşmamış”, ancak kendi topraklarında yaşamakta olan göçebe ve yerleşik, çiftçilikle uğraşan kabile grupları için kullandıklarını dile getirmiştir.¹

1 İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, 2. baskı, Nisan 2007, Önsöz.

Osmanlı tarihi üstüne çalışan saygın tarihçilerden biri olan Colin Imber ise şöylece özetliyor, tarihçilerce “klasik çağ” olarak tanımlanması benimsenen süreci esas alarak:

“On yedinci yüzyılda Avrupalılar, bugün olduğu gibi, “Osmanlı İmparatorluğu” ve halkına -hiç değilse Müslüman halkına- “Türk” derlerdi. Ama bu tanımlar ancak kısmen doğrudur. İmparatorluğun nüfusu, din, dil ve sosyal yapı bakımından heterojendi. Sultanların ve yönetici elit takımının dini olarak hâkim din tabii ki İslam’dı, ama Rum, Ortodoks ve Ermeni kiliselerinin İmparatorluğun siyasi yapısı içinde önemli bir yeri vardı... Dinî cemaatler kadar kalabalık, çeşitli ve iç içe girmiş dilsel gruplar da eksik değildi... İmparatorluğun hiçbir vilayetinde tek bir dil konuşulmuyordu. İmparatorluğun sosyal yapısı da çeşitliydi... sosyal yapısı çok büyük ölçüde tarımsaldı ve sultanların şan ve şöhrati, siyasi yazarların altını çizdikleri gibi, köylülerin emeğine dayanıyordu... Son tahlilde, İmparatorluğu bir arada tutan şey dinî, etnik veya başka kimlikler değil, sultanın şahsıydı”.²

Emre Kongar da anımsatmıştı yıllar önce, bir sosyolog olarak, kimliğin tehlikeli biçimde kullanılmasına yol açanları: Sorun devam ediyor günümüzde; komşuluk eden iki aile arasındaki ilişkiden, uzaklardan gözlemleyen insanların imgelemelerine kadar uzanıyor. Geleneksel toplumlar bunun pek farkında değillerdi belki; ama zamanımızın güçlü silahlarından biri durumuna getirilmiş gibi. Geçmişte yaşanan önemli çatışma nedenlerinden sayılan sınıf mücadelelerini de gölgede bırakacak denli öncelikli ve tehlikeli sayılıyor; en azından Samuel Huntington tarafından.³

2 C. Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarı Yapısı* (çev. Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi yayını, 2006, s. 4-5.

3 Emre Kongar, “Kimlik Sorunu Çatışmaları”, *Cumhuriyet*, 5 Aralık 2005.

Coğrafi ve kültürel konum

Tarih derinliğinde Osmanlı'dan, hatta Selçuklu'dan günümüze doğru gelindiğinde, Türkiye'nin ne kadar kapsamlı ve çeşitlilik gösteren bir vatan olduğu kolayca anlaşılır. Selçukluların aidiyet saydıkları *Selçukiyân-ı Rum*'dan (çoğu zaman *Anadolu Selçukluları* olarak tanımlanan kavramdan) Osmanlı'nın sığındığı *Memâlik-i İslam*'a ya da Doğu Roma (Bizans) egemenliğinde kalmış topraklara atfen *Memâlik-i Rum*'a ulaşılır. Oradan da Türkiye Cumhuriyeti'ne ve onun da yüzyıllardır oluşmuş başat konumundaki *Türk Kimliği*'ne varılır. Bu kimlik, Atatürk, yakın arkadaşları ve O'nun ilkelerini destekleyenlerce böyle tanımlanmıştır. Tabii ki bir inşadır bütün kimliklerde olduğu gibi: tarih bilim, kültür ve sanatının mantığına, çağcıl düşünceye en yakınıdır. Avrupalıların yüzyıllardır kullandıkları, Müslümanlıkla eş saydığı bu kimlik, gerçek sahiplerince, cumhuriyetle ve laiklik ilkesiyle birlikte, başka dil ve ırk özelliklerini dışlamayan -bu kez Avrupalılara, (Batı'ya) ve diğer dünya devletlerine yepyeni niteliklerle- duyurulmuştur. Ulus Devlet içinde geliştirilen, Türkçe ile taçlandırılan, laiklik ilkesini benimseyen -etnik ayrımcılığa sapmayan- bir ulus kimliğidir bu.

Kimlik belirlenmesinde dikkate alınması gereken hususlardan bir tanesi, hiç şüphe yok ki coğrafyanın, ülkenin, daha doğrusu üzerinde/içinde yaşanan doğanın bahsettiği özelliklerdir; yakın ve uzak çevrenin yer aldığı stratejik konumdur. Ele aldığım *Rumî*'liğin öncelikle bu bağlamda saptanması önemlidir. Ne var ki Osmanlıların Bizans'tan devraldıkları, daha açıkçası fethettikleri karaların ve denizlerin tanımı uzun yıllar gelişigüzel yapılmış, kimi zamanlar yanlış teşhislere neden olmuştur. *Rumî*, bazen Anadolu, hatta Batı Anadolu sınırlamasıyla açıklanmış, bazen de sadece Grek damgasıyla yetinilerek tasvir edilmiştir. Cemal Kafadar'a kulak verelim, özellikle "vatan" ve "ulus" gibi kavramları işlediği satırlara bakalım:

Vatan ve ulus gibi kavramların toplumların hayatına nüfuzu, ister milliyetçilik olarak ister başka şekillerde tezahür etsin, çok köklü ve çok boyutlu sosyokültürel olguların sonucu. [...] Milliyetçilik öncesine giden hassasiyetlerden ve birikimlerden de beslenmesini bilen olguların. Öyle yekpare bir vardı-yoktu, iyiydi-kötüydü yargılarıyla vatan veya millet gibi kavramlar etrafında oluşan toplumsal enerjiyi açıklayamayacağımız aşikâr. Bırakın milyonlarca ya da yazı teknolojisinden dolayı “tarihi” dediğimiz birkaç bin yıllık insanlık tarihini, son birkaç yüzyıl içinde dahi insan topluluklarının dil, din, yer gibi belli başlı kimlik oluşturu- rucu unsurlar açısından muazzam dönüşümler yaşadığı düşünülürse, “bin(lerce) yıldır biz...” türü düz, çizgisel anlatıların ideolojik Modern çağlara ait bir olgu olarak milliyetçiliklerin millet ve vatan tarihi adına birçok şeyi inşa, hatta icat ettiği muhakkaktır.⁴

“Vatan ve ulus kavramlarının çağdaş dünyamızda aldığı şekillerin -ne kadar yeni olurlarsa olsunlar- yoktan var edilemeyeceğini anımsatan Kafadar, zaman içinde terk ve göz ardı edilmiş tanımların -tanımları yapılmamış olsa bile- tarihsel gerçekleri ifade etmiş olmalarından dolayı sadakat ile yaklaşılması gerektiğine inanıyor; hatta “içine düştüğümüz çıkmazlarda bize alternatif sunma potansiyeli taşıdıkları için” bilhassa parmak basıyor.⁵ 11. ve 16. yüzyıllar arasında kalan zaman diliminde Balkanlar ve Anadolu’da yaşanan karşılıklı göçlerin, din ve dil değiştirmelerinin, birbirinden farklı üretim ve yaşam biçimlerinin, hatta küçük devlet denilebilecek siyasi bağımsızlıkların var olduğuna vurgu yapıyor; böylece Rumî yapıya zemin hazırlıyor Kafadar. İster Rumeli çocuğunun bakış açısından olsun ister Anadoluğunun görüşü doğrultusunda olsun, 1919’dan

4 Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 17-18.

5 Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 19 vd.

itibaren Milli Mücadele'nin verildiği coğrafyanın adı olmuştur Türkiye.”⁶

Döneyim bu kitapta ana konu olarak belirlediğim bölgeye: Biraz daha açayım Rumî coğrafyanın sınırlarını; ya da onu yalnızca Konstantinopolis (İstanbul) ile çok dar coğrafya içinde tanımlayanlara yanıt vereyim, vermeye çalışayım. Bu aşamada konuya daha önce değinen, yol gösteren bir tarihçi olan Michel Balivet giriyor devreye. İçinde oldukça ayrıntıyla ve daha çok doğruya yaklaşılarak dolaşabileceğimiz bu coğrafyayı -hasım olarak bilinenlerin bilgi kaynaklarını taramış bir yetkili olarak- şöyle açıklıyor:

“Bu alan Ortaçağ’ın başlangıcından beri Bizanslıların kültürel kimliğini ve siyasal meşruiyetini yarattı. Yine burası, 11. yüzyıldan itibaren uç bölgelerine yerleşmeye başlayan Türkler için de tuhaf bir biçimde aynı işlevi görmüştür. Aynı şekilde Bizanslılar kendilerini doğrudan doğruya Romalıların tek yasal varisi olarak görüyorlar ve ülkelerini de tek ve gerçek Romanya, İmparatorluğun saldırıya uğramamış tek kutsal tapınağı olarak kabul ediyorlardı. Türkler, şaşılacak biçimde, kısmen işgal ettikleri Küçük Asya alanını “Roma’ya ait” (*er-Rûmî*), kendi topraklarını “Roma ülkeleri” (*Diyâr-ı Rûm*) ve hükümdarlarını da Roma hükümdarı (*er-Rûmî*) olarak kabul ettiler. Geç Ortaçağ’a ait bazı İslam eserlerinde *Rûmî* sözcüğü o denli belirsizdir ki Yunan mı yoksa Türk mü kastedildiği ancak metnin içeriğinden anlaşılabılır.”⁷

6 Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 25.

7 S. Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, s.46-47. M. Balivet’ten daha fazla yararlanmak isteyenler onun diğer kitaplarına, özellikle de ISIS yayınlarından çıkmış olan (1994) *Romanie Byzantine et Pays de Rûm Turc* kitabına baş vurabilirler.

Ulrich Haarmann ile sürdürüyüm bu ayrımı; “Türk” ve “Türkçe”nin Araplar (Maşrıktakiler) nezdinde ne anlam ifade ettiğini öncelikle belirlemeye çalışayım. “Doğaldır ki” diyor Haarmann:

“Arap dünyasında rastladıkları Türkçe konuşan halkların coğrafi ve dilbilimsel açıdan farklı oluşuna aldırmamışlar ya da önemsememişlerdi; onlar Türk topraklarından uzak-taydı, demek ki farklı oluşları göz ardı edilebilirdi. Aksine, yoğun Türk nüfusunun bulunduğu bölgelerden gelmiş, Türk yaşam tarzını özümsemiş ve Türk olmayan (örneğin Memluklar zamanındaki Çerkezler ve Abazalar gibi) etnik gruplar tamamıyla “Türk/Etrâk” tanımı altında toplanmış-lardı. Bu “Türk” teriminin genelde Hindu Hindistan’da ve Hristiyan Balkanlar’da yaşayan Müslümanları da ifade ettiğini bilmekteyiz. Ve eğer eldeki 16. ve 17. yüzyıla ait ve-rilerden bir genelleme yaparsak, Türk yönetici sınıflar için-deki çok belirgin iç katmanlar ve çekişmeler (özellikle bu dönemde Osmanlı’da seçkin sınıf olan Rumî’ler ve bunların “ecnebi” saydığı azılı ve cahil alt sınıftan Anadolu kökenli asker Türkler [Etrâk]) çağdaş Arap gözlemciler için pek bir şey, hatta hiçbir şey ifade etmiyordu”.⁸

İsrail’in tanınmış tarihçilerinden David Ayalon, “Rûm” söz-cüğünün oldukça müphem bir deyim olduğunu kabul etmiş; Mısır’ın fethini anlatmış olan İbn Zünbül’de karşılaştığı “er-Rûm”u (çoğulu “Arvam”) Osmanlı olarak algılamış; sıklıkla da “Türkmân” (çoğulu *Terākima*) tanımlamalarıyla karşılaştığını yazmıştır. Mısır’ın fethi sırasında Osmanlıların “Osmaniyye” (‘Uthmāniyya) olarak tanındıklarını, Memlûkların kendilerini

8 U.W. Haarmann, “İdeoloji and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the Abbasid to Modern Egypt”, *International Journal of Middle East Studies*, sayı 20 (1988), s. 177.

Türk ve Çerkez olarak hissettiklerini, Türkçe isim aldıklarını belirten Ayalon, devletlerine de Türk Devleti (*Dawlat al-Turk*) sıfatını yakıştırdıklarını ortaya koymuştur.⁹

Nedir kimlik?

Bozkurt Güvenç ve Tayfun Atay'ı dinleyelim önce

Kimliğin tanımı üstünde uzun uzadıya duracak değilim; konuyu işleyenlere ekleyebileceğim ayrıntılar da yetki alanının dışında kalıyor. Sadece Bozkurt Güvenç ve Tayfun Atay'ın bilgeliklerine sığınacağım, Nuri Bilgin'den yakaladıklarımı yansıtacağım; böylece çağdaş tanımlamalardan yapacağım birkaç alıntıyla temel konumuzun anlaşılmasına yardımcı olmaya çalışacağım.

Sorunun bamteline basan Tayfun Atay ile başlayayım söze, son çeyrek yüzyılda sıkça dile getirilen “ecdat” mirasını esas alan ve yönetimin (aşağı yukarı son çeyrek yüzyılın) tek yetkilisi olduğuna inanılan kişi için sorduğu “Erdoğan hangi kültüre mensup?” yazısından bir alıntı ile girişeyim konuya:¹⁰

“Cumhurbaşkanı, kültürün “ecdattan devralınan mirasın bütünü” olduğunu belirtmiş. Bu, kültürün tanımı değildir. Sadece bir özelliğidir. Evet, kültür tarihî ve süreklidir. Ancak kültür aynı zamanda kendi içinden olduğu kadar dışından da pek çok etki, girdi ve sentezlenme ile değişen bir yapı arz eder.

Kültürleme (“*enculturation*”) dediğimiz bir süreç vardır ve bu, Erdoğan'ın kültür adına “her şey” saydığı “ecdattan devralınan miras”ın yeni kuşaklara aktarımını mümkün kılar.

9 D. Ayalon, “Names, Titles and ‘Nisbas’ of the Mamluks, *İsrail Oriental Studies*, V (1975), s. 196-200; ayrıca bak. Ş. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 1961, s. 101-102.

10 Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 3. Milli Kültür Şûrası açılışında yaptığı konuşma. *Cumhuriyet*, 5 Mart 2017.

Bir de kültürleşme (“*acculturation*”) denilen bir süreç vardır ve o, “*ecdat*”tan ne alınırsa alınsın, dünyada bir uçtan öbür uca olup biten, yapıp edilen, düşünülüp davranılan ne varsa onları da sizin kültürünüzle etkileşime sokar. Böylece kültürel örüntünüzde ha bire değişimlere yol açılır.”

Atay, yazısında, Türklerin İslam ile “şereflendirilmesi”ni, Orta Asya’daki “Tengri” (Gök Tanrı) inancına, Şamanizm’e, Budizm’e vb altkültürlerin, farklı varoluşlar ile insanın temel varoluş etkinliğinin birbirlerinden kopuk olamayacaklarını da dile getirmekte. Nedir kimlik, neyi ifade ediyor, neden bu kadar çok önem arz ediyor günümüzde, özellikle de Batı güçlerince ve bu güçlerle -şüphesiz meşruiyetini de kanıtlama pahasına- bağ kurmak, kimi zaman onların saflarında yer almak isteyen iktidarca? Bu bağlamda istediğini yıllardır beyan eden ve demokrat olduğunu da savunan “muhafazakâr” bir iktidar olan *Adalet ve Kalkınma Partisi* tarafından neden gündemde tutulmak isteniyor? Din kozunu her zaman oynamak isteyen, dinsel yapılanmayı toplumsal bünye içine yeniden oturtmaya çalışan, ama bu özelliğiyle -yani İslamî referans içinde pek fazla itibar gösterilmeyen etnik (ırkî) farklılıkları da öne sürerek- Türkiye’de “altkültür” kavramını da kullanmıştır, kullanmaktadır AKP lideri. Erdoğan’ın “altkültürler”in kapsadığı boyutları/çeşitlilikleri “İslam” sınırlamasıyla göz ardı ettiği de gözden kaçmamaktadır. Tek otorite, neden Başbakanlık ve partili Cumhurbaşkanlığı yıllarındaki düşünce ve söylemleriyle, ne tür bir çerçeve içinde kendini “kimlik”lendiriyor? 21.yüzyılın ilk çeyreğinde “tek adam”ın yargı ve yürütme yöntemlerine teslim edilmiş bir parti içinde eminim ki kimliğin tanımını yapanlar farklılıklar içermektedir ve bu farklılıkların bulunması da çok doğaldır.

2002 yılında iktidara gelen, bu satırların yazıldığı 2022 yılında iktidarının 20. yıldönümünü kutlayan bu partinin liderinin dudakları arasından çıkan sözcükler -parti programında

vaat edilenler ne olursa olsun- bu farklılıkları formülleştirmektedir, keskinleştirmektedir, din ağırlıklı yeknesak hale getirmektedir; AKP'nin politikası gibi yansıtılmaktadır. Sözün kısası, "Partili Cumhurbaşkanlığı" ve tek adam sıfatıyla "nev-i şahsına münhasır" kimliğin de patronajı olmuştur; aynen yakın bir zamanda 100 yaşında yitirdiğimiz duayen tarihçi Halil İnalcık'ın *Şair ve Patron* kitabında Osmanlı patrimonyal toplumunda patron-kul ilişkisi üstüne yazdıkları gibi:

"Terbiyet, kulluk, intisab sosyal ilişkilerin temeli olmuş, hem patron hem kul için gerekli sosyal bir bağ oluşturmuştur. Patron için şöhretini ve mevkiini yüceltmek, kul için hayatta kalmak, ilerlemek için bu bağlılık esastı. Bu patrimonyal prensip, patron-kul ilişkisi, Osmanlı devletinin temel yapı ve menşesinde görülür... Her türlü nimet ve mertebe yalnız ve yalnız hükümdardan kaynaklandığı için buna erişmek isteyen namzetler arasında kıyasıya bir rekabet, hased, entrika ve yaltakçılık egemendi."¹¹

Bu aşamada, böyle bir patronajlığa biat eden zamanımızın patronaj tanıyan medyasında yazılanlar ve çıkan sesler yanında, ciddi bir tarihçinin bir saptamasını da eklemek isterim: İngiliz tarihçi John Tosh'un bir dizesi buraya cuk oturuyor sanki: "Siyasal güce göz dikenler kamuoyunda tutunabilmek için yaslanmak zorunda kaldıkları geçmişteki başarıları vurgulamak için kullanırlar tarihi ve ona göre kimlik tarifine girerler".¹²

Sürdüreyim konuyu; sosyal antropolojinin ustası Bozkurt Güvenç ile... Yapıcı, her zaman olumlu tavır ve düşünceleriyle ün salmış, 90 yaşında yitirdiğimiz bilge kişiyle... Kendini profesyonel (akademisyen) sayan onca tarihçinin yazmaya pek yanaşmadıkları bir sorunu dillendirdiği rahat üslubu ve sevecen söylemleriyle:

11 S. Özbaran, *Cumhuriyet*, 14 Kasım 2008.

12 Tosh, *Persuit of History*, Londra 1989, s. 66).

“Yeni kimliğimizi uzun yıllardır arıyorduk, 1980’lerde bulmadık, sadece çözümü aranan sorunun adını koyduk. Tarih araştırmalarını Fransa’da sürdüren Timur (1986) *Osmanlı Kimliği*’ni yayımlayınca, sorunun kavramsal engeli aşılmış, doğru adı konulmuş oldu. Adını koyabilmek, bilinçlenmenin ilk aşamasıdır. Bu satırların yazarı, aynı yıllarda (1984-86) elinizdeki çalışmanın kuramsal çerçevesini kurup çatısını çatmaya çalışıyordu.”¹³

“Türk Türkçe konuşandır” başlığını atmıştı bir makalesine;¹⁴ yazısının sonunda da “Devleti yıkmayı mı sürdürelim yoksa devletimizi inşa mı edelim?” sorusunu sormuştu. Türk kimliğini hacimli bir kitabıyla yıllar önce okuyucuya sunmuş olan Güvenç, şöyle tanımlamıştı meseleyi son yazılarından birinde:

“Mustafa Kemal, toplumların milli devletlerini kurduğu dönemin insanıdır. Bugün yaşadığımız sorunlar [yıl 2018] Türk Devrimi’nin değil, Türk varlığını yok etmek isteyen sömürgeci karşı güçlerin eseridir”.

Bozkurt Güvenç, “dahili bedhahlar”ı da katmıştı bu yıkım girişimlerine! Bir bakıma-tarihçilerin sıklıkla dile getirdikleri- menfaat çetelerinin dış dünyada, bilhassa emperyalist ülkelerde hazırlıklı olarak bekleyen işbirlikçilerini hatırlatmıştı. Bireye, aileye, mahalleye kadar indirgeyerek, Gauguin’in yaptığı bir tabloyu adlandırmasına dayanarak, naklettiği şu soru ile tanımlamaya çalışabiliriz derdimizi: “Kimiz, kimlerdeniz; nereden gelmiş nereye gideriz?”¹⁵ Tayfun Atay da bir yazısında, kendisini çağdaş dünyaya katmak isteyen bireye indirgeyerek kısa ve özlü bir tanım yapmıştı bizler için: “Be-

13 Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği: Türk Tarihinin Kaynakları*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, s. 17.

14 *Cumhuriyet Pazar*, 29 Temmuz 2018.

15 Güvenç, *Türk Kimliği*, s. 5.

nim soyum, benimle başlar”.¹⁶ Mine Söğüt, “İnsanlık kurduğu sistemle ölümüne yüzleşiyor” demişti Gamze Akdemir ile kimlikler üstüne yapılan bir söyleşide:

“Önce Türk, önce kadın, önce dindar, önce anne, önce vatanperver ya da önce herhangi bir “şey” olan insan, insan olma sorumluluğundan muaf olabiliyor. Ve savunması gereken bir alanın içinde sıkışıp kalıyor. O andan itibaren, dışarıdan gelen her şey onun varlığına ve değerlerine bir tehdit. O yüzden tüm kimlikler sorunludur.”¹⁷

Nuri Bilgin ile sürdürüyim bilgilenmeyi

Çok yakın zamanlarda ileri sürülen tanımlardan birini yapan, sıklıkla fikir alışverişinde bulunduğum, erken yaşta yitirdiğimiz, gerçekten bilgin olan Nuri Bilgin, böyle bir aidiyetin dünya görüşü çerçevesinde düşünülmesi gerektiği üstünde dururken şunları ifade etmişti:

“Kimlik sorununa verdiğimiz cevaplar, daha genel bir düzlemde evrenselcilik ve farkçılık arasında yaptığımız tercihlerle yakından ilişkilidir. İnsanın kendini kendi gözünde ve diğerlerinin aynasında nasıl gördüğünü ifade eden kimlik, kendini sosyal bir çerçevede tanımlama ve konumlamayı içerir. Dolayısıyla bu sorun insanın dünya görüşünü ve diğerleriyle ilişkilerinin çerçevesini gündeme getirmektedir.”¹⁸

Birkaç cümle içinde ne güzel tanımlanmış “kimlik”; tarih anlayışlarını bir yerlere sıkışmışlıktan kurtaramayanlara çok güzel bir öğüt... İrkçiliğin, dinseliliğin, bölgesel ayrımların esas alındığı kimlik tespitleri girişimlerine olağanüstü özlü bir

16 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 2018.

17 *Cumhuriyet Kitap*, sayı 1573 (9 Nisan 2020).

18 N. Bilgin, *Kolektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık: İstanbul, 1995, s.183.

cevap... Kimlik kavramı üstünde durmuş, bu kavramı evrensel boyutlarıyla değerlendirmiş olan ve benim de kimlik konusuna eğilirken İzmir’de hem teşvik gördüğüm hem de çok yararlandığım dostum, değerli sosyolog Nuri Bilgin’in saptamaları sürekli ışıklandırdı beni. Konuya ilişkin bazı özgün kaynaklar ve literatürle, kitap ve konferanslarıyla önümü aydınlattı. Nuri Bilgin’in kimliklerle ilgili çalışmaları gözümüzü dünyaya daha fazla açtı, yaptığı kıyaslamalar bizi, tarih ile psikoloji ve -daha geniş ölçekte- sosyal bilimler arasına evrensel ölçülerini kavratarak soktu.

Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası* kitabında (2007) “Kimlik labirentindeki yolculuğumuz bir noktada durmak zorunda” demişti. Ve 3 Şubat 2015 tarihinde durdurdu yazılarını, aradan çekildi; sanki bilerekten çekildi. Çünkü “kimlik olgusu son derece karmaşık ve çok yönlü” idi. Konuyu daha geniş boyutlarıyla tartışmaya açmıştı; kimlik inşa biçimlerini tarihten geniş biçimde yararlanarak göstermiş, bizleri, öğrencilerini, toplumu, toplumları “esnek” bir kimlik inşası yolunda bilgilendirmiş ve bilimini, bilgeliğini başkalarına armağan ederken beşeriyeti anlamaya, anlaşılmaya, barışmaya çağırmıştı. “Nedir/kimdir” sorularına yanıt ararken “günah keçisi” konumuna getirilenleri ve önyargılarla, stereotiplerle ve prototiplerle vurulan damgaları giderme yolunda yorulmadan erdemini gösterdi. Bu arada değerli tarihçimiz Cemal Kafadar’ın kimlik (ve Rumîlik) ile ilgili çalışmaları değerlendirirken “bu konuyu şimdilik sadece açmış sayılırız” uyarısını yaptığını ve Osmanlı dillerindeki değişik kaynakları, değişik Osmanlı topluluklarının ve zümrelerinin “biz ve komşularımız ve başkaları” kurgularını “karşılaştırmalı olarak değerlendiren çalışmalara daha yeni başlıyoruz” kaydını düştüğünü de anımsatmam gerekiyor.¹⁹

19 C. Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum’da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis yay., 2017, s. 12.

Nuri Bilgin, bütün çalışmalarında insanı merkeze oturuyor. Buradan hareketle *Siyaset ve İnsan*, *Tarih ve Kolektif Bellek* gibi araştırmalarında bunun ilginç örneklerini veriyor. Türkiye'nin uygar dünyada hep başını ağrıtan Ermeni soykırım iddialarına da farklı yaklaşıyor. Bunun temelinde "Tarihin İnşası"nın yattığını vurguluyor: Türkiye Cumhuriyeti'nin hemen hemen kuruluşundan beri çeşitli platformlarda başa çıkmaya çalıştığı ve gittikçe büyüyerek toplumumuzu derinden etkileyen "Ermeni Soykırımı" iddialarını tarih yazma ya da tarihi inşa etme biçimleri içinde yorumluyor.

Kimlik İnşası'nda okuyucu dünya turuna çıkarılıyor sıklıkla, pek zengin bibliyografya ve metin içindeki atıflarla, meraklı evrensel ölçülerle karşılaştırılıyor; konuya vakıf olan psikolog, sosyolog, tarihçi ve başka uzmanların tanımlamalarıyla yüz yüze bırakılıyor; ulusal ölçekteki değerlendirmelerle yerel ve dar kapsamlı alanlarda gezindiriliyor; çevre ile olan ilişkilerimize, toplumsal yapımıza, kimliğimizi anlamamıza ve stratejimizi yönlendirmemize yardımcı oluyor. Gerçekten çok zor işlenebilen, son yıllardaki güncelliği düşünüldüğünde de kırılğan bir özellik kazanan böyle bir konuyu ustaca işlemiştir değerli dostumuz Nuri. Kimlik olgularının karmaşıklığının yanı sıra uzmanlık alanlarının, benimsenen paradigmaların ve perspektiflerin farklılıklarının getirdiği zorluklarla baş edebilmiştir.

Nuri Bilgin, kimliğin inşasında şu temel özelliklere değinecek genellemelerini ortaya koyuyor: "Kimliklerin bir inşa ürünü olmaları, özsel gerçekliklerinin olmaması demektir; kimlikler tarihsel ve psiko-sosyal süreçlere bağımlıdır. Sosyal dünyamızda cereyan eden olayları kapsayan sosyal gerçeklik, büyük ölçüde insanların bu gerçekliğe ilişkin temsillerinin bir ürünüdür. Ama onlar bu olayları, kendi dışlarında apayrı gerçeklikleri varmış gibi görürler. Bu anlamda kimlikler, sağduyu düşüncesi tarafından bir öz gibi algılanırlar." Bilgin, şöylece sıralıyor kimlik inşasındaki temel öğeleri:

“Kimlikler basit birer etiket değildir. İnsanların kimlik görüşlerine, zamana ve ortama göre değişen psiko-sosyal yatırımları vardır. Bu yatırımların önemine göre kimlikler de az ya da çok önem taşırlar...

İnsanlar, çevresel türölülük ve karmaşıklıkla başa çıkabilmek için çeşitli durumları, olayları, şeyleri ve insanları kategorilendirmektedirler...”

İnsanlar, kimliklerini istedik yönde şekillendirmek ve korumak için, geçmişleriyle sürekli ‘oyunarak’ tarihlerini yeniden yazmaktadırlar. Bu anlamda kimlikler, bellek üzerinden inşa edilmektedir.

Özelde Türkiye’ye ve Türk toplumuna baktığımızda, Nuri Bilgin’in kitabı ayrı bir önem taşımaktadır. Son yıllarda Cumhuriyet Türkiye’sinin üstünden atlayıp yüzyıl öncesinden geriye doğru giderek kimlik arama girişimleriyle, dolayısıyla din ekseninde oluşturulmaya çalışılan bir üst kimlik girişimiyle böyle bir çalışmayla ne denli yapay ve zorlayıcı bir arayış içine girildiği ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz dini aidiyet kimliğinin bir parçası olabilir; ancak onca devrim ve evrimlerden sonra, Bilgin’in bu kitabından çıkardığımız sonuç gereği, inşa edilmiş bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı yerine Osmanlı özlemi yaratmanın ne denli ideolojik bir kimlik inşa etme anlamına geleceğini, tarihsel akışın aksi yönünde gideceğini ve Cumhuriyet Türkiye’sinde elde edilmiş kazanımlara ters geleceğini unutmamak gereklidir.

Bu sayfalara kimliğin ne denli “inşa” sürecinden geçtikten sonra oluştuğunu, ama bu evrelerde eklenen nitelikleri kabullenmeyen bir siyasal ortamın da bulunduğunu eklemek isterim: Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü’nün *e-Devlet*’ten başlattığı soy/sop raporu aranması zirve yaptı bir zamanlar; kaç göbek öncesine gidebileceklerini merak edenler sistemi çalışmaz hale getirdiler. Ve ister “kimin ne olacağı

belli olmaz” şüphesi, ister sadece “Türklüğü ve İslam’ı” baş tacı mertebesinde görmek ve kullanmak isteyen devlet ricalinin ve ideologlarının karşısına çıkabilecek soy/sop karışımı, din/mezhep içiçeliği veya coğrafya ortaklığı korkusu, soyağacı kılavuzunun sonunu getirdi, işlevsiz kıldı.²⁰

Kişisel ve yerel bir örnek

Aslında konu o kadar taze sayılmaz; 1980’li yıllarda alevlenen ve 1299 yılında kurulmuş olduğu düşünülen Osmanlı Beyliği’nin kuruluşunun 900. yıldönümü münasebetiyle ülke yöneticilerinin kafalarında gizli tuttukları bir devlet düzeni için nabız yoklama girişimleriyle gündeme geldi bu nazik kavram. Yıllardır tek yetkili konumdaki Erdoğan’ın İslami görüşünün -kimi zaman devreye sokarak kullanmak istediği milliyetçi söylemlerin- dürtüsüyle ve muhakkak ki Türkiye’nin iç ve dış politikalarında etkili olan uzak ve yakın “Batılı”ların beklentileri doğrultusunda 2000’li yılların başlarında bir kez daha ortalığı sardı tanımlar; özellikle “anayasal vatandaşlık” kavramıyla. Bu arada Erdoğan, İslami görüşünü, daha doğrusu İslam’ı başat konuma oturtma arzusunu/zorlamasını 7 Aralık 2005’te Avustralya gezisi sırasında çok açıkça ifade etti. Kurucularından olduğu ve şu anlar (2020-21) Cumhurbaşkanlığı yetkisiyle birlikte yürüttüğü siyasi partisinin dağılmasını önlemek için kullandığı “ümmet” ile kimlik belirleme girişimiye Türklüğü ve Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlığını kenara itmiş oldu/oluyor.

Tarihçiliği bir orta malı olarak kullananlar ve politik iştihalarını söndürmek isteyenler bu bilgi dalının tahrifatından hiç çekinmiyorlar. Ne denli acınası bir yakıştırmadır ki “profesör” unvanlı kişiler, Türk kültür tarihinden hiç nasibini almadan,

20 Tayfun Atay, “Benim soyum benimle başlar”, *Cumhuriyet*, 12 Şubat 2018.

kenara ittiği Türk tarihçilerinin saptamalarını geçiştiriyorlar; kimi zaman işlerine geldiği ölçüde Batı dünyasından yararlanma gösterisinde bulunuyorlar; işlerine ve mezheplerine uygun düştüğünde... “Türk”ün ırk bağlamında değerlendirilmesine bakınca, günümüze kadar ulaşmış olan Türk kültür yapısı ve anlayışındaki evrim hiçbir şey ifade etmemiş bu “müderisler” postuna sığınmışlar için!

Bu nitelemeler, beni doğduğum ve çocukluk yıllarımda yaşadığım Manisa’nın Turgutlu ilçesindeki sokağa/mahalleye kadar götürüyor. 13.-14.yüzyıllarda bir Türkmen yerleşim birimi “Turudlu” olarak kurulmuş Turgutlu. Ve kent gelişme yolundayken, bugün dahi belli bir yaşa ulaşmış olanların ağzından düşmeyen “Kasaba” aidiyetiyle/çağrışımla özellikle Anadolu’dan, Balkanlar’dan, Girit’ten, hatta Avrupa içlerinden (farklı din, dil ve etnik gruplardan) göç edenlerin ortak bir paydada, yani Türkçede nasıl anlaşma yolunu bulduklarını anımsatıyor. Bu bir entegrasyonun kaçınılmaz sonucu gibi görünüyorsa da oraya gelenlerin getirdikleri kültür öğelerini yok saymıyor. Bu durum, son yıllarda büyük bir çoğunluğu Güneydoğu Anadolu’dan göç etmiş Kürtçe anadili ailelerin uyum içinde olabilmelerine ve anlaşabilmelerine de ışık tutuyor.

Osmanlıların çekirdek bölgesi sayılan Rumeli’den Anadolu’nun Saruhan Vilayeti’ne göç edip Kasaba’ya (Turgutlu’ya) yerleşmiş olan dedelerimi ve büyükannelerimi hiç görmedim. Annemden, babamdan, okulumdan, çevremden duyduğum Türkçe ile büyüdüm. Ebeveynlerimin, uzak diyarlardan gelmiş ve oraların kültürlerini Osmanlı olarak yansıtmış büyükanne ve dedelerimin yadigârı olan, ardından anne ve babalarımın yansıttıkları miras içine doğdum. Özellikle annemin yaptığı, Balkanların ortak olduğu böreğin tadıyla büyüdüm. Annem-babam, bir Müslüman/Türk ortamında elde ettikleri donanımlarla yetişmişler. Beni de öyle yetiştirdiler maddi du-

rumları elverdiği kadar. Emperyalizmin yaktığı, sonra Kurtuluş Savaşı ile kurtarılan, Cumhuriyet ilkelerinin uygulandığı bir kasabanın asli üyesi olmuşlardı. Ve ben o kimliğin sahibi ve taşıyıcısı olduğum kadar, kendimce eklediğim kazanımlarımın zenginliğiyle “ben” oldum. Akseki’den Kasabamıza göç etmiş yakın komşumuz ve orada Meslek Lisesi müdürü olan Türkmen kökenli Kavrukoğulları ailesinden Aptullah Halis Kavruk’un kızı, matematik öğretmeni Çiler ile evlendim. Balkanlı ve Anadolu Yörüğü ortak kültüründe doğdu oğlumuz Erdem. Daha önce de ağabeyim Aydoğan, Turgutlu’nun yerlisi bir ailenin kızı Fatma ile evlendi. Onların iki kızından biri, üniversitede tanıştığı Urfalı Halit ile diğeri de Turgutlu’nun Ahmetli’sinden yerli bir ailenin çocuğu Hasan ile evlendi, hayatlarını birleştirdiler; kültür karışımının örneklerini verdiler. Dedelerinin hafızlığı ve Merkez Camii imamlığı dolayısıyla “Okuyucu” soyadını alan Balkan göçmeni Arnavut bir aile, komşumuzdu. Bu ailenin ikinci kuşağından İsmail Amca (Terzi İsmail), zamanına ve çevresine göre daha bilgili ve ilgili, müziksever ve Atatürk hayranıydı. Çocuklarından biri olan Ferit, bir Alman kadınla evlenmiş, üniversitede profesörlüğe kadar yükselmişti. Diğer bir tanıdığımız olan Behice Hanım’ın evi bir sokak ötedeydi. Aile büyüğü olan annesi Girit’ten göç etmişti, Türkçesi yok gibiydi. “Kadılar” olarak adlandırılmış aile ise yörenin Yörük temsilcisiydi; mahallelinin gözünde “düşük uygarlıklı” olarak nitelendirilirdi(!). Havranın bulunduğu Yahudi nüfuslu sokaklarda, (kimi Müslümanlar tarafından olumsuzluk yüklenen, ama uygar sayılabilecek, çalışan) Yahudi aileleri vardı. Kültürlerine bağlı yaşıyorlardı. Ben ilkokula başlarken başarı dileyen, istikbalim için dua eden berber Fahri Amca’nın eşi Fatma Hanım Teyze, Boşnakça konuşabiliyordu.

İşte ben 1940 yılında doğduğumda, aydınlanmayı ilke

edinmiş, çağdaş dünyaya ortak olmak isteyen bir rejimin bireyi olarak dünyaya gelmişim. Bir kimlik inşa edilmişti, edilmekteydi Cumhuriyet ile birlikte. Bu kimlik, Türkçenin önderlik ettiği “ulusal” bir kimlikti ve -dil, din ve coğrafya ortaklığında- başat bir Türk hüviyeti taşımaktaydı.

Tarihçilerin değerlendirmeleri

Ama ben mesleğime, uzmanlık alanıma döneyim ve Osmanlı’yı masaya yatırayım: Nasıl bir kimlik/kimlikler, aidiyet/aidiyetler barındırmıştır bünyesinde? Ne denli Türk’ü temsil etmiştir? Ne kadar İslam imiş? Türkiye Cumhuriyeti’ne devrettiği kimlik/aidiyet ya da kimlikler/aidiyetler nelermiş? Kendimizi, toplumumuzu üzerinde inşa ettiğimiz kültürel ve siyasal ortamın kökenleri nasıl oluşmuş? Sorular artabilir; bu kitap-çık içinde adı geçen tarihçilerin dışında kalan ve anılması gereken bilginlerin düşünceleri de devreye girdiğinde merak konuları çoğalabilir, yanıtlar çeşitlenebilir. Ancak Türkiye ve Türk tanımlarının ülkemizde günümüzdeki anlamlarını Cumhuriyet ile birlikte bulmuş oldukları; köklerinin 12. Yüzyıla kadar indiği herhalde yadsınamaz.

Tarihçiler medyada en çok yer aldığı düşünülen İlber Ortaylı ile yapılan bir röportajda Osmanlı’ya ilişkin satırlarını yansıtarak açayım konuyu. İki önemli hususa değinmiş Ortaylı: “Türklük bilinci yok; [ancak] Türkçe temel öge”. Sina Akşin, rahat üslubuyla konuya ilişkin yaptığı yorumda “Hanedan’ın etnik kökeni Türk, Türkçe konuşuluyor; ancak *Türk* vasfına yüklenen şeyler olumsuz” diyor. Öte yandan verimli yaşlarında kaybettığımız değerli tarihçilerimizden Metin Kunt, ilginç sorgulamaları sonucunda yazdıkları arasında, “Osmanlı devletine “Türk” diyebilmenin o denli kolay olamayacağını” vurguluyor; devletin dilinin Türkçe olduğunu belirterek kimliğin türünü açıklıyor. Uzun ömrü boyunca Türk ve İslam tarihçiliği üstüne yazdıkları ve söylemleriyle şöhret kazanmış olan

Bernard Lewis'in zaman zaman dile getirmiş olduğu Osmanlı tanımlamasını da eklemek istiyorum buraya: "Türkiye" ve "Türk" sözcüklerinin Osmanlılar tarafından kullanılmadığına işaret ediyor; üç ana başlık altında, yani din, hanedan ve bölgesel vasıflar taşıyan tarifleri sıralıyor: *Memâlik-i İslâm*, *Âl-i Osman* ve *Memleket-i Rûm* (veya *Memâlik-i Rûm*, *Diyâr-ı Rûm*, *İklîm-i Rûm*).²¹

Bu tanımlarda bir ırka işaret edilmiyor şüphesiz; "Türk" yerini bulamıyor; Türkmen olarak ve çoğu zaman itaat etmeyen, vergilendirilemeyen unsur oluyor, bu şekilde yasal metinlerin misafiri olarak yer alıyor.

Türk'ün Osmanlı için ne ifade ettiğini açıklamaya çalışan başka girişimler de oldu şüphesiz; örneğin Mustafa Akdağ, Zeki Velidi Togan ve Faruk Sümer gibi tarihçiler ya da Hasan Pulur ve Nazlı Ilıcak gibi gazeteciler, değerlendirmelerinde "Türk"ün Osmanlı yönetimince aşağılandığını belirttiler ama Nejat Göyünç gibi bir akademisyenin itirazıyla karşılaştılar. Göyünç, Kürt ve Arap deyimlerinin de arşiv belgelerinde ve tarih eserlerinde aynı aşağılamalar bulunduğunu ifade etmiş ama bunu genelleştirmenin doğru olmadığını ileri sürmüştür.²² Ona göre Osmanlı Devleti bir Türk devletiydi. Türkiye'de olduğu kadar Türkiye sınırları dışında tarihçiliği başköşeye oturtulmuş olan Halil İnalcık'a göre ise Osmanlı İmparatorluğu bir Türk imparatorluğu değildi; çok dinli, çok dilli ve çok kültürlü bir imparatorluktu.²³ Osmanlı, "emperyal kültür ve İs-

21 S. Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rum ve Rumî Aidiyet*, Kitap Yayınevi, 2004, s. 18 vd.

22 Nejat Göyünç, "Bazı Osmanlı Tarihi Eserlerine ve Arşiv Belgelerine Göre Türk, Kürt ve Arap Deyimleri Hakkında", *A.K.Ü. Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* I, 1996. s. 1-2.

23 Halil İnalcık, "The Meaning of Legacy: The Ottoman Case",

lam”, daha açıkçası, imparatorluğun dünyevi şemsiyesi altında, ekonomik çıkarları da içeren ve dinin koruyuculuğuna ve yayılmasına hizmet eden gaza ruhuyla beslenmiş bir özellik taşımaktaydı; -moda deyimle- “üst kimlik” gibiydi.

Burada tarihçilerin görüşlerini yansıtmaya çalışıyorum; ancak okuyucuyu Osmanlı tarih kaynakları içine sokmayı da gereksiz görüyorum. Osmanlı kaynaklarından bazı sözcükleri öne çıkarıp onlara dayanarak kimlik ya da aidiyet üretme teşebbüsünde bulunanlar olmuştur, özellikle Osmanlıların Türk’ü aşağıladığı/aşağılamadığı yönünde. Ama spekülasyona girmek istemiyorum. Ona Türk damgası vuran, Avrupalılar olmuştur aslında. Osmanlı, özünü İslam’a dayamıştı. Ama Bizans ve sonra da Avrupa sınırlarında, Mekke Müslümanlığından farklı, ancak zamanla kendi tutuculuğunu yaratmış bir İslamiyet’i benimsemişti.

Böyle bir İslamiyet’in temsilcilerini, Anadolu ve Rumeli fatihlerini, Türkçe resmi diliyle Rum (Bizans) ülkelerinde hükümlanlık etmiş ihtişam sahipleri olan *Âl-i Osman* (hanedan), *Devlet-i Al-i Osman*, *Devlet-i Aliye* (ihtişam sahibi), *Devlet-i Ebed-Müddet* (sonsuzluğa uzanan), *Memalik-i Mahruse* (korunmuş memleketler) sıfatlarında yüceleştirilen Osmanlı’yı nasıl tanımlayacağız? Soruları çoğaltabiliriz ve zorluklarla karşılaşabiliriz.

Tarihçilikte istatistiklere tam güvenle bakılmayabilir belki; günümüzde yenileri hazırlanabilir. Ancak onlar çoklu göstergelerdir çoğu zaman ama araştırmacılar her zaman kendi istatistiklerini hazırlayabilirler. Benim istatistiğimin ne olduğunu soracak olursanız, kesinlikleri/keskinlikleri reddetmek kaydıyla, “tarihsel değişim” tarzında cevap verebilirim. Tarih derinliğinde Osmanlı’dan, hatta Selçuklu’dan günümüze

Imperial Legacy: The Otoman Imprint on the Balkans and the Middle East, ed., I.C.Brown, Columbia U.P., New York, 1996, s. 19.

doğru Türkiye, değişimin ne kadar geniş kapsamlı olabileceğinin vatanı durumundadır: Selçukluların aidiyet saydıkları *Selçukiyân-ı Rûm*'dan (çoğu zaman Anadolu Selçukluları olarak tanımlanan kavramdan) Osmanlı'nın sığındığı *Memâlik-i İslam*'a ya da Doğu Roma (Bizans) egemenliğinde kalmış topraklara atfen *Memâlik-i Rûm*'a, oradan da *Türkiye Cumhuriyeti*'ne ve onun da yüzyıllardır oluşmuş başat konumundaki “*Türk*” kimliğine. Bu kimlik, Atatürk, yakın arkadaşları ve ilkelerini destekleyenlerce -Anadolu'nun kadim uygarlıkları dışlanmadan- böyle tanımlanmıştır. Tabii ki bu bir inşadır bütün kimliklerde olduğu gibi ama tarih bilimine, kültür ve sanatın mantığına, çağcıl düşünceye en yakınıdır. Avrupalıların yüzyıllardır kullandıkları, Müslümanlıkla eş saydığı bu kimlik, gerçek sahiplerince, Cumhuriyet ile ve laiklik ilkesiyle birlikte -bu kez Avrupalılara, Batı'ya karşı çağdaş bir nitelikleduyurulmuştur. Ulus Devlet içinde geliştirilen, Türkçe ile taçlandırılan, laiklik ilkesini benimseyen bir ulus kimliğidir bu.

Cemal Kafadar'ın kitabında “Giriş” olarak eklenmiş bölümde yer alan ve vatan/ulus/aidiyet vb. kavramların evrimini irdeleyen sayfalardan -kendisi gibi olgun bir tarihçiden beklenileceği üzere- şu temennileriyle bitireyim bölümü:

“Türk/Türkmen” ve “Türkiye/Türkistan/Türkili”, “millet” ve “vatan” gibi kelimelerin ardında yatan anlayış ve kavrayışlar konusunda daha yapılacak çok iş, taze bir gözle okunacak çok kaynak eser var. Bu konuda gerek tek tek sözcüklerin gerekse il/gurbet, sıra/gurbet gibi zıtlılaştırmaların tarihi bir perspektiften çalışılmasında büyük yarar var”.²⁴

“Toplumların sürekli evrilen bizi ve onları yeniden üretme yöntemlerine ve bu evrilmelere yol açan tarihi koşullara” eğilme imkânlarının daha geniş boyutlarda aranmasına vurgu yaparken, bilimselliğin de önemine değiniyor:

24 Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, (s. 34).q

“Zaten etnik kimlik kavramını ve ilgili sözcükleri sınıfsal, kültürel, ahlaki boyutlardan bağımsız bir biyolojik-genetik yapıdan söz ediyormuşuz gibi kullanabileceğimiz kanaati, çağdaş bir yanılğı bana kalırsa. DNA ile her şey bilimselleşti sanki”.²⁵

Kemalizm öldü, yaşasın Hamidizm!

Devletin “tarih” içine sokmak istediği, özellikle sultanlardan bir tanesini öne çıkartarak Atatürk Türkiye’sinin, yani Cumhuriyet rejiminin karşısında bir kimlik, en azından bir karşıtlık türetmenin anlamsızlığını Edhem Eldem çok güzel açıklamış. Eldem, “Kemalizm Öldü, Yaşasın Hamidizm” makalesinde²⁶ Başbakanlık’a bağlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nün Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı’nın, Osmanlıların bir tür belleğini oluşturan bu kurumun, okuyucunun istediği belgelerin dijital kopyalarını içeren CD’lere büyük bir tuğra (“el-Gazi”) eklenerek konan Sultan II. Abdülhamid’in tuğrasının anlamsızlığını şöyle ortaya koymuş, dikkat çekmişti:

“Türkiye Cumhuriyeti’nin Başbakanlık makamına bağlı bir kurumunun resmi niteliğini taşıyan bir CD’nin üzerinde Abdülhamid’in tuğrası neden bulunuyor? Buranın Osmanlı Devlet Arşivi olduğunu kabul etsek dahi Türkiye Cumhuriyeti’ne değil de Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı olduğunu düşünmek mümkün müdür?

Anlaşıyor ki maksat sadece Osmanlı Devleti’ni anmak değil, bunu yaparken de öncelikle Sultan Abdülhamid’i ortaya çıkarmaktır [...]. Kimilerine göre eli kanlı müstebit bir hükümdar, kimine göre ise “Ulu Hakan” olarak sunulan bu padişaha karşı soğukkanlı bir tutum sergileyenlerin sayısı azdır [...]. Günümüzde hükümetin tutumunun da bu yelpa-

25 Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 35.

26 *Toplumsal Tarih*, sayı 247, Temmuz 2014, s. 53-54.

zenin hayranlık ucuna doğru meyyal olduğunu söylemek herhalde yanlış olmayacaktır [...]. Bu anlamda Abdülhamid'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun milli tarih kurgusunun içine tekrar dahil edilirken Kemalist kurgunun baş aktörü olan Atatürk'ün karşısına getirilebilecek en kuvvetli şahsiyet olarak algılandığı anlaşılmaktadır”.

“Türkiyelilik” üstüne

Koç Üniversitesi profesörlerinden E. Fuat Keyman'ın 24 Nisan 2005 tarihli *Radikal İki*'de yayınlanan “Kardeşlik, Türkiyelilik ve Milliyetçilik” başlıklı yazısını²⁷ burada anılmaya değer buluyorum; milliyetçiliğe karşı demokrat söylem ve çok kültürlü anayasal vatandaşlığın birlikte yaşamanın ve barışın anahtarı olduğunu vurgulaması yanında onu kardeşlik kodu içinde ahlâki bir düzeye indirgeyerek sınırlayan yaklaşımın yetersizliğini belirtmesi, yerinde bir saptamadır sanırım. Ancak “kardeşlik” ve “Türkiyelilik” yerine net bir kavram önermemiş Keyman; “haklar, özgürlükler, sorumluluklar ekseninde demokratik” olabilecek net bir kimlik tanımından söz etmemiş; “anayasal vatandaşlık”ı taçlandırarak bir üst-kimliğin adını koymamış; belki “milliyetçi” damgası yansıtabileceği için -bu arada Kürt veya başka ırka dayalı kimliklerin milliyetçiliğini çağrıştırabileceği kuşkusuyla- Türkiye'yi kanatlarının altına aldığı fikri büyük bir çoğunlukça kabul gördüğünü sandığım “Türk” tanımını kapsayıcı bir kimlik olarak dile getirmemiş. “Türkiyelilik”in “demokratik yönetimle ilişkisi net olmayan” ve “birlikte yaşamanın demokratik ve hukuksal temelini bize vermeyen” bir söylem olduğunu açıklaması yerinde bir saptama olmasına karşın “Türk”ü başat bir tanım olarak göstermemiş.

Çok yakın akrabalık bağları bir yana bırakılırsa “kardeş-

27 Anılan yılda yazdığım, sonradan eklediklerimle -nasılsa- kenarda kalmış bir yazı.

lik", ümmetçiliğin bir yansıması (*brotherhood*) olarak algılanmaktadır ve Türkiye için bir kimlik temsiliyeti bağlamında kullanılabiliirliği mantıklı değildir. Bunun üzerinde fazla durmayacağım. Türkiyelilik ise son zamanlarda -herhalde- çeşitli etnik ve dinsel farklılıkları içereceği varsayımıyla biraz kullanılır olmuştur. Ancak bu bir fantezi gibi görünmektedir bana. "Türkiyeli", "Türkiye'ye ait" demek değil midir? Başka bir ifadeyle, "içi Türklerle dolu olan bir coğrafya"yı ifade etmiyor mu? "Türkiye"nin (ism-i mensup biçimiyle) -başka ırk ve din aidiyetleriyle birlikte- "Türklere ait olma" ya da "Türklerle dolu olan bir yere ait oluş"u onaylamıyor mu? Herhangi ciddi bir sözlük bunu bize açıklamıyor mu? "Türkiyelilik" sözcüğü lügatlarda ne kadar yer alıyor bilmiyorum? Niçin "Türk" teriminden, sıfatından, aidiyetinden, bilhassa da kimliğinden kaçış söylemi öneriliyor?

Burada açıklamalarına ve meslekteki konumuna önem verdiğim bir tarihçi olan Şükrü Hanoğlu'nun yorumlarına yer vermek istiyorum. Türkiye'nin yeni bir ortak tasarruf üretmek zorunda olduğunu söylüyor Hanoğlu, ancak bunun "milliyetçi söylemler" ve ifa ettiği toplumsal çimento rolüne karşılık "din kardeşliği" üzerinden üretilmesinin mümkün olamayacağı kanısına varıyor.²⁸ "Türkiyelilik" üstüne çıkan gazete yazısında da şunları dile getiriyor:

"Türkiyelilik "üstkimlik"i etrafında yaşanan tartışma ve bu kavramın bulduğu revaç, Erken Cumhuriyet döneminde geliştirilen "etnos [halk-S.Ö] inşa etme amacı" resmi ideolojinin başarısızlığının da itirafı anlamına gelmektedir. Bu ideoloji toplumun geniş katmanlarına nüfuz etmesine karşılık kapsayıcı bir "biz" tasarrufu yaratılması alanında yetersiz kalmaktadır."²⁹

28 *Sabah*, 30 Aralık 2012.

29 *Sabah*, 7 Eylül 2014.

Öte yandan “Türklüğün herkese açık” olduğu, “herkesin onu gönüllü olarak” benimsediği düşüncesinden hareket edenlerin de savlarını dile getiren Hanioglu, “ancak” diyor, “gelişmeler bu varsayımı doğrulamamıştır”.³⁰ Hanioglu’dan biraz daha alıntı yaparak sürdürüyorum sorunu:

“İrkin bu alanda kullanımına karşı dile getirilen itirazların “Türklük”ün inkârı olarak yorumlanması anlamlı değildir. “Türklük”, tarihi ve kültürel temellere dayanan bir kimlik ve aidiyettir. Onun “mevcut değildir” denilmesiyle keeneleme hûkmü kazanacak bir kavramlaştırma olmadığı ortadadır. Böylesi kimlik ve aidiyetlerin “yoktur” denilerek ortadan kaldırılmadığının en güzel örnekleri yakın geçmişimizde bulunmaktadır... Burada önemli olan onun “ırk değil, kültür ve aidiyet” üzerinden açıklanmasıdır... Tüm kimlik ve aidiyetlere aynı mesafede duran, üniversal ilkelere dayalı bir “demos” tahayyülü geliştirmek ve onu “ortak tasarruf” haline getirmek çok anlamlıdır.”³¹

Hanioglu, “kimlik” anlamı taşıyacak tek sözcük veya sözcükler önermiyor, ortak tasavvurun nasıl ifade edilmesi gerektiğini de söylemiyor. Ayrıntılı açıklamalarda bulunuyor ama “Türk”ü başat konumda tutmuyor. Kimi aydın kesimlerinde -eminim bu etraflı yaklaşımların bilincine varmadan- kullanılan “Türkiyelilik” ile Avrupa’nın (Batı’nın) dahi yüzyıllardır kullandığı çok geniş kapsamlı sıfat olan “Türk” kenarda kalıyor. Batı’da ve Türk/İslam dünyasında hiç kullanılmamış olan, ne ifade ettiği belirsiz bir terim yeğleniyor. Bir alt kimlik ifadelendirmede Kürt, Arap, Rum, Ermeni vb. gibi tanımların kullanılması çok daha mantıklı, tarihî ve gerçekçi iken, güya bunlardan herhangi birini kapsamak maksadıyla -ama geçmişin çağrıştırdığı aidiyetin adını anmadan- “Türkiyelilik” kul-

30 *Sabah*, 30 Aralık 2012.

31 *Sabah*, 8 Aralık 2013.

lanılması, bana göre, eşyanın tabiatına aykırı gibi görünüyor. Bir futbol maçı seyrederken, “Türkiyeli futbol sahalarındaki taşkınlıklar” diye bir cümle kurup gülmeye başlıyorum; yemek yerken “şu Türkiyeli yemekler de pek lezzetli oluyor” diye mırıldanıp eğleniyorum; Çerkez tavuğunu, Boşnak böreğini, Arap şeftalisini anımsayıp onlara saygısızlık edildiğini düşünüyorum. Güzel bir film izlerken “şahane bir Türkiyeli film” diyesim geliyor. Türk edebiyatı yerine Türkiyeli edebiyatı dilime dolandığında, dilbilimcilerden uyarı alır gibi oluyorum.

Bence “Türk” tanımının -güya Osmanlı yönetiminin dışlamış olduğu bahanesiyle- tarih derinliğindeki ve günümüzdeki kapsayıcılığı, fantezi uğruna sıradanlaştırılmamalıdır. Türkiye’nin bünyesinde barındırdığı kültür çeşitliliklerinin ifadelendirilmesine engel değildir bu tarihsel kavram; milliyetçilik akımlarının azgın bir ifadesi olarak da algılanmamalıdır. Irk safiyetinin peşinde koşanların katıksız sığınağı/melcei de değildir “Türk”. Unutmamak gerekir, kültür çeşitliliğinin ayrıntıları, onları değerlendirebilecek bir üst kimliğin bünyesinde saklıdır sürekli olarak. Böyle bir değerlendirmeye tâbi tutulmadan ayrılıkçı ve yalnızlık içinde saklanmak istenen kültür öbekleri, kaybolma tehlikesiyle de karşı karşıya kalabilir. Cumhuriyet “Türkiyesi”ni tarihsel zenginliklerin bir ülkesi olarak kabul etmek bilimsel bir kabul, “Türk” ise içinde sayısız kültür ve aidiyet barındıran çok geniş kapsamlı bir kimlik tanımıdır.

1. Bölüm

Tarihçi ve Toplum

Yakın geçmişten kısa anımsatmalar

Önce, 1960'lı yıllarda başlayan, üniversitede mezuniyet ve doktora tezleri hazırlama süreçlerinden sonra sürüp giden tarih araştırmalarımda, özellikle de tarihin tanımı, işlevi, doğası ve öğretimi konuları üstüne -biraz deneyimlerime dayanarak yazdığım, kitaplarımda vardığım sonuçlardan, sonradan yazdıklarımın birkaç örnek vermek istiyorum. Böylece içinde bulunduğumuz zamana -kanımca- tarihçilik ve onun işlevi ve kullanılması bağlamında nelerin miras kaldığına ilişkin düşüncelerimi yansıtmamın yararlı olacağını sanıyorum. Hemen anımsatmalıyım ki vurgulamaya çalışacaklarıma -adları burada sıralanamayacak kadar çok ve dünyaca tanınmış- tarihçilerden öğrendiklerimin katkısı tarifsizdir. Bu kısa bölüm, onların önderliğinin ve benim kişisel tanıklıklarımın özetinden başka bir şey değildir.

İlkin, 1990 yılına kadar edindiğim izlenimler üstüne yazdığım bir kitabımda çıkardığım sonucun iki paragrafı şöyleydi:

“Tarih incelemelerinin son 40-50 yılda dünya boyutlarında gösterdiği gelişmeler ne yazık ki Türkiye’ye beklenen ölçüde yansıtılamamıştır. 1960’lı yıllarda aşılına çalışılan engeller, 1980’li yıllarda rejimin kullandığı, varlığına payanda yaptığı bir ideoloji kaynağı olarak belirmiştir. Öğretim de bu tür yaklaşımlardan payını fazlasıyla almış; ezberci,

kabullenen, üst zümrenin/yöneticilerin geçmişlerini düşüncesizce öven bir sistem haline gelmiştir”.

“Bu arada Türkiye’de kişisel girişimler ve yaklaşımlarla, kimi yayımcıların telif ve çeviri yayınlarıyla çağ yakalanmaya çalışılmıştır. Ne var ki bu tür nadir pırıltılar resmi kuruluşlarda, üniversitelerde yeterince kabul görmemiş, bilimsel çalışmaların, çağdaş öğretimin meselesi olamamıştır. Tarih, el yordamıyla, merkezi reçetelerle ve “ilmi usulleri” çoğu zaman gecekondur zihniyeti içinde algılayan ve uygulayan bir zümrenin uğraşı oluvermiştir çoğunlukla”.³²

Daha sonra, 1997 yılında yazdığım ve daha çok üniversite düzeyindeki öğrenciye seslenmesini istediğim bir el kitabında ise şu sonuçlara varmışım:

“Tarih, yalnızca, bir kişinin, bir komisyonun, bir grubun ya da yönetici, eğitimci ve araştırmacının yazdığı ve bütün öğrencilerin, sıradan insanların eleştirisiz kabullendikleri bir bilgi dalı değildir. En iyisinin, işin doğası gereği, yazılıp sunulamayacağını farkındayım. Zaten belge denilen tarihsel malzeme [...] bizlerle geçmiş arasına filtre gibi girmiştir; tarihçi de zorunlu bir seçim yapmakta, seçtiklerini kazandığı birikimlerle değerlendirmektedir. Ancak tarihi tekele almak, cenderede tutmak, tek merkezce saptanan siyasetlerin istedikleri kalıba dökmek, “iyi-kötü” veya “sizden-bizden” ayrımlarıyla yoğurup yorumlayarak milyonlarca insana zerk etmek doğru değildir, hiç doğru değildir; yanlıştır, haksızlıktır, tehlikelidir.

Doğaldır ki insan, geçmişe ilişkin, içinde kendisini bulabileceğini sandığı bir değerlendirmeyi, hatta özgün bir kaynağı okumak ister; beğendiği tarihçiler, yazarlar olur; benimsediği değer yargıları çerçevesinde görmek ister onları

32 *Tarih ve Öğretimi*, İstanbul 1992, s 219-220.

çoğu zaman. Yine doğaldır ki bir başka kişi değişik konu, yorum ve yaklaşımlardan hoşlanır. Böyle düşündüğümüzde tarihçilerin, tarih öğretimi sorumluluğu taşıyanların işlerinin ne denli zor olduğu ortaya çıkar...”.

“İlköğretimden ortaöğretime, oradan üniversiteye kesin, keskin ve tekrar ettirilen tarih bilgisiyle gelen öğrenciye değişebilirlikleri, yorum farklılıklarını, hoşgörüyü gösteremediğimiz sürece “ısmarlama tarih bilinci”, esefle söylüyorum ki silahların peynir ekmek gibi alınıp satıldığı dünyamızda ateşini püskürtmeye devam edecektir. Tarih, Hitler örneğindeki gibi, insanları kudurtabilir; tevekkül edebiyatı ile de çağdışı bırakabilir. Ama tarih, geçmişe soğukkanlı, olabildiğince yansız bakabilmenin zevkini yaşatan bir bilimin ve edebiyatın, bir o kadar da sanat dalının sınırsız keyfine konu olabilir”.³³

Anılan süreci izleyen yıllarda yazmaya çabaladığım ve tarihçiliğin ne denli zorlamaya maruz kaldığını, güdümlü ve iktidara yatkın düşünceleri nasıl bünyesinde taşıdığını yansıtmaya çalıştığım derleme kitabımın girişinde şu satırlara yer verdim:

“Tarih çok karmaşık; bir o kadar da günlük değerlendirmelerde bir hayli basite indirgenerek kullanılan bir bilim, bir edebiyat-sanat, bir felsefe ve belki de henüz adı konulmamış bir bilgi dalıdır. Bu yüzden de karışanı, bileni, araştırmanı ve öğreteni çoktur. Arşiv belgelerini deşifre etmeye ya da toprak altından çıkardığı bir seramik parçasını tarihlendirmeye çalışan bir akademisyen ile kimi telkinlerle ve merakla yazılanları okuyup ekranları seyreden bir birey ya da sınıfında ve ders kitabında kendisine sunulanları hazmetmeye çalışan bir öğrenci arasında gidip gelir tarih. Kimi zaman matematikleşir, kuramsallaştırır, ancak belirsizliğini

hiç unutmaz; bazen de bir roman tadı verir, tutkunlaştırır, mitoslara gark eder. Ama en çok, gençlerin ders alacakları güya bir “bilge” konumuna oturtulur devlet yetkilileri tarafından, kendilerinin de o “yüce mazi”den getirip almak istedikleri “nasip”lerini hiç unutmayarak; sahiplenilenlerce tahrif edilmesi olağan sayılarak”.³⁴

2000’li yıllarla birlikte tarih, çok daha fazla günlük yaşam için gerekli sayılan ısmarlama söylemler döktü ortaya. Gazeteciliğin ve görsel iletişimin daha fazla parçası oldu. Profesyonel tarihçiliğin ciddiyetini kenara iten “musahipler” sıkça görülmeye başlandı medya kanallarında; her ne kadar ciddi sandığım üniversitelerde bilimselliklerinden ödün vermeyen tarihçiler var idiyse de. Bazı gözlemlerimi içeren makalelerimden derleyip 2007 yılında yayınlanan bir kitabımın tanıklığını da bir Osmanlı tarihçiliğini yansıtan şu sözcüklerle ifade etmeye çalıştım:

“Şehnamecilik”; bir ülkenin şahı, sultanı ya da padişahı için yazılan, onların serüvenlerini, kahramanlıklarını anlatan, sonuçta mutlak egemen ve Tanrı’nın gölgesi sayılan bu hanedan büyüğünün hoşuna giden, hatta onun tarafından tasdik gören, böylece yazarları ödüllendirilen ve yaşanılan zamana da tanıklık eden bir kayıtlama ve tarih yazma biçimiydi; Osmanlılarda on altıncı yüzyılın tanıklığını yapan bir literatür olarak iş görmüştü”.³⁵

Ne var ki güya geçmişini inceleyen ve yorumlayan tarihçiliğin 21. yüzyılın ilk yıllarında bu tür beklentilere merhem yapılmak istenmesi çok şaşırtıcı ve üzücü olmuştur. 2010 yılına gelindiğinde, sayıları sınırsızlaşan tarihçiler hakkında bir

34 *Güdümlü Tarih*, İstanbul, 2003, s. 6.

35 *Osmanlı’yı Özlemek ya da Tarih Tasarlamak*, Ankara, 2007, s. 283.

şeyler söylerken -bir tarihçiyi değerlendirirken- bir yandan “müverrih” bolluğundan, diğer yandan da tarihçi kıtlığından (kahtından) söz etmiştim. Tarih yağması olanca hızıyla sürüyor, geçmiş her türlü kullanıma açılıyordu:

“Tarihçiler vardır; sınırlı kapasiteleriyle bir şeyler yazmışlar, öğrenciler karşısında dersler vermişler ve maaşlarını alıp ömürlerini tüketmişlerdir. Tarihçiler vardır; çok popüler olmuşlardır, akademisyenlikleriyle de bilimi temsil etmişler, kamuoyunda küçümsenmeyecek etki yaratmışlardır. Tarihçiler vardır, (tarihçi olmadıklarını ifade etmelerine karşın) okuyucularını ve dinleyicilerini cezbetmeyi bilmişlerdir, kitapları ilgi toplamıştır. Yine, tarihçiler vardır; akademik hiyerarşiden geçmemişlerdir, unvansızdırlar; ama mesleğin profesyonellerini kışkırtacak kadar bilgi sahibi ve bildiklerini meraklılara ulaştırmada başarılı olmuşlardır. Tüm bunların yanında yine her şeyi bilen izlenimi yaratan, mangalda kül bırakmayan, medyanın olanaklarını da kullanan, böylece geniş kitlelere ulaşma olanağı bulanlar da vardır. Piyasa tarihçiliği yapmışlardır onlar, yapmaktadırlar. Ama bu kategorilere sığdıramayacak ya da bu kategoriler içinde bulunmayı arzu etmediklerini düşündüğüm tarihçiler de vardır. İnançları, siyasi düşünceleri, yaşama bakış tarzları ne olursa olsun, tarihçiliği bilimsel sorumluluk içinde yapmaya çalışmışlar, aynı zamanda aşına oldukları gündeliksiyasetin kesin ve keskin beklentileri içine sokmadan -ama bu beklentilerin arka planlarında yatan gerçeklerin peşine düşerek- ciddi yazı ve kitaplarıyla temsil etmişlerdir bu mesleği, etmektedirler”.³⁶

Günümüzden bir değerlendirme

Tarihçilik, Mustafa Kemal Atatürk’ün 1930’lu yıllarda işaret ettiği gibi “namütenahidir”; sonu gelmeyen kaynak ve yön-

36 S.Özbaran, *Geçmiş Güncelleştirmek: Tarihçi İmgesinden Medya Sözcülüğüne*, Tarihçi Kitabevi, 2011, s. 181.

temlerle, yepyeni konularla sürdürür işlevini. Günümüzdeki beklenti ve öngörü de bu saptamayı doğrulamaktadır. Tarihçiler, tarih araştırmalarına katkı yapmak kadar, doğru olduğunu varsaydıkları verilere dayanarak toplumu bilgilendirmek istemektedir. Çünkü Türk-İslam dünyasında *tarih* olarak benimsenen, Batı dünyasında *historia* (histoire, history vb.) şeklinde tanımlanan bu bilgi dalı, keskin ve değişmez bir tanıma bağlı değildir; bilimi, edebiyatı, sanatı, felsefeyi bünyesinde taşır; araştırma, enformasyon/bilgilendirme, keşif görevleri yüklenir; anlatım, öykü, tasvir/ betimleme biçimlerinde karşımıza çıkar; ulusal ve yöresel, parçalanmış olduğu kadar evrensel yapısıyla görünür, doğayı içine alır.

“Yaygın” biçiminde tanımlanabilecek tarihçilik ise, akademisyen tarihçilerin çıkardıkları bilimsel dergilerle sunulan bilgilerde ve monografilerde ortaya konan geçmişe ilişkin verilerin topluma ulaşmasında aracı olan tarihçiliktir. Aylık ya da daha uzun aralıklarla yapılan neşriyatın arasında kalan yayıncılıktır -başka bir deyişle, üreticisinden alıp tüketicisine ulaştırılan bir bilgi dalının tarihçilikte aldığı biçimdir- burada söz konusu olması gereken.

Gerek dergilerde ortaya konan bilimsel makalelerin gerekse bazı monografilerde elde edilen sonuçların (veya varsayımların) daha geniş topluluklara ulaştırılması için popüler-ondan da önce- *vulgarize* nitelikli yayınlarla, hatta görsel medyada kimi zaman profesyonel, kimi zaman da amatör sayılabilecek kişilerce seslendirilişi çok önemli sayılmalıdır. Önemli sayılmalıdır, çünkü geçmiş hakkında bilgilenmeyi arzu eden sıradan bir tarih meraklısı genellikle gazete ya da televizyondan (hatta internetten) kendisine sunulana inanma eğilimindedir. O, çoğunlukla, tarihsel bir konuyu ayrıntılarla ve gerekli kaynaklara dayanarak inceleyen bilginleri tanımaz; tarihçilerin kendileri arasındaki paslaşmayı ve itirazları bilmez. İktidar sahibi olduklarını sananların, onu ellerinde bu-

lundurduklarına inananların ve onların medyaya ve okullara enjekte etmeye çalıştığı gizli tarih ajandalarının farkına varamaz. Ama o kendi kişiliğiyle -öğrendiklerine ve öğretilenlere, kişisel gözlemlere ve dış etkenlere dayanan- bir tarihçidir; yargısını tek başına verir, “her bir kişinin kendi görüş açısını yansıtmak hakkı vardır” diyen post modern yaklaşımları irdeleyemeden benimser. Ancak böyle bir yaklaşım, yargı veya inanış, ona tarihi düşüncenin yapısı, amacı, yöntemi ve yararı hakkında yorum yapma yetkisi vermez; elde ettiği tarih bilgisi yüzeyseldir, üzerine oturtmaya çalıştığı yargı da derinlemesine ve ayrıntıya dayalı değildir.

Gerek politik gerekse ideolojik kaygılarla -sorumsuzca- içgüdüleriyle hareket edenlerin sayıları çok fazladır. Bunlar, genellikle “*tarih lanetleyecektir ki...*” veya “*tarihe altın harflerle geçecektir ki...*” biçimindeki sloganlara eğilimli olanların etkisinde kalırlar. Böylece tarih -eksik ve yanlış bilgilendirilmeden ve tutarsız meraktan kaynaklanan biçimiyle- günlük zevke, politik dalgalanmaya, ideolojik şartlandırmaya ve bunlara uygun kullanılmaya yol açarken, akademik dünyada dahi, araştırma ve yayın sırasında, daha baştan yanlış yönlendirmenin de tutsağı olabilir.

Henüz işlenmemiş kaynakların kullanılması, seçilen konu başlıkları, yazım ve yorum becerileri, kuramlara oturtma, sayılara dökme, sözel kaynaklara başvurma gibi tarihçiyi yönlendiren ilkeler ve uygulamalar, tarihçinin seçeneği içindedir. Bu seçenekleri devreye sokarken tarih bilgisindeki sınırlılık, akademik tarihçiliğin karşılaştığı sorundur aynı zamanda. Bu soruna makul yanıtlar verebilme, yansız olabilme savları ise her zaman için açıklamaya muhtaçtır. Akademik tarihçiliğin o denli sorunların üstesinden gelmesi olanaksızdır, tarihçiliğin bilimsel olduğunu savunanlar çoğunlukta olsa da. Bu bilgi dalının her zaman için eksik kalan verilerine dayanan tarih kitapları, araştırmalar ve söylemler düşünüldüğünde onun

meraklısı ya da öğrencisi olanların beklentilerindeki farklılık kendiliğinden ortaya çıkar. Kimilerine göre dönülmek istenen sığınak olur tarih, bazılarına göre eskimiş süreç. Kimi yaşlılara göre ders alınacak kaynaktır o, bazı gençlere göre de gereksiz bilgi yığını, gelişmeyi durduran köstek. Maziden cesaret almaya muhtaç olmak, geçmişteki başarılarla övünmek, ne/kim olunduğunu bilmek için başvurulmuş bu kaynak, geleceğin geçmişte olmadığını da barındırır bünyesinde.

Bu noktada tarihçilerin özgün çalışmaları ile toplumsal bellek arasındaki ayrımın söz konusu olduğu unutulmamalıdır. Tarihin, toplumsal belleğin totaliter bir rejime hizmet etmesi ya da demokratik bir toplum içinde yer alan grupların beklentileri doğrultusunda kullanılma olasılığı her zaman vardır. Belleğin içeriği, kontekste ve önceliklere göre değişir. Zira tarihçi zamanının çocuğudur ve pratik yararları hesap etmekten uzak kalmaz. Onlar kendilerini yaşadıkları süreçten azade tutamazlar. Tarihin zenginliği güncel sorunların açıklanmasında olumlu rol oynar; ya da pek çok yaranın açılmasına yol açar; sevindirir, ufku açar, gurur duyulmasını sağlar ya da ortalığı barut fıçısına çevirir.

Çok sahipli bir alan, ama yetkiyle!

1990'lı yıllarda yazdığım kitaplarımdan birinde bir bölüme "çok sahipli bir alan" diye başlık atmıştım. O yıllarda Türkiye'de tarih kitaplarına olan ilgi artmaktaydı. Bu ilginin artmasına yol açan etmenlerden en önemlisi, başka bilim ve edebiyat dallarından, özellikle de toplumsal bilimlerden kaynaklanan sorgulamalardı. Tarihin artık sadece kendi otonomisi içinde kalarak ve geleneksel yöntemlerini kullanarak yoluna devam edemeyeceği belirginleşmişti. Çeşitli bilgi ve edebiyat dallarından fışkıran ve tarihçiliği çok yönlü hale getiren girişimler, aslında 1960'lı yıllardaki sorgulamalardı ve bu sorgulamalar iktidarları pek hoşnut etmeyen türdendi. Pek çoğu

yabancı olan tarihçilerin ve toplumsal bilimcilerin eserlerinden yapılan çevirilerin Türkiye'ye ulaştırılmasıyla oluşan yeni kavram ve söylemler tarihçiye yol gösteriyordu.

Türkiye'deki tarihçilik, okulunu/ekolünü kuramamıştı; bugün de kurmuş değildir. Gerçi tarihçilik okulları dünyada çeşitlilik göstermekteydi/göstermektedir ve onlardan herhangi birinin kesin olarak benimsenmesi söz konusu olamazdı/olamaz. Ancak Türk tarihçiliğinin özellikle Batı dünyasında ün salmış kimi tarih okulları ve merkezlerine yanıt ve katkı verebilecek düzeyde bulunması beklenirdi. Gerçi tarihçilik, bazı deneyimli tarihçilerin halka yönelik eserleriyle, tarihi bazı teorileri/kuramları ulusal ölçekte uygulamaya sokmaya çalışanların öncülüğüyle ve ardından gelen yeni kuşağın değişik konulara el atmasıyla, yabancı dillerden çevirilerin artmasıyla, Türk Tarih Kurumu'nun işlevsel yoksulluğunu ve açığını kapatmaya çalışan Tarih Vakfı'nın girişimleriyle, kimi tarih dergilerinin atılımlarıyla büyük bir değişim içine girmiştir, lakin dünya ölçeğinde okulunu yaratamamıştır, ona ortak olamamıştır, kişisel becerileri bir yana koyduğumuzda.

Sorular ortadadır: Neden tarih okuyoruz/okutuyoruz? Biz tarihten ne öğrenebiliriz? Profesyonel tarihçi ile tarihi geniş kitlelere ulaştıranlar arasındaki bağlantı nedir, nasıl olmalıdır? Belki de en önemlisi, sosyal (kolektif) belleğin tam olarak tarihsel duyarlılık anlamı taşıyıp taşımadığı nasıl algılanabilir? Bu soruların yanıtı kolayca verilemez ve yüzlerce sayfayı, metni, söylemi gerekli kılar.

P.S. ya da Hamiş: Bu yazı *Historia* için hazırlandığı günlerde, yani 2014 yılı sonlarında televizyon ekranlarında tarihi toplumla bütünleştirme yolunda âdete bir yarış vardı. Kimi akademisyenler çıkardıkları sonuçları paylaşmak ve son keredede düşüncelerini izleyenlere zerk etmek isteyerek, kimi gazeteciler de güncel sorunların tarihsel kökenlerine popülistçe yaklaşarak tarih/tarihçilik satıyorlardı. Bazen ilahiyat, bilim-

sel incelemelerin meyvesi sayılan tarihin önüne geçebiliyordu. Okul kitapları hızla ancak fazlaca zahmete girmeden geçmişin ne olduğunu ezberletmeye çalışırken, aylık tarih dergileri de toplumu tarih ile bütünleştirmek istiyorlardı. Dergilerden bazıları akademik sorumluluk da taşıyarak, merak uyandırarak görevlerini yerine getirirlerken bazıları tarihi ideolojik saplantıları için kullanıyorlardı. Tarih, geçmişte hiç yaşamadığı kadar ilgi alanı oluyor, politik söylemlere temel yapılıyordu. Türkiye Cumhuriyeti tarihi, özellikle devrim yıllarında yaşanan gelişmelerin üstünden atlayarak, hatta onları akademik sorgulamadan geçirmeden, yok sayarak, reddederek, intikam alarak, Osmanlı tarihi için özlem yaratmaya teşne yapılıyordu. Bütün bunlar -belirli kesimin, tarihten günlük yarar sağlamak isteyenlerin varlığına rağmen- geçmişe olan ilginin bilimsel incelemelerini köstekliyor, eleştirel bakış açılarını suiistimal ediyordu/ kötüye kullanıyordu.

Tarihin/tarihçilerin gelecekte neler yazıp söyleyeceklerini, nasıl bir bilimsel, görsel, şiirsel öbekler yaratacaklarını bilemeyiz. Toplumların da neleri/nasıl algılayacakları belirsiz. Tarihçi bunlara yanıt veremez. Ne var ki onun deneyimleri ve ortaya koydukları, gelecek kuşaklara aşılması gereken eşikleri hissettirebilir. Aşılıp geline ortamlar, miras kalan olgular, süreçler, mekânlar ve doğa, tarihçi ile toplum arasında gereken diyalogu kurdurabilir; kişi, toplum, toplumlar daha önce ortaya çıkmış durumlarda nasıl davranıldığını anlatmaya çaba gösterirler. Kendilerinin de zaman akışında hangi noktada yer aldıklarını belirlemeye çalışırlar. Ve geleceğe bakarken, tarihin neler anlattığını, anlatmak istediğini yakalamaya gayret ederler.

Karmaşıktır tarih! Bu karmaşa hiçbir zaman netleşmeyecektir; ancak tarihçi bilimsel incelemeleriyle onu anlamlandırmayı sürdürürken ve karşısındaki topluma okunabilir bir metin/söylem sunarken çekiciliğini ve sorumluluğunu yitirmeyecektir.

2. Bölüm

Kimliğini Arayan Tarih³⁷

Bırakalım şu politik ve tek tarafı öven veya karşıtını yeren “medyatik” tarih/tarihçilik yorumlarını; miras kabul edilen ve özellikle son çeyrek yüzyılı saran politik, popülist ve ortalığı sarmış böbürlenmeleri ve aşağılamaları; meclislerden, senatolardan, devlet büyüklerinden, kendilerini tek ve mutlak otorite(!) sayanlardan (öyle sananlardan) hatta -ne yazık ki- kendilerini tarih yağmacılığına kaptıran güya “akademik” ortamlarda türeyen/türetilen “musahip” ve “müderresler”i. Önemsemeyelim egemenlik hevesiyle sırtını geçmişe dayayanları, empatiden yoksun kalan tavırlarını; “tarihi tarihçilere bırakalım” söylemini adeta dil pelesengi yaparak alanlarında uzman bilim insanlarını kenara iten ve bildiklerini okumaktan öte bir şey yapmayan bilim sevmezleri. Bir yanda Amerika, Fransa vb. ülkelerden gelen, örneğin Türk-Ermeni ilişkilerini merkeze alan, siyasal İslamcılıkla yatıp kalkan, hasmını ötekileştirerek kimlik sahipliğine soyunan (tek taraflı, zaman ayarlı) hırçın söz sahiplerini; diğer yanda Batı’ya karşı ihtişamlı imgelerle -adeta onların 15-16. yüzyıllardaki keşiflerine, daha sonraki yüzyıllarda kara ve denizlerdeki açılımlarına, sömürgeciliklerine ve en önemlisi de bilimsel/kültürel keşiflerine aldırış etmeyenleri.

Bırakalım aynı zamanda kendi insanını farklı kültürden,

37 *Toplumsal Tarih* (sayı 343, Temmuz 2022) dergisinde yayınlanan makaleye dayandırılmış bir yazı.

örneğin “Pontus” damgası vurarak küçültmeye çalışan, Ale-viliği düşman gören, Kürtlükle ırk ayrımcılığı yapan veya on-ları yok sayan kimlik yaftalarını. Ya da tarihin 19 Mayıs 1919 ile başlayamayacağı varsayımıyla, Kanuni Sultan Süleyman ihtişamını yaşamak arzusuyla Sultan II.Abdülhamit’i tarih söyleminden çıkarıp baş tacı yapanları. Ve Cumhuriyet süre-cini paranteze alma işgüzarlığıyla tarihçiliğe çekilen ayarı; veya Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını “ümmet” aidiyeti içine sığdırmaya çalışan zihniyeti. Veyahut Batı’dan (bilhassa ABD’den) kopyalayıp getirdikleri “yeni Osmanlıcılık” çeşitle-mesini. Çağla, sosyolojiyle ve tarihle uyuşmayanların tevatü-ründen irak tutalım zihinlerimizi.

Ama bırakmayalım geçmişin yakasını, öğrenelim gerilerde bıraktıklarımızı, lakin çekmeyelim hasretini; bilelim -aynı za-manda- istikbalimizin orada olmadığını. Birdenbire de alev-lenmeyelim Batı dünyasının 12. yüzyıldan itibaren, yıllardır, yüzyıllardır “Türk” sıfatına yüklediği (yiğitlik, cömertlik, gözü peklik vb. özellikleri yanında) olumsuz, pejoratif, alçaltıcı vb nitelemeleriyle karşılaştığımızda. Ne de “ben ki...” ile dünya-ya meydan okuyan, fethedilen ülke ve denizleri sayan padişah nâme-i hümayunlarına sığınalım! Soğuk kanlı olalım; politik söylemlerin rüzgarına kapılmayalım, yakıştıranların nere-den kaynaklandığını araştıralım. “Başkaları” olarak tasnif edilenlerin tarihlerini dışlamayalım, evrensel ölçüler çerçeve-sinde, bilimin ve etiğin yol göstericiliğinde kendi söylem ve metinlerimizi hazırlayalım. Ne Avrupalıya, Amerikalıya caka satalım, ne “biz”li tarih söylemleriyle ne de savaş naralarıyla bilim dışına çıkalım. Nasıl, ne tür bir kimlik içinde bulundu-ğumuz kadar rakip bilinenler için biçilen imajları gözden ge-çirelim; ya da onların Türk ve İslam dünyası için yarattıkları imgeler üstüne düşünelim. Karşı tarafı şeytanlaştırmayalım, kendimizin ulaştığı uygarlık düzeyini gözden geçirelim kimlik ararken.

Uzun bir yolculuğa çıkalım

Şirazesinden çıkarılmak istenen yaklaşımları bir tarafa bırakalım; insanlığın içinden gelip geçtiği yılları, yüzyılları, binyılları düşünelim; o süreçleri aşıp gelen ve içine sığındığımız doğayı yok saymayalım. Kimliklerin, aidiyetlerin başladığı zamanların başına gidelim önce. Daha doğrusu tarihçilerin -akademisyenlerin ve araştırma merkezlerinin- kurmak istedikleri köprülerden geçelim; sonra Selçuklu ile Anadolu'ya gelelim. Ardından Osmanlı ile fütuhata çıkaralım tarihi; Arap ve İslam dünyasına yayılalım, genişletelim *Devlet-i Aliyye* sınırlarını, "*Memâlik-i mahrusa*"yı; Avrupa ile yakından tanışalım. "Türk" ve "Türkiye" tanımlamalarını -Osmanlı'nın bilmediği, bilemediği, umursamadığı- kimi tarihçilerin dile getirdiği, onikinci yüzyıldan itibaren tarihçilik dünyasına bırakılan kimlik ve imgelerin peşine düşelim. Sonra günümüzün Anadolu'suna ve Rumeli'sine çekilelim, çekilmek zorunda kalam. Çok çeşitli sıfatları, motifleri, tüm renkleri ve özellikleriyle Türkiye Cumhuriyeti'ni "vatan" yapalım, "Misak-ı Milli"yi anımsayalım; "Osmanlı *Memâlik*"inden (memleketlerinden) söz ederken sorgulayalım tarihçiliği. Yaşadığımız çağda ata binip / deryalara açılıp "fethettik" demeden üçüncü şahısları konuşturalım; tarihçinin tarafsız gözle bakan bir bilgin olduğunu, gerekli yorumları yapabilen kişi olduğunu unutmayalım. Anadolu'nun Türkler tarafından fethinden önceki çağlarla, antik uygarlıklarla yeniden tanışıp onları tarihin kanatları altına alalım, onları nakış gibi işleyelim, işlenmiş olanları unutmayalım. "Başka" olarak kenara atılmışların varlık ve kimliklerini yok saymayalım. Onlar hakkında da bilgi üretebileceğimize kendimizi inandıralım. Yolculuğumuzda yanımıza birkaç kitap da alalım, bize eşlik etmelerini sağlayalım. Biliyorum -doğal olarak- seçimin kişisel bilgi ve beğeni ölçeğinde yapılacağını. İşte benim başlangıç için yansıtmak istediğim tarihçilerden sadece birkaç bilgi kümesi:

Önce Şerafettin Turan, Carter Findley ve Esenbike Togan'ı Dinleyelim

Tarihçiliğine erken Osmanlı sürecinin kaynaklarını ele alarak başlayan, daha sonra Osmanlı tarihi içinde ilerleyen ve ardından Türkiye Cumhuriyeti üstüne eğilen, böylece Türk tarihini kesintisiz yaklaşımlarla çağdaşlığa ulaştıran Şerafettin Turan, burada ele aldığım konunun en kestirme yolunu göstermişti tarihçi dünyasına, öğrencisine, tarih meraklısına. Türk kültürünün tarih içindeki görünümünü ve gelişmesini sergilemeyi amaçlayan bir kitabını *Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe* başlığı altında çıkarmıştı. Bunda da hedefi, “kültür” olgusunu belirleyen, yönlendiren, değiştiren ve zenginleştiren değerleri saptamak, “bileşke”yi kurmak olmuştur. Engin tarihsel bilgisine ve tarihçilikte oynadığı role büyük saygı gösterdiğim ve yakın bir zamanda yitirdiğimiz Şerafettin Turan ile başlamak istiyorum söze; düşüncelerini başlığında özetlediği ve yolu gösterdiği kitabıyla:

“Türk kavminin tarih sahnesine çıkışından başlayarak günümüze dek süregelen ve Türklerin yerleştikleri, yaşadıkları, bugün de etkinliğini sürdüren kültür anlaşılmaktadır. Türkiye kültürü ise, Türklerin yerleşmelerinden ötürü Türkiye denilen bu topraklarda onlardan önce de var olan, onların gelişle büyük bir değişikliğe uğrayarak devam eden ve günümüze ulaşan kültür anlamına gelmektedir. Burada bir kültürler topluluğu ya da bileşkesi de söz konusudur.”³⁸

Bu bileşkeyi, bu harmoniyi en ayrıntılı biçimde anlatanlardan biri olarak tanıdığım Carter Findley ile sürdürüyüm referanslarımı; ABD'nin Türk tarihi üstüne çalışan, mesleğini dünya boyutlarına taşıyarak paylaşan sayılı tarihçilerinden Findley'in bir gözlemini dile getireyim, onun bir kimlik oluş-

38 Ş. Turan, *Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, Ankara, Remzi Kitabevi, s.41-42.

masında “devamlılık” ile “özümsemeler”in karışımı için verdiği örnekleri konuşturayım. Findley, gelenek ve modernliğin kimi zaman çatıştıklarına, kimi zaman da etkileşim içinde olabileceklerine dikkat çekiyor: “Geleneksel müzik biçimlerinin varlığını sürdürmesi” gibi; halıcılıktaki canlanmada “modern öncesi unsurların” nasıl uyum sağlayıp yaşayarak “modernlik halısının desenini oluşturduğu” gibi ve bu halıdan “sökülüp atılamayacakları” tanımında işaret ettiği gibi. Findley, önce zaman-mekân sıkıştırmasının ve küresellik ile yerelliğin ters akıntılarının köy dünyasına giren tezinde, “duyarlı bir gözlemci olarak nitelediği” Gilly’den yaptığı bir iktibas ile açıyor bu nazik sorunu:

“İletişim ve alışverişin küreselleşmesini düz, devamlı bir süreç olarak düşünemeyiz: Bu küreselleşme, daha ziyade her iki dünyanın sınırsız bir melezleşmeyi durmadan sürdürdüğü, dalbudak sarmış bir gerçeklik olarak sunar kendisini. Modern dünya geleneksel toplumları altüst eder, parçalar. Ama bu süreç esnasında bu toplumların pratik ve dile getirilmemiş eleştiri biçimlerini farkında olmadan alarak onları içselleştirir. Ve böylece modern dünyanın varoluş biçimi değişir. Savaş, çatışma, acılar bu körce, eşitsiz ve (bugün) evrensel olan sürece egemendir... Bu sürecin sonuçlarının ne olacağı... bilinmez ve öngörülmez.”³⁹

Türk tarihini benzetmelerle, doğal ve kültürel faktörleriyle kronolojik sıraya koyan, harmoni ve bileşkeyi çok güzel değerlendirdiğini sandığım Findley, “Türklük” ile ilgili olarak bir Türk dostuna Türklerin kökeninden ve Türk kimliğinden söz ederken şöyle bir benzetmede bulunmuş:

“Doğudan batıya bütün Asya’yı aşan bir otobüse benzediğini söyledim. Yolculuk uzun sürmüş, otobüs ikide bir

39 C. V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler* (çeviren Ayşen Anadol, Timaş Yayını, 2012, s. 313).

mola vermişti. Her molada sandık, sepet ve torbalar indirilip bindiriliyordu. Otobüs güzergâhının nerede başlayıp nerede bittiği çoğu yolcunun umurunda değildi. Çoğunun niyeti kısa bir mesafeden sonra inmekti. Otobüsteki diğer yolcularla aralarındaki ortak noktaların farklardan daha fazla olduğu belki akıllarından bile geçmiyordu. Arada bir otobüs bozuluyor, yoldan temin edilen yedek parçalarla onarılıyordu. Türkiye'ye varıldığında, yolculardan ya da eşyalardan hangisinin bütün seyahati aynı otobüsle yaptığını ya da böyle bir yolcu olup olmadığını kimse hatırlamıyordu. Otobüs bile değişmişti. Bütün bunlara rağmen adı “Trans-Asya Türk Otobüsü” idi.”⁴⁰

İsterseniz Findley’in bir makalesinde⁴¹ canlandırdığı doğudan batıya giden “Türk Otobüsü”ne binebilir, yol boyunca otobüse binenlerin ve yükledikleri eşyaların birikimiyle yolculuk sonunda Anadolu, İslam, Batı ve Türk’ün etkileşimlerini göz önüne getirebilirsiniz. Yine isterseniz, Paris’te 2015 yılı uluslararası laiklik ödülü verilen Fazıl Say’ın tanımlamasıyla bütünleştirebilirsiniz otobüs yolculuğunu; ödülün aslında tüm “Türk insanlarına” verildiğine işaretle, onun Türk kimliğini nasıl renklendirdiğine tanık olabilirsiniz. Say’ın, aslında Adnan Saygun, Feridun Cemal Erkin ve İlhan Baran gibi bestecilerin yaptıkları hizmetleri örnek gösterdiğinde onların “Türk Kimliği”ni nasıl yelpazelendirdiklerini, onları Findley’in otobüsüne alarak nasıl “bir ses, bir tını, bir ritim” kazandırdıklarını düşünebilirsiniz.⁴²

40 Dünya Tarihinde Türkler: Asya’nın Bozkırlarından Avrupa İçlerine, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 15.

41 Findley, “Zamanda ve Zeminde Kültür Dönüşümleri”, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1998, s.15-23.

42 “Hepimizin ödülüdür Sinfoniyetta”, *Cumhuriyet*, 28 Ekim 2015).

Çalışma alanlarını Türk tarihinin erken dönemleriyle derinleştirmiş olan İsenbike Togan'ın, günümüz kaygılarından hareketle dile getirilmek, kimlik tanımını, etnik ve dinsel gruplara dayandırılmak ve “ezelden beri” öylece algılanmak istenmesine karşı yaptığı şu yorumu günümüz ile yüzyıllar öncesini ne güzel bütünleştirmiş. 10. yüzyıl başlarına ait bir belgeyle, “Türk doğmanın ve olmanın tek bir reçetesi olmadığı” yolundaki tespitiyle tarihçilere nasıl da yol göstermiş. Şöyle tanımlamış geçmiş ile geleceğin sonsuz iletişimini:

“Bugünün kaygıları, bazen geçmişi de benzer şekilde değerlendirmemize sebep olur. Günümüzde etnisite, dini inanç ve mezhepçilik geçmişe bakışımızı da şekillendirmekte, geçmiş de bunlardan nasibini almaktadır. Etkin bilincin yaygın olduğu günümüzde etnik grupların ezelden beri bugünkü halleri ile var oldukları varsayılmakla kalmaz, var olmuş olmaları gerektiğine de inanılır”.⁴³

“[Andığı belge analizinde] Türklerin tarihinde kavimleşerek eski kimliği daha ufak çapta taşıma veya kimlik oluşturma süreçlerinin önemini görüyoruz. Ayrıca tarihte gördüğümüz dinamizmin bu yeniden ve yeniden kendini inşa süreci ile ne kadar bağlantılı olduğu ortaya çıkıyor. Hani “küllerinden doğmuş” derler ya... Küllerinden büyük devletler de, irili ufaklı kendi başına buyruk gruplar da doğar; kısacası tek tipten söz edemeyiz.”⁴⁴

Bu noktada Cemal Kafadar yeniden giriveriyor kimlik dağarcığıma; ufuk açıcı yorumları daha çok düşündürüyor beni. Vatan, il, yurt, ulus, kavim, millet, soy gibi kavramla-

43 İsenbike Togan, “Etnik kökenin tarihsel dönüşümü”, *#Tarih*, sayı 4, Eylül 2014, s.114).

44 İsenbike Togan, “Türk doğmanın ve olmanın sırrı!”, *#tarih dergi*, sayı 72, Haziran 2020, s. 98.

rın sürprizlerle dolu olduğunu hatırlatıyor. “Öyle yekpare bir vardı-yoktu, iyiydi-kötüydü yargılarıyla vatan veya millet gibi kavramlar etrafında oluşan toplumsal enerjiyi açıklayamayacağımız aşikâr” diyerek uyarıyor. Abdal Musa ile yüzyıllar öncesine götürüyor bizi, “menkıbe”den üretilen bir tarih dersi veriyor:

“Menkıbe, on beşinci yüzyılın başlarında dilden dile dolaşıyor olsa gerek. Abdal Musa, Torosların Tekeili’nde tekkesini kurmuş, “sultan” olmuş, aralarında Kaygusuz Abdal’ın da bulunduğu dervişleriyle yaşamaktadır. Bir gün İran tarafından gelen bir abdal, Sultan’ın kerametleri karşısında taaccüp eder [şaşıır], “Acaba bu sultan hangi soydandır?” diye sorar. Velilik ile soy, ululuk ile nesep arasında bir ilişki kurmak ister gibidir. İlk ders, tekkenin abdallarından gelir: “Biz bu sultanın ötesini sormayız. Yalnız dîdârının âşıkıyız”. Dönüp Abdal Musa’nın kendisine tevcih ederler; soruya, onun cevabı, bana kalırsa Türkçenin en güzel ve derinlikli şiirlerinden biridir ama nedense pek bilinmez:

Kim ne bilir bizi nice soydanız
Ne bir zerre oddan ne hod sudanız”⁴⁵

Bozkurt Güvenç’in 1993 yılında yayın dünyasına sunduğu *Türk Kimliği*⁴⁶ kitabındaki düşünceleri, günümüz için de geçerli. Moda yaratma ya da kimlik arama/tarama girişimleri biraz daha hararetli; bazen daha bir soğukkanlılıkla gündeme getiriliyor. Kimilerine göre gereklilik bu, kimilerine göre yapay gündem yaratmak. Başbakanlığı zamanında ve daha

45 Od ve su, aslında dört unsurdan bir terkip olan insanın ve varlığın sadece birer unsurudur (Cemal Kafadar, *Kendine ait bir Roma: Diyar-ı Rum’da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üstüne*, Metis Yayınları, 2017, s. 17 vd.

46 Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1993, s. 5.

sonra cumhurbaşkanlığı döneminde Recep Tayyip Erdoğan'ın işleme koyma girişimleriyle ateşleniverdi, genellikle politikacılarca arzu edildiği üzere kullanılageldi; bazen de tarihçi, sosyolog, psikolog ve antropolog gibi bilginlerce tanımı yapıldı, sınırları belirlemeye çalışıldı. Entelektüellerin ve köşe yazarlarının şurasından burasından açıklık getirmeye çalıştıkları “kimlik” konusu şu sıralarda politikacının dilinde, sanatçının yorumunda ve bazen tesadüfen kendisine mikrofon uzatılan vatandaşın şaşkın bakışlar eşliğinde verdiği yanıtlarda tanımlanıyor. Gazete köşe yazılarına, televizyonların sözlü savlarına, sosyal medyanın uygun/uygunsuz tanı koymalarına gelecekte de konu olacak gibi görünüyor. Türkiye dışından da tarifi yapılmaya, Türk ve/ya “Türkiyelilik” kültürünün nasıl anlaşılması gerektiğine, özellikle de “azınlık” sözcüğünün çekiciliğine diplomatik amaçları da ekleyerek yaratılmak ve emperyalist beklentiye alet edilmek istenen bu kavram, medyanın misafiri olmayı sürdüreceği benziyor.

Tayfun Atay ne güzel formülleştirmişti “kimlik” kavramını; başkalarına yüklenmeden, kendisine yer bulabilmek için hasım/düşman yaratmadan; nerede olduğunun, kim olduğunun, ne yaptığının bilinciyle: “Benim soyum benimle başlar” tanımlamasıyla;⁴⁷ adeta Abdal Musa'nın dizelerindeki gibi, “Kim ne bilir bizi nice soydanız” dercesine; varoluşunun ifade ettiği nitelikleriyle.

Taner Timur'u, Bülent Tanör'ü, Nuri Bilgin'i hatırlayalım

Taner Timur, Osmanlı kimliğini “Osmanlı egemen ideolojisini meydana getiren unsurları kritik bir yöntemle değerlendirmeye” çalıştığını dile getirirken, “Osmanlı kimliğinden ziyade Osmanlı kimliklerinden bahsetmenin daha doğru olup olmayacağı sorusunu da ortaya atıyor; bir bakıma çok kimlik-

47 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 2018.

liliğin peşine düşülmesini arzuluyor. Timur, gereken yöntem ve ilgili incelemelerin kaynaklarında şekillendirilen verileri topluyor ve bunları yansıtırken psikolojik hazırlığın da önemine vurgu yapıyor.⁴⁸ Kimlik, eğer (zamansız yitirdiğimiz dostum) sosyal psikolog Nuri Bilgin'in tanımlamasında ve konumlandırmasında ifadesini bulduğu gibi "insanın kendini kendi gözünde ve diğerlerinin aynasında nasıl gördüğünün" bilinci demek ise, bir bakıma, böyle bir tanımlama açıklanmaya çalışılan söylem için de geçerli sayılmalıdır.

Timur, batılılaşma tezinin yeteri kadar inandırıcı olmadığını dikkatlere sunarken Osmanlı tarihini çağdaşlarıyla kıyaslama yolunu tercih ediyor, değerlerin çok dikkatli tanımlanması gereğine vurgu yapıyor:

"Elbette dinci ve skolastik bir dünya görüşüne dayanıyordu [Osmanlı]. Fakat bu dünya görüşü o zaman evrensel bir nitelik taşıyordu ve bu yüzden Osmanlı Devleti çağıyla birlikte yaşayan bir uygarlıktı. Sanıldığıının aksine Osmanlı Devleti giderek daha liberal ve daha laik devlet haline gelmemiştir. Tam tersine, zamanla dini kurumların daha da yozlaştıklarını görüyoruz. Tanzimat'tan itibaren bir ölçüde kabul edilen "batılı kurumlar" ise, gerçek bir kültürel uyanışın ve bir aydınlanmanın ürünü değillerdi... Bu açıklamalarımızla ne demek istiyoruz? Değerlerimizi yakın tarihimiz ile değil de klasik çağın İslami kurumlarına mı dayandırmalıyız? Elbette ki hayır. Bu dönemin düşünce ve değerleri ve bunları da belirleyen altyapı kurumları kendilerini yenileyememişler ve tarihe mal olmuşlardır. Egemen konumda iken bile durumlarını koruyamayan ve çözülen bu yapıyı bugün yeniden canlandırmaya çalışmak, tarihle ve ilerleme ile alay eden gerici bir tutum olur... Ortaçağ kalıntıla-

48 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, 4. baskı, 2000, s. 9-10).

rını temizlemek yerine pekiştiren bu gözü kara atılımların eninde sonunda düş kırıklığına uğramayacağını kim söyleyebilir? Yineleyelim: Değerlerimizi klasik çağ dönemine dayandıramayız. Tarihimizde ulaştığımız yüksek bir uygarlık düzeyi olan bu dönemi iyi tanımalı ve sevmeliyiz. Fakat yaşadığımız, yaşamak zorunda olduğumuz çağ ile bu dönem arasında radikal bir kopuş olduğunu unutmamalıyız.

O halde? Değerlerimizi mutlaka Türk ya da Osmanlı kökeni aramadan ve “İlim Çin’de de olsa gider öğrenirim” esprisi içinde, çağdaş ve özgür düşünceye dayandırmalıyız ve tarihimize de ancak bu tabanda oluşturduğumuz değerlerle bakmasını bilmeliyiz.”⁴⁹

Bülent Tanör, 1920 sonrasındaki Türkiye’yi özetlediği kitaplarından *Kurtuluş*’ta⁵⁰ “Türk” ve “Millet” kavramlarının tanımlanmasından hareketle -ve Batılı ulus devletlerin kuruluş ve gelişimini göz önünde tutarak- Türklük sıfatının dinci ya da ırkçı bir anlam içermediğini, onu yalnız coğrafi (Türkiye ahalisi) ve siyasal (vatandaşlık) kavramlarla ifade ettiğini vurgulamakta; “ulus oluşturma” ile amacının “ulusal kimlik” yaratma olduğunu söylemektedir. Bunların oluşumu için de şu ilkelere dikkat çekmektedir: Monarşist değil, dinci değil, kültüralist (dünya boyutunda bir Türklük anlayışında) değil, ırkçı değil, yabancı düşmanı -antiemperyalist tavırlara karşın- değil, sınıf ayrımcısı değil. Feroz Ahmad’ın İngilizce hazırlanmış bir kitabının çevirisinin *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* olarak yayımlanmış olması kimlik oluşturmadaki sürecin göz önüne alınmışlığının bir işareti sayılmalıdır.⁵¹

İktidarda (ve muktedir!) olmak, tarihi ve kimliği değiştirme yetkisi vermez. Dile getirdiğim çeşitlilik ise ırk ve din ile sınır-

49 Timur, *Osmanlı Kimliği*, s.220.

50 *Cumhuriyet Kitapları*, 2. baskı: 2015, s. 78-79.

51 İstanbul Üniversitesi Bilgi Yayınları, Nisan 2007 (2. baskı).

landırılamaz. Türk vatandaşlığının öngördüğü uygarlık ilkesi ise sulandırılmaz. Tarihi tarihçilere bırakanlar, saygı göstermeliler konunun uzmanlarına. Hepsinden de öte, bu bağlamda kendini tam yetkili sanan, daha doğrusu ona bu yetkinin verildiğine hükmeden Tayyip Erdoğan'ın dediklerinden şaşmayan hükümetinin ve “biat” edenlerinin dilinde “İslamiyet” (hatta “ümme”) ağırlığıyla tanımlanan kimliğin boyutlarını sınırlamak olanaksız.

**Şimdi soralım kendimize: Neredensiniz,
kimlerdensiniz, nasıl bir kimlikle övünüyorsunuz?**

Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün *e-Devlet*'ten başlattığı soy/sop raporu aranması zirve yaptı kısa bir zaman önce; kaç göbek öncesine gidebileceklerini merak edenler sistemi çalışmaz hale getirdiler. Ve ister “kimin ne olacağı belli olmaz” şüphesi, ister “Türklüğü ve İslam'ı” baş tacı mertebesinde görmek -onu istediği gibi kullanmak- isteyen devlet ricalinin ve ideologlarının karşısına çıkabilecek soy/sop karışımı, din/mezhep iç içeliği veya coğrafya ortaklığı korkusu, soyağacı kılavuzunun sonunu getirdi, işlevsiz kıldı!⁵²

Aslında konu o kadar taze sayılmaz; 1980'li yıllarda alevlenen ve 1300 yılında kurulmuş olduğu düşünülen Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunun 900. yıldönümü münasebetiyle ülke yöneticilerinin kafalarında gizli tuttukları bir devlet düzeni için nabız yoklama girişimleriyle yeniden gündeme geldi bu nazik kavram. Yıllardır -önce başbakan sonra cumhurbaşkanı olarak- tek yetkili konumundaki Recep Tayyip Erdoğan'ın İslami görüşünün -kimi zaman kullanmak istediği milliyetçi söylemlerinin ve ümmet canlandırmasının- dürtüsüyle ve muhakkak ki Türkiye'nin iç ve dış politikalarında etkili olan uzak

52 Tayfun Atay, “Benim soyum benimle başlar”, *Cumhuriyet*, 12 Şubat 2018.

ve yakın “Batılı”ların beklentileri doğrultusunda, 2000’li yılların başlarında bir kez daha ortalığı sardı tanımlar; özellikle “anayasal vatandaşlık” kavramıyla. Bu arada Erdoğan, İslami görüşünü, daha doğrusu İslam’ı başat konuma oturtma arzusu/zorlamasını 7 Aralık 2005’te Avustralya gezisi sırasında çok açıkça ifade etmişti. Onun, kurucularından olduğu ve şu anlar cumhurbaşkanlığı yetkisiyle birlikte yürüttüğü siyasi partisinin dağılmasını önlemek için kullandığı “ümme” ile kimlik belirleme girişimiye Türklüğü ve Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlığı’nı eşdeğer saymış gibi izlenim bıraktı.

3. Bölüm

Osmanlı imparatorluğu ve İslam

Taca atılan tarih

2011 yılında *Toplumsal Tarih* dergisinde Ahmet Yaşar Ocak'ın kitaplarından Anadolu ve daha geniş ölçekte Osmanlılarda İslam konusuyla ilgili bir tanıtma yazımı, onun 2004 yılında Türkiye Bilimler Akademisi Ödül Töreni'nde yaptığı bir konuşmasından şu alıntıyı yaparak bitirmiştım:

“1990'lara kadar Türk üniversitelerinde sosyal bilim dallarının ilgi alanına neredeyse hiç girmemiş bu konunun yalnız teorik boyutuyla değil, sosyolojik, antropolojik, psikolojik, tarihsel ve felsefi boyutlarıyla, önyargısız sağlıklı akademik araştırmalarla ele alınması gerektiğinin şart olduğunu bir kere daha vurgulamak isterim... Bu suretle, hem din bağnazlığı, hem de din karşıtlığı makul seviyelere çekilebilecektir”⁵³.

Ocak'ın yeni (Alfa Yayını, 2021) çıkan *Osmanlı İmparatorluğu ve İslam: Bir İmparatorluk Bir Din* kitabında dile getirdikleri ise -sadece bir Giriş mahiyeti taşıdığını belirtme tevazuu gösterse de- on yıl öncesinde söylediklerini yeni bilgi ve yo-

53 S. Özbaran, “Osmanlı Tarihçiliğinde İslam ve Ahmet Yaşar Ocak Farkı”, *Toplumsal Tarih*, 2011, sayı 213, s. 182. Ayrıca bakınız: S. Özbaran, *Geçmiş Güncelleştirmek: Tarihçi İmgesinden Medya Sözcülüğüne*, Tarihçi Kitabevi, 2011, s. 190.

rumlarla, İslam'ın siyaset içine gark edildiği şu yaşadığımız günlerde tekrarlama gereğini duyuyor:

“Amacımız, bu giriş kitabını yazmaya teşebbüs etmekle Osmanlı tarihçilerinin nicedir hep “taca attıkları” bu hassas ve önemli konunun artık ele alınmasına vesile olmak, Osmanlı tarihçiliğinin en zayıf alanı olan düşünce, zihniyet, kültür ve din tarihine “karınca kararınca” dikkat ve ilgi çekmeyi başarabilmektir.”⁵⁴

Profesör Ocak, bu vesileyle bir Arap atasözünü dile getiriyor, Türkçe anlamıyla “*her şey tamamlandığında mutlaka eksikliği vardır*” düsturuyla tarihçiliğin tevazu (tabii ki yetkinlik ve sorumluluk donanımı da) taşıyarak yapılabileceğini hatırlatıyor; aynen Eric Hobsbawn'ın Fransa'daki *Annales* Okulu'nun benimsediği “*histoire totale*” kavramındaki eksikliğe yönelik eleştirisi gibi; istenildiği kadar “*efradını cami ağıyarını mani*” olsun, yeni bir belge/kaynak, yeni bir göz, yeni bir bakış açısıyla ekleme veya çıkarma yapılabileceği gibi.

Öncelikle, ilgili modern literatürü, terminolojiyi ve yöntemi belirlemeye çalışırken Tijana Krstic'in kitabının⁵⁵ bir paragrafında -ve şüphesiz Türk tarihçiliğini de göz önünde tutarak- önemli iki eksiğe vurgu yapıyor Ahmet Yaşar: 1) Osmanlı tarihçiliği bugüne kadar İmparatorluğun tarihine dair pek çok mesele üzerinde uğraşmakla beraber onun İslam'la ilişkisi konusuna dokunmamıştır; 2) Osmanlı tarihçileri, İmparatorluk bağlamında bu mühim konuyu tasavvuf, İslam hukuku ve medrese tarihçilerine bırakmıştır (s. 22).

54 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslam*, s. 15. Bundan sonra Ocak'ın kitabı için verilen sayfa numaraları metin içinde gösterilmiştir.

55 Tijana Krstic, *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire (15th-17th Centuries)*, Stanford University Press, 2011 (*Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatılan*, çev. A.T. Şen, Kitap Yay., 2015).

Ocak, şüphesiz, İslam tarihi üstüne çalışan ya da ele aldığı konuya ve onun özgün kaynaklarına değinen birçok yerli ve yabancı tarihçinin düşüncelerini ve saptamalarını yok saymıyor; Halil İnalcık'tan Mehmet İpşirli'ye, Feridun Emecen'den İsmail Erünsal'a, Cemal Kafadar'dan Derin Terzioğlu'na, Michel Balivet'den Cornell Fleischer'e, Bernard Lewis'ten Tijana Kristic'e ve daha nicelerine -yeri geldikçe- başvuruyor, düşüncelerini yansıtıyor. (*Türk Korkusu* ve *İslam Korkusu* kitaplarında özellikle sınır ötesindeki ülkelerdeki algılamaları ayrıntılarıyla yansıtan Özlem Kumrular'ın yer almamasının beni şaşırttığını burada hatırlatmalıyım!). Ancak, kendisinin eklediği orijinal kaynaklar ve yararlandığı makale ve kitaplar eserini daha da zenginleştirirken, andığım bu tarihçilerden yaptığı alıntı bazen onay alıyor bazen de eleştirilerle karşılaşılıyor; Ocak'ın yorumlarındaki özgünlük, öngörü ve cesaret -yıllardır sürdürdüğü çalışmalarını- tepe noktasına taşıyor. "İctihad"ın ve yorumun kapısını kapatmıyor.

Ocak, bu bağlamda gerek yurt içinde gerekse daha geniş ortamlarda ortaya konulan çalışmaların yetersizliğine değinirken, "Osmanlı tarih yazıcılığının devasa sorunsalı" olarak nitelediği ve kendisinin defalarca dikkat çektiği alanda beklediği "tartışma ortamının" yaratılamadığını açığa vurmakta. Bu vesileyle de Türk tarihçiliğinin çok sessiz kaldığını, sorgulamayı, eleştiriyi, tamamlamayı ve yorumu devreye sokabilecek -ele aldığı konuda- bir tarihçilik seviyesinin özlemini duymadığını ilan etmekte: "Hiçbir Osmanlı tarihçisi en azından söylediklerimizi tekzip veya teyit edecek, eksikliklerini belirtecek yahut kendi mütalaalarını ortaya koyacak bir şey yazmadı" (s. 21-28). Analiz kolaylığı sağlayacağı umuduyla tarihçilerin genelde "Ortodoks İslam" ve "Heterodoks İslam" terimlerini kullanmalarına dair itirazlarıyla eleştirilerine başlıyor; yani Sünni ve Sünni olmayan İslam ayrıştırmasıyla. Dip-

notta da olsa şöyle keskin bir yorum yapma gereği duyuyor:

“Özellikle de Türkiye’de bazı Amerikan üniversitelerinin “teori ağırlıklı” yayınlarını hayranlıkla izleyen ve onları taklit etmeye heveslenerek önemli bir bilimsel yaklaşımı paylaştıklarını düşünmenin çekiciliğine takılan pek çok genç araştırmacı, bu akımın peşinde gidiyor. Fakat burada, diğer bazı terimlerde olduğu gibi, ihmal edilen önemli bir nokta var: Cazip görünen yeni terimler, eskilerin kapsayıcılıklarını hesaba katmadan tek bir noktayı merkeze alıyorlar. Mesela *müteşerri* ve gayri *müteşerri* terimleri bahis konusu kesimlerin yalnızca resmî yahut Sünni İslam’ın inanç ve ritüellerine bağlılık yahut ilgisizlik tarafını öne çıkarıyorlar” (s.29).

Ben bu noktada, hemen ünlü iktisat tarihçimiz Ömer Lütfü Barkan’ın bir zamanlar *ATÜT* (Asya tipi üretim tarzı) tartışmaları bağlamında geçmişin -alelacele- teoriye oturtulması vesilesiyle yaptığı uyarıları anımsadım; aynı zamanda Şükrü Hanioğlu’nun,

“Tarihimizi ve toplumumuzu son derece mekanik ve o toplum hiç düşünülmezsizin ortaya atılmış olan teoriler ile incelemekte bir sınır koymak; köşeleri bu teoriler ile belirlenebilecek sahada, özgürce, ilk elden kaynaklara inerek yorum yapmanız gerekmektedir”

anımsatmasını düşündüm. Öte yandan da çok yakın zamanda yitirdiğimiz iktisat tarihçisi Mehmet Genç’in “kavramlaştırma ve teori ile ilgilenme” hususunda geri kalmışlığımıza işaret eden uyarılarını ve yıllar önce ünlü tarihçi Fernand Braudel’in “teori yoksa tarih de yoktur” düsturunu hatırladım. Hatta Braudel gibi tarihçilerin “total” tarih anlayışlarıyla disiplinler arası bilimsel ve kuramsal bağlamında kullanılan kavram, model ve yöntemler arasında dolaşan Peter Burke’in

Tarih ve Toplumsal Kuram kitabını yeniden elime aldım.

Şüphesiz tarihçilik değişik aşamalarda, özellikle 19-20. yüzyıllarda ve 21. yüzyılın ilk iki on yılında farklı yorum ve yörgülmelemlerle baş başa kaldı; onları burada tartışma konusu yapmayacağım, tereciye tere satmayacağım. Ancak kestirmeden belirtmeliyim ki Ocak'ın yukarıda kaydettiğim sorunlara ilişkin uyarıları yerindedir. Tarihin kalıplara dökölere yazım ve anlatım tarzlarının denetimden geçirilmesi kaçınılmazdır.⁵⁶

Profesör Ocak, eleştirilerini sıraladıktan sonra, İslamî devlet ve toplumlar için uygulanabilecek olan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yapılanmayı esas alan dörtlü bir tasnifi (sosyolojik tasnifi) öne sürüyor. "Müslümanlık" yerine "İslam" kelimesini kullanarak (bu sözcüğün sadece inanç, ibadet, ahlâk ve muamelat kurallarını kapsayan bir yapı olma özelliği dışında) siyasal duruş, ideoloji, zihniyet, felsefe, algı ve yorum kategorilerini de kapsadığını belirtme gereği duyuyor; daha önceki bir yayınında da önerdiği "*devlet, ulema, sûfiyye ve halk*" temelinde dörtlü sosyolojik bir tabana oturtuyor:

- 1) Osmanlı Devlet İslamı (Resmî, Siyasal İslam: Osmanlı devlet mekanizmasının siyaset etme aracı mahiyetindeki İslam algı ve pratiğidir);
- 2) Osmanlı Medrese İslamı (Kitabî İslam: Sünnî eğitim ve tedris geleneğinin ürettiği literatürden beslenen teorik İslam);
- 3) Osmanlı Tekke İslamı (Sufî, Metafizik İslam: Türklere tasavvuf aracılığıyla girmiş, Türklerce şekillendirilmiş eski İslamî algı ve yorum biçimi);
- 4) Osmanlı Halk İslamı (Popüler İslam: Kentlilerden, kırsal kesimdeki köylüler ve konar- göçerlerden oluşan halkın inanç, mitoloji ve çeşitli sosyo-kültürel etkilerin zamanla dönüşen renkli bir İslam algısı ve pratiği; Sünnî ve hetero-

56 S. Özbaran, *Tarih ve Öğretimi*, Cem yayınevi, 1992, IV. Bölüm.

doks kesimiyle Müslüman halkın İslam anlayışı ve pratiği. (s. 32-38).

Osmanlı Kimliği

Ocak, öncelikle, İslam parantezi içine aldığı “Türkî, Rumî ve Farsî” özellikleri esas tutarak “Osmanlı Kimliği”nin yelpazelerini de genişletiyor, “Osmanlı kimdir?” sorusuna yanıt arıyor, önceki tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin eksik sorgulamalarını aşarak. “Her tarihsel çalışma metni, sonuçta onu yazanın kendi versiyonunu yansıtır” muktezasınca, -Braudel’in “daha dün kesin ve güvenilir” sayılan yöntem, tasarı ve tanımların çökebildiğini hatırlatması gibi- kitabını yoruma açık bırakıyor (s.44).

Hatırlatmada yarar var; Osmanlı tarihçileri, bu arada yazılı ve görüntülü olarak tarihsel konuları işlemeye çalışan iletişim araçları, Osmanlı tartışmalarına yönelik en büyük atağı 1999 yılında yapmışlardır; Osmanlı Beyliği için kuruluş saydıkları bu yıl dönümünde İmparatorluğa kimlik biçme yarışına girmişlerdir. Böyle bir ilgi kimi zaman yararlı çalışmaları, konferansları, sergileri hatta uluslararası işbirliklerini kapsamış olsa da, örneklerine günümüzde hem siyasal hem de entelektüel ortamlarda tanık olduğumuz bir yağmacılığın da önünü açmıştır.

Ocak, Osmanlı kimliği -ya da aidiyetleri- meselesinde önce “Türklük ve İslamlık” tanımını yatırıyor masaya; İmparatorluğu “Türk-İslam” çerçevesinde gören tanınmış tarihçileri sıralıyor. “Türkmenler tarafından kurulmuş” olsa da “padişah-ı İslam”, “heterodoks İslam”, “vernakuler İslam” (yerel), “Osmanlı İslamı” gibi sıfatlara (ne denli taraftar bulurlarsa bulsunlar veya reddedilsinler) yer veriyor. İkinci olarak, İmparatorluğun “İslam” gibi tek bir kimlikle tanımlanamayacağı varsayımında olanları irdeliyor; Doğu Roma/Bizans’tan

devralınan “Rumîlik” tezini devreye sokuyor; bu bağlamda Salih Özbaran ve Cemal Kafadar tarafından yazılanlar üstüne düşüncelerini belirtiyor. Anılan bu konuda Michel Balivet ve Spiros Vryonis gibi tarihçilerin Grekçe ve Latince kaynakları da kullandıkları çalışmalarının Türkçede yansıtılmış olmamasına hayıflanıyor, haklı olarak:

“Her iki kitapta da katılmayacağımız görüş ve tespitler olabilir ve vardır. Ama bunlar çeviri için engel olmamalıdır. Çünkü katılmadığımız bu görüşler dipnotlarda ayrıca belirtilir ve eleştirilebilirdi. Türkiye’nin artık bu hasta psikolojiyi terk etmesinin zamanı çoktan gelmiş ve geçmektedir” (s. 62).

Ocak, öncelikle Özbaran’ın ve Kafadar’ın kitaplarında dile getirilen “Rumîlikten kasıtları”nı birkaç cümle içinde şöyle özetliyor:

“Osmanlı kaynaklarında da açıkça görüldüğü üzere, sadece bir coğrafya (Rum, Biladü’r-Rum, Doğu Roma-Bizans toprakları) değil, bu topraklarda yaşayan insanların ve kültürlerin kaynaşmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu bu kaynaşmayı temsil etmesi sebebiyle Rumî bir imparatorluktur” (s. 65).

Ve iki noktada Özbaran’ın (benim) görüşlerime katılmıyor; şöyle dillendiriyor yorumunu: Osmanlı Türkçesinin İstanbul merkezli yaratmış olduğu zenginliği, Ocak’ın ifadesiyle “Osmanlı eliti”nce Arapça ve Farsçadan gelen öğelerin asırlar boyu işlenerek, yeni anlamlar kazanmak suretiyle Türkçeyi zenginleştirdiği; fethedilen yerlerde “mahiyet kaybı” yaşanmadığı, dini inanç, ritüel ve temel uygulamalarda değişiklik olmadığı, Safevilerle yarışacak şiir dünyasını ya da “edebiyat ve tarihçilik alanlarında en olgun işlenmiş bir dil ile mahsul-

lerini” ortaya koymaya çalıştıklarını reddetmek mümkün değil; şiirlerini Türkçe söyleyen “şuarâ-yı Rûm” yani “Rum şairleri” olarak ün salmış olan bir edebiyat akımını görememek ne mümkün.⁵⁷

Yanlış anlaşılma olasılığının önüne geçmek için açıklamalıyım ki benim yazdığım kitabın adı *Bir Osmanlı Kimliği*’dir ve Ocak’ın İslam parantezine aldığı kimlik öğelerinin -belirli yüzyıllar için- sadece bir tanesidir; Osmanlıları tek başına tanımlayabilecek bir tarif değildir. “Bir Roma (Rumî) imparatorluğudur” gibi keskinliğe yer vermemektedir. Cemal Kafadar’ın *Kendine Ait Bir Roma* kitabında da tanımın başat bir “Rumîlik” konumuna oturtulduğunu düşünmüyorum.⁵⁸ Onun gerek coğrafi ve politik gerekse sosyokültürel açılardan ele alınmasını teşvik ediyor.⁵⁹ Osmanlıların 16. yüzyılın 2. yarısında Yemen’in yeniden fethini anlatan Rumûzî’nin *Tarih-i Feth-i Yemen*’indeki şu beyitleri, yüksek kültüre ve Türkçeye olan hasretini,

57 S. Kuru, “Rûmî Edebiyat: Bir yazınsal geleneğin oluşumu, 1450-1600”, *Türkiye Tarihi 1453-1600: Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu*, ed. S. N. Faroqhi ve K. Fleet, Kitap Yayınevi, 2013, s. 653-702.

58 Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu’na kimlik biçerken İlber Ortaylı’nın “Müslüman da olsak... bu bir Roma İmparatorluğu’dur”, A. Hourani’nin “İslam dünyasının Romalıları” ve P. Wittek’in “Rum Türkleri” biçimindeki tanımlamalarını da unutmamak gerekir. Öte yandan “Rumî” sözcüğünü yalnızca “Grek/Yunan gibi keskin ve hatalı ifadelerle anlamlandırma”ya çalışan tanınmış tarihçiler de vardır (S.Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rum / Rumî Aidiyet ve İmgeleleri*, Kitap Yayınevi, 2004, İkinci bölüm).

59 Tanıtmaya çalıştığım kitabın müellifi Ocak’ın Anadolu’da hüküm sürmüş olan Selçukluları tanımlarken sürekli “Rum-Selçukluları” tabirini kullanmasını, onun Selçukluları (kimi tarihçilerin de kullandığı) sadece “Rum/Romalı” kimliğine soktuğunu düşünemeyeceğimiz gibi!

koskocaman Osmanlı coğrafyasında Türkçenin nerelere ve ne kadar etki yaptığını veya yapamadığını dile getirdiği için hatırlamaya değer: “İy Rumûzî nedür siyak u sibak / Bize sen söyleme züban-ı ırak // Türkî söyle bize ki Rumîyuz / Rumîye hoş degül mi Türkî söz”.⁶⁰

Mertol Tulon “Osmanlı Türkçesi” makalesinde isabetle açıkladığı üzere, bilgi ve düşüncenin aktarıldığı “hoş ifadeli Türk dilinin” ancak -merkezi sayılan ve Doğu Roma’ya atfen- “Rum” ülkelerinde gerçekleşebileceğini savunan Nergisi’den naklediyor ve onun “Rum” kimliğine sığınan yüksek düzeyli bir toplumun anlayış ve zevkini yansıttığını ileri sürüyor.⁶¹ Ayrıca Halil İnalcık’ın Osmanlı’yı bir Türk imparatorluğu olarak görmekten ziyade onu -İslam niteliğini başat olarak vurguladıktan sonra- çok kültürlü bir yapı nitelendirmesiyle değerlendirmesini de hatırlatmak, “faideden hali” olmasa gerek.⁶²

Osmanlı İmparatorluğu’nu tek ve kesin bir kimlikle tanımanın tarihçiler nezdinde artık fazla bir itibarı kalmamıştır. Çoklu bir yapıya sahip olan bir imparatorluğa bir kimlik tanımlaması gerekiyorsa, “bu kimlik *Rumîlik*’tir” veya “Türklük ve İslam, İmparatorluğun kimlik ve aidiyetini tamamlayan öğeler değildir” gibi Ocak’ın -Özbaran’a dayanarak yaptığı yorum (s. 62-64) yanlış anlaşılmaya mahal verebilir. Rumî aidiyet, nihayetinde, Ocak’ın sıraladıklarından sadece bir tanesidir.

Devlet ve Siyasallaşmış İslam

Hız. Muhammed’in hayattayken “bizatihi” Medine’de temelleri atılan bir devlet olarak yönetilen topluma ve uluslararası ilişkilerine yeni bir mahiyet kazandırmış olduğuna işaret eden Ocak, daha sonraki yüzyıllarda siyasallaşmış karakteriy-

60 Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, s. 117.

61 *Osmanlı* (ed. G. Eren), s. 427.

62 Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, Giriş.

le padişahların fetihçi, yayılmacı politikalarını hatırlatıyor; “ilâ-yı kelimetullah”, “cihad” ve “gaza” ideolojilerinin meşruiyet simgesi durumuna getirdiklerini tekrarlama gereğini duyuyor (s. 91-92). Ocak, Müslüman olmaya zorladıkları bölge ve toplumlara yönelik politikalarını açıklarken sultanların, hükümdarların -pek çok tarihçinin cesaret edip söyleyemediği- bazı hususları da şöyle açıklıyor:

“Yalnız Türk hükümdar ve sultanlar değil, halifeler ve bütün Müslüman hükümdarlar, tebaaları içinde oluşan kişisel veya toplumsal muhalefet hareketlerini [Tanrı varlığına inanmayan, dinsiz anlamları taşıyan-S.Ö.-] *zendeka ve ilhad* silahını kullanarak kamuoyu önünde mahkûm etmiş ve aslında bütünüyle siyasi olan ağır cezalarla cezalandırmışlar, hatta çoğu zaman ölüme mahkûm etmişlerdir. Abbasi halifesi Me’mun’un kurduğu *Mihne* teşkilatı bu politikanın bir ürünüdür. Osmanlı döneminde, 16. yüzyıldaki *Melamî* ve *Gülşenî* Hareketi’ne uygulanan idam cezaları, bu politikanın en çarpıcı örneklerini oluşturur (s. 95).”

Ocak, evrensel imparatorluk iddiasını İslam ile bütünleştirirken genellikle Sasaniler, Emeviler, Abbasiler ve Selçuklular dönemlerinden alıp getirerek hem tarihsel derinlik içinde çok güzel geziniyor hem de Osmanlıları Safevî ve Babürlü gibi imparatorlukların hedeflerindeki İslam’ı yüceltip yayma (“*ilâ-yı kelimetullah*”) yolunda bir dünya imparatorluğu hasretini ortaya döküyor; evrensellik (cihangirlik/cihanşümullük) iddia ve ideallerini ekliyor. Padişahların dindarlığının değişik güçlerce sınırlandığını belirtirken, şeriat yanında örf, bazen ordu ve ulema hatta sarayı; en güzel örneğini Halil İnalcık’ın *Hasbahçede Ayş u Tarab*⁶³ eseriyle verdiği “işret meclisleri” örneğinde olduğu gibi içkili alemleri de padişahın yaşam sıfatları arasına ekliyor. Fatih Sultan Mehmed’in “*Kayser-i Rûm*” unva-

63 İş Bankası yayını, 2016.

nının yanında *Sultan-ı İslam, Padişah-ı Cihan, Sultan-ı Müslimin, Padişah-ı İslam-penah, Zillullahi fi'l-arz/arazîn* (Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi), *Sahib-Kıran* (kutlu zamanda doğmuş Padişah) ve daha nice sıfatlarını sayarken, bu arada bilhassa daha ziyade Cornell Fleischer'in incelemesini esas alarak Kanuni Süleyman'ın Mehdilik algısını işliyor. *El-Müeyyed min 'İndullah* (ilahi desteğe mazhar olmuş) üstüne yazdıkları çok şeyi özetlemekte:

“Müslüman devletlerin İslam'ı siyasallaştırmalarının göstergelerinden biridir. Bu sebeple yayımladıkları belgelerde ve zamanlarında yazılan bazı siyasetname kitaplarında *el-müeyyed min 'İndullah* özellikle zikrediliyordu. Osmanlı padişahları da bu durumun istisnası olmadılar. Onlar da “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olma” iddialarının yanında bu unvanı adeta onun ayrılmaz bir parçası olarak kullanmaya yüzyıllar boyu özen gösterdiler... (s. 123).”

Sahib-kıran ve Mehdi-i sahib-zaman sıfatlarını, 1516 Mısır Seferi'ne katılan Bahşi mahlaslı bir halk şairinden yansıttığı şiirinin ilk mısraları şöyle: “*Sultan Selim cülûsunda / Salâ dedi de yürüdü / Gidelim Mısır'a doğru / Yola dedi de yürüdü*”. Tabii burada aklıma Osmanlı İmparatorluğu'nun “barut imparatorluğu” olup olmadığını sorgulayan tarihçiler geliyor; aynı seferle ilgili olarak da, esir düşen Memlûk emirlerinden Kurtbay'ın Yavuz Sultan Selim'e manidar, bir o kadar da meydan okuyan -David Ayalon'un yansıttığı- sözleri aklıma takılıyor: “İçimizden tek bir kişi bile sizin bütün ordunuzu yenebilir. Eğer inanmıyorsanız, gelin deneyelim... Yeter ki ordunuzdakilere ateşli silahları kullanmamalarını emredin”⁶⁴. Bu bağlamda, Ocak özet olarak, bir bakıma kuram yerine geçebilecek şu satırlarla

64 D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Memluk Kingdom*, Londra 1956, s. 94.

ilgili bölümü sonlandırıyor, siyasî-dinî *elkab* ile “mutlak otorite sahibi” oluşunu gözden ırak tutmuyor:

“Bu suretle bütün dindarlıklarına, şahsi hayatlarında ve devlet yönetiminde İslam’a sadakatlerine rağmen İslam devlet yöneticileri(nin) -İslam’ın erken tarihi göz önüne alındığında- İslamî olmayan otokrat bir devlet yöneticisi olmuşlardır.”

Siyasallaştırılan İslam’ın “Sünnî” geleneğine ayrı bölümler açan Ocak, başta Halil İnalcık olmak üzere 1990’lı yıllardan itibaren yapılan araştırmaları da sıralıyor; dönemin kaynaklarını ustalıklı tahlil ediyor. “Pâdişâh-ı dîn-penâh” (dinin sığınağı olan Padişah) sıfatı, Sünnî İslam’ın her yerindedir artık.

Yazar, -bu bağlamda- tarihçiler arasında tartışma yaratmış olan en önemli hususlardan biri sayılan “Osmanlı Hilafeti”ne dikkat çekiyor. Konunun yeterince ele alındığını düşünse de “serhat gelenekleri”ni temel alıp bazı açıklamalar ekliyor kitabına, haklı olarak:

“Osmanlılar her ne kadar 17. yüzyıla gelinceye kadar hilafet konusunu öne çıkaran ve bunu sürekli vurgulayan bir politika gütmemiş olsalar da esasen buna zaten sahip olduklarının bilinci içinde, buna ihtiyaç hissetmediler... Öyle anlaşıyor ki o artık kendini bütün bir İslam dünyasının hamisi olarak görmekte, özellikle “Ehl-i Rafz’a [ayrılıkçı topluluğa -S.Ö.] karşı mücadeleyi birincil görevi olarak düşünmektedir (s. 150-151).”

Osmanlı İmparatorluğu’nun güçlü bürokrasisindeki Sünnî karakterini de işleyen Ocak, Batılı veya Türk tarihçilerin “dışlayıcı olmayan, kucaklayıcı, yerel kültürlerle karışmış din anlayışının” yönetimde Sünnîlik lehine terk edildiği şeklindeki yorumlara katılmıyor; onları “gerçekçi bir zemin”den yoksun buluyor. Her zamanki gibi Sünnîlik geleneğini tarihsel bir ze-

mine oturtma gereği duyuyor. İznik'in Osmanlı fethinin ardından 14. yüzyıldaki kuruluş sürecinde faaliyete geçen Orhaniye Medresesi'nin daha o zamanlar Sünnî İslam temelinde bürokrat yetiştirme amacı taşıdığını bildiriyor, Yavuz Sultan Selim zamanında katı bir siyaset haline geldiğini de reddetmiyor.

Ahmet Yaşar Ocak, Sünnî İslam'ı Osmanlı bürokrasisi içinde başrolü oynayanları “*kadılar, müftüler, kazaskerler, şeyhülislamlar*” olarak sıralarken, *ulema*'nın “Osmanlı ilmiye silki” içindeki nüfuzunu şöyle belirtiyor:

“Fatih Mehmed’le birlikte, atamalarının bizzat padişah beratıyla gerçekleştirilmesi yolunu açmak suretiyle devlet teşkilatının bir parçası haline getirmiş, onu bir bürokrat sıfatıyla devlet İslam’ının temsilcisi ve uygulayıcısı konumuna yerleştirmiştir” (s. 156).

Merkezi sistemin en önemli otoritesi sayılan *Divan-ı Hümayun*’dan kadılara gönderilen fermanlarda kullanılan “*elkab*”ı esas alarak kadılık kurumunun işlevini açıklayan Ocak, maddelerin öbür yüzüne de dikkat çekiyor, kadıların “rüşvet ve yolsuzluk” bağlamında ne denli ileri gittiklerini sergiliyor. 13. yüzyılda Anadolu’ya gelip yerleşen Necmeddin Râzî’nin olumsuz gözlemleriyle ona karşı çıkan İran menşeli kadıların düşüncelerini karşılaştırırken, rüşvete bulaşmış olanlarla görevlerini üst düzeyde yapanlar aracılığıyla Osmanlı öncesinden örnekler veriyor. Ocak’ın erken Osmanlı döneminde ise bilhassa anonim bir *Tevârih-i Âl-i Osman*’a atıfla tespit ettiği kara tabloyu şöyle aktarıyor:

“Çandarlı Kara Halil ve oğlu Ali Paşa dönemlerinde kadılık yapanların çoğu adlarını yazamayacak kadar cahil ve bir hüccet düzenleyemeyecek kadar beceriksizdirler. Her iki veziriazam da kendi zamanlarında türlü yolsuzluk ve sui-istimallere bulaşmışlardır, ancak hesap yapmayı ve defter

tutmayı yerleştirmişlerdi. Bununla beraber Ali Paşa zamanında “fısk u fücür ziyade olmuş”... (161-162).”

Ocak, Mustafa ‘Âli’nin *Mevâ’idü’n-Nefais* eserine dayanarak müderrisler ve kadılar hakkındaki değerlendirmelerini sayfalarına ekliyor; bu iki zümrenin Fatih Sultan Mehmed döneminden Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar uzanan zaman içinde seçkin ve mesleğe layık kişilerden oluştuğunu, Kanuni zamanında ise bozulmaların başladığını, bilimsel yetersizliğin ve rüşvetin yaygınlaştığını vurgulama gereği duyuyor; ama bu gözlemlerin süzgeçten geçirilmesi gerektiğine de inanıyor.

Osmanlı Devlet İslam’ının halka mal edilmesi yolunda daha avantajlı ve daha etkili -ama devleti resmen temsil eden konumda bulunmayan- müftülük kurumu için de benzer tespitleri naklediyor; 16.ve 17. yüzyıllarda sıkıntıları bizzat müelliflerin ağzından yansıtıyor. “Tarihçi Peçevi’ye inanacak olursak” diyor, “Kanuni Süleyman zamanında İstanbul gibi İmparatorluğun merkezi olan ve küçük medreseler hariç Fatih ve Süleymaniye Medreseleri gibi iki büyük medresenin bulunduğu büyük bir kentte fetva verecek ehil müftülerin bulunmaması”nı çarpıcı ve inanılması güç bir durum olarak niteliyor (s. 167-169).

İlgili bölümün son iki yan başlıkları altında kazaskerler ve şeyhülislamı üzerinde duruyor Ocak, “en derin bilgiye sahip olan alimlerin en alimi, takvaca üstün olanların en üstünü, fazilet kaynağı...” gibi niteliklerini sıraladığı, bütün kadıların bağlı olduğu -Anadolu ve sonra Rumeli- kazaskerlikleri için “en yüksek adli ve hukuki merci” derecelerine rağmen onların “hem bürokratik hem bilimsel açıdan” tartışmaları gereğini dile getiriyor.

Şeyhülislama gelince, yazar, bu kurumun Osmanlı devlet yapısındaki ulemanın en büyüğü, İslam’ın en yüce talim,

yorum ve fetva makamı olduğunu; bürokratik yapı içerisinde ilmiyenin “en bürokrat âlim”i pozisyonunda bulunduğunu yineliyor. Padişah beratıyla göreve getirilen şeyhülislamların 17. yüzyıldan itibaren görevden alınmaları (azilleri) gözlenmiş olsa da güçlü ve sağlam karakterli şeyhülislamların Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi otoriter sultanlara karşı etkili olabildiklerini hatırlatıyor. Ancak, yazarın açıklığa kavuşturduğu üzere, Osmanlı devleti -teorik olarak- din temeli üzerine oturmaktaysa da -padişahın saygı gösterilmişse de- devlet otoritesi her zaman dinin üzerinde yer almıştır.

Medrese ve Ulema

Yazar, tüm bu tespitlerin merkezine oturtmaya çalıştığı ve İmparatorluğa “siyasal İslam” özelliğini kazandıran “kitabî İslam” bağlamında medreseleri ve oraya hükmeden alimleri (ulema’yı) anlatıyor, önemine dayanarak ona birkaç bölüm ayırıyor. “Osmanlı’da bilim, kültür ve düşüncenin hem teşkilat yapısı ve işleyişi hem de uygulanan eğitimin şekli ve mahiyeti...” gibi yanlarını sergilemeye çalışıyor.

Ocak, kitabının bel kemiği olarak nitelendirilebilecek “devlet yetkisi ve İslamî etki” bağlamında Halil İnalcık’ın bir görüşünü naklediyor ve kendi yorumunu yansıtıyor. Osmanlı medreselerinde bilimin geri kalmışlığına dair aktardığı ve kendisinin onayladığı, Amerikalı tarihçi A.H. Lybyer’in medreseyle ilgili birkaç satırını örnek vereyim; *Osmanlı İmparatorluğu ve İslam* kitabının ayrıntılarıyla ve uzmanlarınca değerlendirmeyi hak ettiğini vurgulayayım:

“İnalcık bu suretle “İslam dünyasındaki klasik dinî-siyasi ümmet telakkîsinin karşısında Müslüman Türk devletlerinde devletin her çeşit otorite ötesinde siyasi ve icrai bir kavram olarak mutlak bir üstünlük kazandığını, sadece devletin ihtiyaçlarını göz önünde tutan örfi hukukun galebe çal-

dığını” ileri sürer. İnalçık’ın ilk bakışta keskin bir yargı gibi duran bu cümlesi belli ölçüde tarihsel bir gerçeği yansıtsa da durum tam da böyle değildir. Zira Fatih Mehmed’den sonraki dönemde Osmanlı yönetim sisteminde örfün yanında şeriat da daima mevcut olmuş, ... güçlü şeyhülislamın zamanında daima varlığını korumuş ve özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda her zaman örfle beraber bir arada olmuştur. Aslında bu, Osmanlı devletinin ana karakteridir (s. 240).”

“Ne var ki muhafazakârlıkları bu yararlı kurumu zamanla zararlı hale getirdi” demekte [Lybyer] ve “yüzyıldan yüzyıla ne öğretim yöntemlerinde ne öğretilen derslerde bir değişiklik yapılmasına izin verilmedi. Bu yüzden bir zamanlar en hevesli öğrencilerini insan bilgisinin en ön safhalarına taşıyan eğitim sistemi, dünyanın öteki uluslarının çoktan geride bıraktıkları bir noktada bu öğrencileri hapseder oldu” (s. 208) der.

Ocak, İmparatorluktaki bu gidişatı dile getirirken Avrupa’da başlayan “siyasal, toplumsal, ekonomik, bilimsel, kültürel ve şüphesiz sanat ve edebiyat alanlarında (askerî alanın dışında) süratle başlayıp gelişen değişimler” için Osmanlıların pek de meraklı olmadıklarını hatırlatma gereği de duyuyor, İmparatorluğun “*devlet-i ebed-müddet*”i [ve değişmez olduğuna dair inançlarını] dile getiriyor; değişim ve gelişimi fark edemediklerini ya da ettilerse bile önemsemediklerini -bilinen bir gerçek olsa da- vurgulama gereği duyuyor, sıkıntıların “*nizam-ı kadîme ihtilal ânı olmas*”ından ileri geldiği, kurtuluşun eski nizama, “*kanun-u kadim*”e dönüşte arandığını yineliyor. Ocak; doğal olarak da İmparatorluğun düzeninde bozulmayı kaleme alan layiha yazarlarını Taşköprülüzâde’den başlayarak hatırlatıyor:

“Gelibolulu Mustafa Âli, Selanikî Mustafa, Hasan Kafi Ak-

hisarî, Koçi Bey ve Katip Çelebi, önceki yıllarda “ulemanın yetersizliği, medreselerde ders yapılmaması, toplumun irşad edilmemesi, ulemanın merasim uleması haline gelerek teşrifatta yer kapma yarışına girmesi, sık aziller, rüşvet ve iltimas, hikmet ve felsefenin tedrisattan kalkması” vs. gibi muhtelif gelişmeleri gerekçelerle dile getirmişler ve onların bu görüşleri modern tartışmalara mesnet oluşturmuştur (s. 210-211).”

Ocak, bu olumsuz gidişatın yalnızca taassupla açıklanmasına karşı çıkıyor; yani olumsuzlukların sadece taassupla izah edilebileceği düşüncesine itiraz ediyor; bu yolu yeğleyenlerin “kolaycı yorumları”na katılmıyor ve karşılaşılan olay ve olguların “sebepe değil sonuç” olduğunu ilan ediyor. Ortaya çıkan durumun ve bilhassa medreselerde ortaya çıkan olumsuzlukların şöyle açıklanabileceğini düşünüyor:

“İmparatorluğun dış ve iç dinamikler güdümündeki siyasal, toplumsal ve ekonomik değişim sancılarının yarattığı korku ve endişeden kaçmak için taassup denilen şeyin hiçbir taviz vermeden dinin sıkı yorumuna sığınmanın bir yansımasından başka bir şey olmadığını söyleyebiliriz. Kanaatimizce medreselerde zuhur eden olumsuzlukları bu açıdan tartışmak daha gerçekçi ve sonuç alıcı olacaktır (s. 211).”

Sahip oldukları onca devlet olanaklarına, aldıkları yüksek maaşlara, mazhar oldukları bol imtiyazlara, -kapsamlı bir ifadeyle söylemek gerekirse ve az sayıda kalan bilim dallarındaki faaliyetleri bir yana- yaşadıkları müreffeh ortama rağmen, paralel gittiğine inandığı şu iki süreci öne sürüyor: “1) Medreselerde talebeye okutulan gelenekleşmiş kitaplar, 2) Müderrislerin yahut genel ifadeyle ulemanın benzer bir durumu sürdüren telifatı”.

Bürokrasi içine karışmış olan ulemanın parlak bir çıkış yakalaması artık imkânsız gibiydi; zaten yetim kalmış akli

bilimlerin ve felsefenin yanında -tamamen durmuş olmasa da- dini bilimlerde Ocak'ın Hezarfen Hüseyin Efendi'den aktardığı “*Kütüb-i mu'tebere ne vechile okuna geldi ise ol veçhile okuna*” düsturu damgasını vurmuştu. Ulemanın siyasal otorite, hukuk (şeriat ve örf) ve özellikle halkla etkileşimi (camiler, cami dersleri, vaazlar, hutbeler, hatipler, imamlar, cer ve cerre çıkmak, yani cami ve mescitlerde halkın sorularını yanıtlamak gibi *cer akçesi* veya arpa buğday vs. karşılığında faaliyet göstermek) hususlarındaki görüşlerini ve ayrı bir bölümde ele aldığı “Tekke İslamı” hakkındaki düşüncelerini Osmanlı tasavvufundaki Vahdet-i Vücuda / İbn Arabîci / Ekberî konularındaki düşüncelerini okuyucuyla baş başa bırakıp, o bölümü sadece birkaç alıntı yaparak sonlandırayım:

“Erken Osmanlı döneminde siyasal erkin tercihiyle Davud-Kayserî ile İznik medresesinde İbn Arabîci eğitim resmen başlamış oluyordu. Bu eğitimin bir yandan Osmanlı sufî çevrelerinde, diğer yandan İznik, Bursa, Edirne gibi dönemin önemli kentlerindeki diğer medreselerinden yetişen bürokrat ve ulema içinde giderek köklü ve vazgeçilmez bir şekilde yerleşip gelenekselleştiğini görüyoruz (s. 290).

Vahdet-i vücud düşüncesinin Osmanlı'da sadece Sünni tasavvuf düşüncesi içinde değil, bir boyutu da Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Bektaşî ve Alevî toplumunda ortaya çıkar. Bu başlı başına bağımsız bir çalışma konusu teşkil edecek kadar renkli ve önemli bir konu olabilir (s. 294).

Öyle görünüyor ki Osmanlı devlet anlayışındaki bu İbn Arabîci zihniyet o [16.] yüzyılla sınırlı kalmadı. Sonraki İbn Arabî şârihleri bu zihniyeti sürekli beslediler ve yüzyıllarca yönetici kadrolar bu zihniyetle devleti yönettiler [her ne kadar 16. yüzyıldaki gibi şiddetle cezalandırmalar hafiflese de] (s. 304).

[Ulema ve sufiler arasındaki - S.Ö.] rekabet gerçekte hiç bir zaman sona ermedi. Zira iki kesim arasındaki bilimin kaynağı anlayışı ve bunun kazanılma yöntemleri aslında bu rekabete yol açmaktadır. *El 'ilmüfi's-sudûr lâ fi's-sütûr* (Bilim satırlarda değil sadırlarda yani göğüslerde, kalplerdedir) şeklindeki kısa ve açık ifadesi, bu rekabetin kaynak ve yöntem farklılığından ileri gelen sebebini çok veciz bir şekilde gösterir... Onlar nazarında çalışmakla kitaplardan elde edilen bilim “zarfın üstündeki adres” olarak kaldı” (s. 326-327).

Halk İslamı

Ocak, Osmanlı İslamı’nı ele aldığı kitabındaki son ana bölüm popüler İslam saydığı Halk İslamı’dır ve bu kavram da halk dini ile elit olarak nitelediği seçkinlerin zamanla bütünleşmiş hali olarak belirtilmektedir; özellikle de konunun tarihsel ve sosyolojik olarak düşünülmesine ağırlık verilerek. Bu yaklaşımın “İslamı bölmek parçalamak” anlamına gelmeyeceğini de anımsatarak, (Suraiya Faroqhi gibi tarihçilerin *yüksek kültür, halk kültürü ve geleneksel kültür* tanımlamalarını sorunlu bulmalarına karşın). Yazar, geleneksel kültür farklılıklarını düşünerek coğrafi bir tasnifle halk İslamı’nın “Anadolu Halk İslamı”, “Balkan (Rumeli) Halk İslamı” ve “Arap Halk İslamı”olarak da değerlendirilebileceği düşüncesini taşıyor; bu arada Sünnî olmayan Alevî İslamı’nı ve diğer birçok öğeyi hatırlatıyor:

“Halk İslamı, ekseriyeti itibariyle kitabi İslam’ın vaz’ ettiği inanç, kural ve ritüelleri kabul etmekle beraber onları kendi geleneksel yapısına göre algılayarak yorumlar, kısmen tevil eder ve bir takım ek unsurlarla çerçeveleyerek uygular. Bunlar İslam’a eklenilerek onun ayrılmaz parçaları olur... Kitabi İslam nazarında *hurafe* olarak nitelendirilen İslam öncesi eski inançları, pratikleri, mitleri kitabi İs-

lam'ın kalıplarını kullanarak bünyesi içine alır... Halk, ulemanın uyarılarına hiçbir zaman aldırış etmemiş ve hurafelere inanmaya ve uygulamaya devam etmiştir. Çünkü bu, onun kolayına gelen ve onu rahatlatan bir inançtır" (s. 340-343).

İçki, afyon, zina, homoerotizm

Halk İslamı'nı işlerken Osmanlı kaynaklarında yeterli bilgiyi bulamayıp zamanın yabancı seyyah, diplomat, ajan vb. kişilerin gözlemlerini aktardıkları kitaplardan yararlanan Ocak, halkın İslamî kuralları ihlal ettikleri eylemleri de not ediyor ve özellikle gezginlerin kendi ülkelerindeki gelenek ve uygulamalarla yaptıkları kıyaslamaları okuyucusuna sunuyor. "Osmanlı Müslüman halkında da kitabi emir ve yasakların dışına çıkan bazı alışkanlıklara sahip insanların bulunduğu da bir gerçektir" tespitiyle bilhassa içki (şarap), zina ve homoerotizm alışkanlıkları üstüne tanıklıklardan izlenimler aktarıyor. "Seyyahların anlattığına göre" diyor Ocak, izlenimlerini sürdürüyor:

"Yasağa aldırmayanlar ihbar edilirlse derhal yakalanarak kadı'nın huzuruna çıkarılıp mahkeme ediliyor, arkasından falakaya yatırılıyor ve para cezasına mahkûm oluyorlardı. Ayrıca bir eşek üstüne ters bindirilip kuyruğu da eline verilerek boynuna aldığı cezanın yazıldığı bir yafta asılmak suretiyle sokaklarda teşhir ediliyorlardı. Bu yüzden bazı hatırlı kişiler gece tanıdıkları Hristiyan komşularının evlerinde veya kuytu meyhanelerde, yüksek bürokratlar ise ya kendi istediklerinde veya davet edildiklerinde elçilik rezidanslarındaki ziyafet sofralarına katılıyor ve içiyorlardı" (s. 364).

Özellikle Kalenderîler ve bazı dervişlerin açıkça satılabilen *maslak* ve afyon kullanımını not ettikten sonra kadınlarla ve

homoerotizmle ilgili yansıttığı yorumlarıyla bitireyim bu faslı:

“[Türk kadınlarının İngiltere’dekilerden çok daha güzel, dünyanın en güzel tenli olduklarını söyleyen Lady Montagu - S.Ö.] iffet konusunda en az kendilerinininkiler kadar güناهkar ve hatta daha serbest davrandıklarını, âşıklarıyla buluşmak için genellikle Yahudi dükkanlarını seçtiklerini söylüyor” (s. 366).

“Her hâlükârda Osmanlı Müslüman toplumundaki içki, homoerotizm konusu Osmanlı halk İslamı’nın toplumsal tabanına yansıttığı ve onun bir parçası olan ciddi bir meseledir. Kur’an-ı Kerîm’de açıkça yasaklanan ve en büyük günahlardan olduğu kesin hükme bağlanan, üstüne üstlük fıkıh literatüründe de en sert tedbirlerle şarap içmenin ve livatanın [halk dilindeki oğlancılığın] yasaklanması, toplumda onları ortadan kaldıramamıştır” (s. 371).

3. Bölüm için bir Sonuç

Görüleceği üzere, okuduğunuz sayfalarda yazarı konuşurma amacını taşıdım. Bilgim ve yetkim, burada ele alınan sorunların içine daha fazla nüfuz etmemi engelledi. Ama -Profesör Ocak’ın yinelemekten usanmadığı ve benim tarihçilik mesleğimde üzerinde durmaya çalıştığım ilkeler bağlamında- tespitlerini önemsedim, görüşlerine eşlik etmeye çalıştım. Böylece ciddi akademik tavrın ve bilimselliğin -kutsal sayıldığı için sorgulanması eksik kalmış bir konunun- teolojik bağımlılığa kapılmadan bir tarihçi tarafından nasıl işlenebileceğine işaret etmek istedim (Bu arada, yazarın vurgulama gereği duymasından kaynaklandığını sandığım tekrarlamalarını göze batan değil, boşluk yaratmaktan kaçındığı için bilgilen-dirici olarak algıladım).

Ahmet Yaşar Ocak, şüphesiz, İslam tarihi üstüne çalışan

ya da ele aldığı konuya -ve onun özgün kaynaklarına değinen- birçok yerli ve yabancı tarihçinin düşüncelerini ve saptamalarını adeta her sayfasında yansıtıyor. Ancak kendisinin eklediği orijinal kaynaklar ve yararlandığı makale ve kitaplar eserini daha da zenginleştiriyor. Onlardan yaptığı iktibas, bazen onay ve eleştirilerini katarak eklediği yorumlardaki bağımsızlık, öngörü ve cesaret, çalışmasını tepe noktalara taşıyor. Tarihi, sosyal hatta doğa bilimlerini kendilerine araştırma alanları olarak seçmiş, özellikle de Osmanlı ve ona öncülük eden konular üstünde duranların, tarih öğrencilerinin ve meraklıların Profesör Ocak gibi tarihçilere ihtiyacı var⁶⁵.

Tarih, eğer çağdaş dünyanın ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ulaştırdığı değerler ile yansıtılacaksa, bilimsel yöntemler uygulayacaksa ve sanat yanı sıra da cazibesi arttırılacaksa, fermanla yazılmayacaksa, Halil İnalcık'ın *Şair ve Patron* kitabında belirttiği "Patrimonyal devlette her türlü nimet ve mertebe yalnız ve yalnız hükümdardan kaynaklandığı için, buna erişmek isteyen namzetler arasında kıyasıya bir rekabet, hased, entrika ve yaltakçılık egemendi ve toplumun ahlâkını yahut ahlaksızlığını" oluşturan dönemdeki şehnamecilik tekrarlanmayacaksa, Osmanlı, dünya tarihçiliğinin önemli bir ögesi olarak kalacaktır; ciddi tarihçilerin elinde yoğrulacaktır. Eğer yukarıda belirtilen değerler ve yöntemler yok sayılacaksa, o artık bir masaldır. Aksi halde bilgi, disiplin ve eleştiriye yok sayarak kitap yazanların ve masal anlatanların "arı kovanına çomak sokmak" mubahtır⁶⁶.

65 Bu makaleyi sonlandırmak üzereyken Hacettepe Üniversitesi'nin ve içinde barındırdığı Tarih Bölümü'nün 50. yılı kutlamaları çerçevesinde 2 Kasım 2021 tarihinde Profesör Ahmet Yaşar Ocak tarafından verilen bir konferansı internetten dinleme fırsatı buldum. Andığım kitap için ön bilgi mahiyetinde izleniminin yararlı olabileceğini düşünüyorum ve öneriyorum.

66 Ahmet Yaşar Ocak, *Anı Kovanına Çomak Sokmak*, Söyleşi: Hasan Şahin, Timaş 2014.

2011 yılında Ahmet Yaşar Ocak'ın iki kitabını değerlendirirken yaptığım bir tespiti yineleyerek bitireyim makalemi:

“Tarihçiler vardır; el attıkları konuları olgunlaştırarak geliştirmeyi bilmişler, birçok meslektaşlarının aksine, katı sonuçlara ulaşma telaşına kapılmadan hazmetmeleri gereken kaynakların dillerini sabırla öğrenerek ve onlara dayanarak çeşitli açıklama yolları göstermeye gayret etmişler ya da geçici sonuçlar için dahi olsa ne denli araştırma yapılması gereğini vurgulamışlardır. Onların ölçütleri, dar bir çevrenin ve tutucu yaklaşımın çemberini kırmıştır, mesleklerini çağdaş düzeyde tutmak için gerekli kriterleri yakalama çabası içinde olmuşlardır”⁶⁷.

Bölüm sonucuna bir sonuç daha: Yazımı -başladığım gibi- Ocak'ın birçok noktayı açıklayıcı saydığım ve sonuç bölümünde adeta İslam tarihçileri için çok ciddi bir uyarı mahiyetindeki bir cümlesiyle bitireyim; Osmanlı medrese geleneğinin ve müderrislerinin açmazlarını ve yaşadığı problemlerini yansıtan belgeleri/kitapları hafife almadan -dini siyasal iktidara karıştırmadan, ona payanda yapmadan- Osmanlı İslam tarihinin bilimsel ortamlarda çok daha bir itina ile masaya yatırılmasını dileyerek: “*Osmanlı medresesi aleyhtarlığı olarak savunmacı refleksle mukabele etmek yerine ciddiye alınıp tartışılmalıdır*” (s.388).

67 Özbaran, *Geçmişî Güncelleştirmek*, s. 182.

4. Bölüm

Cemal Kafadar ve “Rumîlik/Türklük”⁶⁸

Tanımdaki çelişkiler

Sokakta rast geldiğiniz biraz okumuş birinden “Türk”, “Yunan”, “Arap”, “Kürt” ya da Balkanlar’dan başka bir etnik köken; veyahut Müslüman, Hıristiyan gibi din aidiyetine ilişkin tanımların ne anlama geldiklerinin cevabını basitçe dahi olsa, sanırım, alabilirsiniz. Ama onların yanıtlarından antropolojik derinliklere inmelerini bekleyemezsiniz. “Rûm/Rûmî” sözcüklerinin günümüzde ne tür bir anlam taşıdığı sorulduğunda ise, muhtemelen, modern zamanların “Ortodoks Rumları” ile özdeşleşen bir yanıtta başkası duyulmaz.

Konuya duyarlı tarihçilerin makul yanıtlar verebileceğini sanmakla birlikte, birçoklarının “Rumî” sorusunu aynı yönde cevaplandıracaklarını düşünüyorum. Öte yandan Osmanlı tarihini kendilerine inceleme alanı olarak seçmiş (Türk veya başka) kimi profesyonellerin bile “Rûmî”yi *Yunan* veya *Türk* veyahut *Müslüman* gibi tanımlarla kestirme bir yoldan açıkladıklarına şahit olursunuz. Örneğin, Osmanlılar üstüne yaptığı çalışmalarıyla bilinen tarihçi Amy Singer, Kanuni Sultan Süleyman’a ait bir kitabede geçen *el-Rûm*’u *Grek* olarak tanımlamıştır. Yine Osmanlı tarihçiliğinde ün salmış olan Amerikalı

68 *Toplumsal Tarih* (sayı 305, Mayıs 2019) dergisinde yayınlanmıştır.

tarihçi Heath Lowry, Şehzade Selim'in annesi için Trabzon'da yaptırdığı Hatuniye Camii kitabesindeki *Bânû-ı Rûm*'da geçen "Rûm"u *Grek* olarak tercüme ederken, Mahmut Goloğlu aynı sözcüğü *Türk* olarak nitelendirmiştir. Böyle ani kararlarla kesin yanıt aramanın aceleciliğine başka bir örnek de bir kitabe-
de geçen *Sultanü'r-Rûm* tanımının "Türklerin Sultanı" olarak çevrilmesiyle ilgilidir. Arap tarihiyle uğraşan ve alanında üne sahip olan André Raymond bakınız nasıl uyarılmış bu mese-
leyle ilgili olarak:

"Kitabeler üstüne araştırma yapmış olan Max van Berchem, "Türklerin sultanı" çevirisini vermektedir... Meslektaşım G. Veinstein bana dostça uyarıda bulunarak "Sultanü'r-Rûm"un böyle bir çevirisinin ihtiyatla karşılanması gerektiğini ve kendi tercihinin "Romalıları ait ülkelerin sultanı" biçiminde olduğunu söyledi. İtirazı tamamen yerindedir."⁶⁹

Ancak" Romalıları ait ülkelerin sultanı da itiraza açık bir tanım olduğunu göz önüne getirmeliyiz. O ülkeler artık Romalıları ait değildi! Her ne kadar İlber Ortaylı Osmanlı kimliğini belirlemeye çalıştığı bir yazısında "Müslüman Roma" ibaresini kullanmışsa da bu yakıştırma İslam tarihçileri arasında rağbet görmemişti. "Biz Roma İmparatorluğu'nun varisleriyiz ve Müslüman da olsak Romalıyız" yorumunu Fener Patrikhanesi'ndeki konuşmasında yapmıştı ve *Tarih ve Toplum* dergisinde⁷⁰ yayınlamıştı: "Bu bir Roma İmparatorluğu'dur ve bunun içindeki sistem de ona göre gelişmiştir"⁷¹. Ama bu öneri

69 A. Reymond, "Le Sultan Süleyman et l'activité architecturale dans les provinces arabes de l'Empire (1520- 1566)", *Soliman le Magnifique et son Temps* (ed. G. Veinstein, Paris 1992, s.379 ve 384).

70 Sayı 224, Ağustos 2002.

71 P. Wittek, "Rum Sultanı", *Batı dillerinde Osmanlı tarihleri*, İstanbul 1971, s. 95-96).

Türk/İslam tarihçileri arasında rağbet görmemişti. Örneğin Anadolu'da gelişen Müslümanlık/Türklük ile yerel kültürlerin bileşimini, bazen zıtlığını ustaca tahlil etmiş olan Ahmet Yaşar Ocak, böyle bir tanımlamayı abartılı bulduğunu hatırlatmıştı tarihçi dünyasına.

Zıt görüşlerle ilgili daha fazla örnek vermem gereksiz. Ancak -yıllar önce- Melih Cevdet Anday'ın "*Rum ne demeye geliyor?*" sorusuyla okuyucularını nasıl uyardığını da anımsatmak isterim:

"Biz, Anadolu'da, özellikle Batı Anadolu'da ve İstanbul'da oturan Ortodokslara nedense bu adı takmışız ve onları Yunanlı dediklerimizle soydaş tutmuşuz. Oysa Rum sözcüğü, "Roma"nın bozulmuş bir biçimidir. Türkçede hiçbir sözcük "R" ile başlamadığı için, "Rom"un başına bir "U" getirilmiş önce, olmuş sana "Urom". Ama Türkçe sözcüklerin hiçbirinin son hecesinde "o" ünlüsü bulunmadığı, bulunamayacağı için, bu kez ortaya "Urom" çıkmış. Tuhaftır, biz Urumeli diye Avrupa'daki, daha doğrusu Balkanlar'daki Osmanlı topraklarına demişiz. Oysa "Diyar-ı Rûm" Anadolu demektir ve Roma ülkesi anlamına gelir. Yıldırım Bayezid'in sanı "Sultan-ı İklim-i Rum" (Roma İmparatoru) idi... Özellikle Fatih'ten sonra Osmanlı Türkleri Romalılığa sahip çıkmışlardı⁷²."

Uyarılar, bilimsel tepkiler

Cumhuriyet gazetesinde 13 Mart 1981 tarihinde "Tanışma" başlığıyla yayımlanan bu yazının "Rûmî"liği Anadolu'ya sıkıştırması dışında itiraz edilecek pek bir yanı yok sanırım. Tersine, merak uyandırıcı ve bu yönde yapılabilecek araştırmalar

72 Osmanlı yapılanmasında Amasya, Tokat ve Sivas çevresinde teşkilatlanmış bir beylerbeylik olan "Eyalet-i Rum" bu makalenin konusu değildir; karıştırılmaması gerekir.

için dikkat çeken niteliği var. Şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu Roma İmparatorluğu değildi; ne de “Diyâr-ı Rûm” Anadolu’nun batı kısmıyla sınırlıydı. Ancak Anday’ın zengin kültür dağarcığından yansittıkları yıllar önce değerlendirilmeliydi tarihçiler tarafından. Osmanlı’nın yerleştiği coğrafyadan kendisi için benimsediği kültür öğelerinin seslendirilmesi yapılmalıydı. İstanbul’u dünya önünde uygarlıklar buluşmasında yeniden mekânlaştıranlar, Osmanlı yönetiminin kendisinde “aidiyet” bulduğu ve merkezî İslâm topraklarıyla Hıristiyan Avrupa arasında yer alan, İslamî kimliğiyle birlikte pek çok kültür öğesini içeren “Rûm” coğrafyasının niteliğini belirtmediler.

2001 yılında *Necati Bey Divanı*’nın tahlilini yapan, erken yaşta yitirdiğimiz Mehmet Çavuşoğlu’nun bir beyti yorumlarken gizleyemediği şaşkınlığı kayda değer: “*Rum kelimesiyle yalnız Anadolu kastedilmekle beraber, Necati Bey’in bu manayı Rumeli’ne de şamil kıldığını söyleyebiliriz*” saptaması önemlidir. Böyle bir öneri Cemal Kafadar tarafından takdir edilmiştir⁷³.

Öte yandan Memluk tarihi -özellikle savaş tarihi- üstüne çalışmalarıyla ün yapmış olan İsrailli tarihçi David Ayalon, “Rum” sözcüğünün sınırlarının daha geniş bir coğrafyada aranmasını önermiştir. Sözcüğün müphemliğini ilk görenler arasındadır Ayalon; ve halkının yalnız Yunanca konuştuğu iddiasını reddeder; tüm Anadolu’yu kapladığı kadar Yunanistan’ı ve Balkanların bazı bölümlerini de içerdiğini düşünür⁷⁴. Ünlü tarihçi Paul Wittek, Osmanlılar için “Rum Türkleri” deyimini önermişti 1930’lu yıllarda. Böyle bir tanım, çeşitli Türk öğelerini, bu arada göçebe, kasabalı, kentli ve Müslüman ve

73 Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 50.

74 D. Ayalon, “The Eunuchs in the Mamluk Sultanate”, *The Mamluk Military Society*, Variorum, Londra 1979, s. 273.

Türk olmuş toplulukları, Osmanlılar kadar Danişmendîleri, Selçukluları, Emirlikleri ve Türk/Türkleşmiş unsurlarla kazandığı zenginliği de çağrıştırmaktadır. Ayrıca eski Roma ülkelerinin ve kültürel geleneklerin Türk canlılığındaki oluşumlarını ifade ettiğini ileri sürmüştü; ama Türk tarihçi dostlarını hoşnut edememişti.

Anadolu Selçukluları'nın sanı da "Selçukiyân-ı Rûm" (Rum Selçukluları) idi; Osmanlı kroniklerinde (*tevârih*'inde) "Memâlik-i Rûm" ise İmparatorluğu betimliyordu. Edebiyatta -*şuara tezkereleri*'nde - işlenen kişiler "Vilâyet-i Rûm" ya da "Memleket-i Rûm" şairleriydiler. Ünlü tarihçimiz Profesör Halil İnalcık yıllarca anımsattı bizlere İmparatorluğun başındaki kişinin rütbelerinden birini: "Sultân-ı Rûm". Aynı şekilde bilginlerin "ulemâ-yı Rûm", dervişlerin "Abdalân-ı Rûm" oldukları, tarih edebiyatının kayıtları içindedir. Çeşitli öğeleriyle kültürünün içine nüfuz etmiş bir kimlik tanımlamasıdır "Rumîlik"; Osmanlılar için sınırlı ve sembolik bir tanım değildir; yalnızca coğrafî bir terim olmanın ötesinde, gerçek bir insan ve kültür kaynaşmasını temsil etmektedir. Burada yinelemem gereken önemli bir husus var: Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlikleri altına girmiş ve kimi tarihçilerin çekirdek bölge olarak niteledikleri "Rûmî" coğrafyanın da dışında kalmış bölgelerde komşu devlet ve toplumların sınırlarına dayanan, padişahın koruyuculuğunda sayılan "*memâlik-i mah-rûsa*" sınırları içindeki çeşitli kimlikler bu bölümün konusuna dahil değildir.

Halil İnalcık, yazdığı makalelerinde Balkan ve Arap topraklarında yayılmış olan çok-kültürlü, çok-dinli, çok-ırklı bu imparatorluk için yalın "Türk" yerine "Osmanlı emperyal kültürü ve İslam" kimliğini uygun görmüştür asırlık diyebileceğim birikimlerin yönlendirdiği yargısıyla. Türk tarihçiliğinde çok önemli bir yeri bulunan Metin Kunt ise yıllar önce yazdığı

bir makalede yerinde bir soru ve yanıtla dikkat çekmişti:

“Osmanlı Devleti bir Türk devleti miydi? Soru sizi yadırgatmasın, cevabı “tabii evet” denecek kadar kolay değil, “evet ama bazı kısıtlamalarla” demek gerekir... Peki, Osmanlı ülkesi Türkiye değilse bile bir Türk devleti sayılamaz mı? Bu sorunun da cevabını kestirmeden değil, açıklayarak vermek lazım... Gene de Türk devleti diyebiliriz Osmanlı devletine, çünkü ülkenin dili Türkçe idi⁷⁵.”

Bu arada, okuyucuya yardımcı olabileceğimi düşünerek bazı kitap ve makalelerimde konu ile ilgili vardığım birkaç sonuç cümlesini de nakletmek isterim:

“Fatih Sultan dönemini yansıtan tarihçi İbn Kemal, Osmanlı ülkesinden “Diyar-ı Rûm” tanımına kadar “Bûm-i Rûm” ve “İklim-i Rûm” olarak bahseder. Aynı dönemin tarihçisi Dursun Bey, Fatih Sultan Mehmed’in son demlerindeki rahatsızlıklarına iyi geleceğini düşünen vezir Mehmed Paşa’nın Sultan’a Mısır’ı fethetmesini, orada yaşamasını, İstanbul merkezli “Rûm” ülkesini de şehzadelerine bırakmasını önerdiğini yazar.

Osmanlıların ilk yüzyıllarını yazan Hoca Sadettin, *Tacü’üt-Tevarih* adlı eserinde “alemleri tutuşturan güneşin parıldayan güzelliği ile süslenen cihanın göklerinde at koş-turan biniciler” olarak betimler Osmanlı’yı; “Frenk süvarileri” karşısındaki “Rûm atlıları” ile övünür. Daha sonraki dönemleri kayda alan Selâniki ise Osmanlı devleti ve hanedanını “Devlet ü Saltanat-ı Rûm” biçiminde tanımlar⁷⁶.”

“İki Cihan Âresinde”ki Osmanlı siyasal ve kültürel kay-

75 M. Kunt, “Siyasi Tarih (1300-1600)”, *Türkiye Tarihi II* (Ed. Sina Akşin), İstanbul/Cem yay., 1988, s. 101.

76 Bu saptamalar için aşağıdaki dipnotlarda işaret ettiğim çalışmalarımın bakılabilir.

naşmasını çok ayrıntılı biçimde ortaya koyan ve bu tanıtmaya yazımda açıklamaya çalıştığım Cemal Kafadar'ın taze yorumlarının ise Osmanlı siyasal ve kültürel kaynaşmasındaki böyle karmaşık (birleştirici olduğu kadar farklılıklara sahip) bir kültür yelpazesinin derinliklerine götürdüğünü -bu yeni kitabının arka kapağına sığdırılmış kısa tanıtım yazısıyla tamamlayayım; yazımı daha anlaşılır bir kıvama getireyim:

“Millet ve vatan kavrayışlarının tarihi ile ilgili tartışmaları derinleştirebilmek için, gerek bu unsurların gerekse bunları paylaştığımızı tahayyül ettiğimiz başka insanlardan oluşan topluluklara duyulan aidiyet hissinin tarihine eğilmek gerekir. İşte burada zihnimizin hayret kapısını ardına kadar açık tutmakta yarar var. Vatan, il, yurt, ulus, kavim, millet, soy gibi kavramların mazisi hepimiz için sürprizlerle dolu. Geçmişin en az bizim kadar incelikli insanların bu kavramların içini nasıl farklı şekillerde doldurduklarına yakından bakmak zorundayız.

Osmanlı devletinin şemsiyesi altına girmiş insanları ve onlara ait toprakları anlayabilmek için karşımıza çıkan en önemli anahtar kelimeler arasında Diyar-ı Rum ve Rumilik var. Bu sözcüklerle birlikte birçok soru sökün ediyor: Diyar-ı Rum neresidir? Bir tür vatan mıdır? Anadolu mudur? Roma mıdır? Kimlere Rumi denmiştir? Roma kimliğinin ve kültür mirasının tapusu Bizans'tan Batı'ya mı geçmiştir?”

Birkaç öncü çalışma

1960'lı ve 1970'li yıllarda Osmanlı-Portekiz ilişkilerinin 16.yüzyılı üstüne incelemeler yaparken Portekiz literatüründe sıklıkla “*Rume*” (çoğulu “*Rumes*”) sözcükleriyle -tabiatıyla “Türk” ve “Türkler” (*Turco* ve *Turcos*) tanımlamalarıyla da- karşılaşmıştım. Aynı yüzyıl Osmanlı ve diğer Türk/İslam dünyasında dolaşırken, “Rûmî/Rûmîler” üstüne yapılan de-

ğerlendirmelerle kıyaslamaya çalışmışım. *El2 (Encyclopedia of Islam)* içinde yer alan ve Halil İnalcık'ın da Osmanlı'daki yerini açıklamaya yönelik "Rûmî" maddesini benimsemiş; Fuat Köprülü, Orhan Şaik Gökyay, Andrea Tietze, Michel Ballyet'nin yorumları dahil bilinçli ya da rastgele bulduğum ve sağlamlıklarını ölçmeye çalıştığım bilgilerin peşine düşmüş-tüm. 1990'lı yıllarda da Cemal Kafadar'ın -bu satırlarda tanıt-maya çalıştığım- İslam ve Hristiyan Avrupa dünyaları arasına yerleştirdiği Osmanlı erken yüzyıllarına ait kitabındaki (*İki Cihan Âresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*) sezgilerini ve C.H. Fleischer'in Mustafa Âli üstüne hazırladığı *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*⁷⁷ eserinde ayrıntılara gittiklerini fark ettim. Konuya ilişkin yazdığım makaleler ve verdiğim konferanslardan sonra -bu kavramın ("Rûmî"liğin) daha iyi anlaşılabilceğini umarak- ben de *Bir Osmanlı Kimliği:14-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmî Aidiyet ve İmgeleri* başlığı altında bir "Rûmî" kitapçığı (2004) hazırladım⁷⁸.

Kafadar'ın zenginleştirdikleri

Şimdi de Cemal Kafadar'ın yıllar önce İngilizce yayımlanan ve -ardından ilgisini eksik etmediği- böyle bir konu mi-nik, sevimli, bilgi ve bilgelik saçan -küçük ama dopdolu- bir

77 Çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı, 1996.

78 Kitap Yayınevi, 2004, 3.basım 2017. Daha sonra neşredilen çalışmalardan sadece iki tanesini eklemekle yetineyim: S. Özbaran, "Akdeniz'de 'Türk', Okyanusta 'Rumi/Türk': Portekiz kaynaklarında Osmanlı imgelerine yeniden bakış", *Toplumsal Tarih*, sayı 211; Selim S. Kuru, "Rumi Edebiyat: Bir yazınsal geleneğin oluşumu, 1450-1600" (çeviri: Handan Konar), *Türkiye Tarihi 1453-1603, cilt 2: Bir Dünya Gücü olarak Osmanlı İmparatorluğu* (editörler: Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet, çeviri: Bülent Üçpınar), İstanbul/Kitap Yayınevi, 2016, s. 653-702).

Türkçe kitabıyla karşı karşıyayım: *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*. Kendimin de peşini bırakmadığım böyle güzel işlenmiş bir konuyu zevkle okudum, ayrıntılar içinde dolaştım, tarihçilikte ulaşılabilen böyle bir düzeyle karşılaştığım için mutlu oldum. Daha önceki yıllarda, “kimlik” sorununun sıkça dillendirildiği bir dönemde -İzmir’de “kimlik” tanımıyla ilgili çok yararlı kitaplar ortaya koyan, yakın zamanda yitirdiğimiz sevgili Nuri Bilgin ve edebiyat/dil tarihi bakımından konuya eğilen -hâlâ değerlendirmeleri süren- arkadaşım Mustafa Öner ile yaptığım çok yararlı sohbetlerden sonra devreye girdiği için de ayrıca beğeniyle karşıladım; bildiklerime bilgi kattım.

Osmanlılık ile Türklük benzerliğinin bizleri yanıltmaması için uyarıda bulunduktan sonra sorunu güzel ortaya koymuş Cemal Kafadar:

“Bizans kültürü, Helenlikle ve Grekçeyle özel ilişkisi ne olursa olsun, ki bu bin küsur yıl içinde büyük değişiklikler göstermişti, kendini hep Romalı/Rum görmüştür. İşte on birinci yüzyıldan itibaren bu “Rum” dünyasında yaşayan Türk dilli insanlar(ın bir kısmı) o coğrafyaya ait ve onun kültür mirası ile gündelik hayatın akışı içinde hemhal olmak anlamında “Rumî” olmuşlardır”⁷⁹.

Roma’nın “emperyal bereketini” ya da “kudret iddiasını” sahiplenmek istediğini de dile getiren Kafadar, “kültür coğrafyasını şekillendiren ya da tanınmasını sağlayan unsurları” elden geçirirken -örneğin çini sanatında İsfahan ile Bursa’yı kıyasladığında- onların “kapladığı satırların ve renk kompozisyonlarının ne kadar farklı olduğunu, farklı zevk dünyalarına ait olduğunu sezecektir” diyor. Safevî İran ile Osmanlılara ait olan “Diyâr-ı Rûm”u mukayese ederken farklı özellikleri vurguluyor. “Diyâr-ı Rûm”u betimlerken onu Anadolu için ön-

79 Kafadar, s. 39.

görülen/dar kalıplar içine sıkıştırmıyor, “Balkanları ve Anadolu’yu kapsayan ya da belki Tuna’dan Fırat’a kadar uzanan” bir coğrafya; veyahut “modern çağlarda adını koymakta zorlandığımız bir yer” olarak betimlemeye çalışıyor.

Kafadar, Türkçede kullanımından önce Arap ve Fars dillerinde yerini bulmuş *Rûm/Rûmî* tanımını Arap-Bizans uçboyu savaşlarında kumandanlık etmiş olan Ebu Firas el-Hamdani’nin (öl. 968) Kostantiniyye’de geçirdiği esaret yıllarında yazdığı ünlü *Rumiyyat* şiirlerini anımsatmakla giriyor konuya. Ve 19. yüzyıla varıldığında Anadolu sözcüğünün önem kazanmasıyla da bitişini ortaya koyuyor. *Rum*’un hemen ortadan kalkmadığını da hatırlatan Kafadar, Şemseddin Sami’nin sözlüğünde (1900) geçen “Rum” maddesiyle onu “Memâlik-i Osmâniyye”nin en mühim kısmını teşkil etmektedir” açıklamasıyla tasvir ediyor; Türklük bilincinin ise devreye girdiğini hatırlatıyor. “Türk” kelimesinin toplumsal ve kültürel çağrışımlarıyla birlikte bu kullanımın içine yedirildiği sonucuna varıyor.

“Rûm” ve “Rûmî” hatta “Rumlu”, çoğu zaman “öteki” kategorisinde değildir Osmanlı’nın erken ve orta yüzyıllarında; hatta fethettiği ve İstanbul’dan uzak diyarlardaki topraklardaki kültürlerden farklı, merkezî bir yapılanmanın göstergesidir. Coğrafyasını ele geçiren, başlangıçtaki *heteredoks* niteliğiyle tam bir İslamî nitelik dahi taşımayan bir yapılanmanın zamanla Portekiz’den Arap ülkelerine, oradan Güney Doğu Asya’ya, hatta Japonya’ya kadar uzanan kara ve denizlerde kazandığı imgeyle “Rume”dir, “Rûmî”dir, “Raca Rum” dur bu devasa İmparatorluk ve içindekiler. Kendisini de bu tanım içine yerleştirmiştir padişahlık. Özellikle Bizans’tan devraldığı coğrafyayla; sanatı, kültürü, siyaseti ekleyerek oluşmuştur Osmanlı. Burada on altıncı yüzyıla ilişkin birkaç örnek vermekle yetineyim.

Basra Körfezi'nin Hint Okyanusu'na açılan stratejik konumdaki ve Portekiz'in kontrolü altına girmiş olan Hürmüz'ün Müslüman veziri Şerafeddin'in Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım isteğini taşıyan ve Portekizlilerin eline geçen, Portekizceye çevrilmiş olan bir mektupta Osmanlı padişahına Sultan Süleyman Rûmî (*el Rey çoleimâ Rumy*) şeklinde hitap edilmiştir. Hindistan'da Gücerat Sultanlığı hizmetine girmiş olan topçu ustası Mustafa Bayram'a "Rûmî Han" unvanı verilmiştir. Portekiz baskısına karşı Endonezya'daki Açe Sultanlığı'na yardıma giden Osmanlılar için ise o sultanlığın önemli bir kaynağı sayılan *Sultanü's-Selatin*'de şu kayıt bulunmaktadır: "*Rum [Osmanlı] Sultanı top dökmesini bilen çeşitli zanaatkâr ve ustalar gönderdi. İşte o zaman [Açe sultanı Alaüddün zamanında] büyük toplar dökülmüştü*".⁸⁰

Uygun tanımlamalar

Tarihçilerin "Anadolu Selçukluları" olarak Türkçeleştirdikleri *Selçukiyân-ı Rum*, Selçukluların Rumeli yakasına taşınmadıkları düşünüldüğünde, doğru tanımlama sayılır; ama Osmanlılar için bu tanım eksik kalmaktadır. *Ulemâ-yı Rûm*'u "Anadolu alimleri", *ulemâ-yı şuara*'nın "Anadolu şairleri" olarak çevrilmesinin yetersiz olacağını söylüyor Cemal Kafadar haklı olarak. Balkanlarda doğmuş, büyümüş, sonra "Rumî"liğin kalbi sayılan İstanbul'da yetişmiş, olgunlaşmış olanları dışlamayan bir coğrafyayı göz önüne getiriyor, okuyucuya yol gösteriyor. Yaklaşık yüz yıldır bilhassa Türkiye'de tarih üzerine yazarların büyük çoğunluğunun "Diyar-ı Rum" için "Anadolu" sözcüğünü -neredeyse otomatikçe bağlanmış gibi- alışkanlık haline getirdiklerini bildirerek dikkat çekiyor; Kostantiniyye'yi hep içererek; Kayser'in egemen olduğu yerle-

80 Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul/Kitap Yayınevi, 2004 (5. basım), s. 267 vd.

ri, İslamî coğrafya metinlerinde “Bahr-ı Rumî”nin “Akdeniz” karşılığında kullanımını hatırlatarak.

Güncel tartışmaları tarihsel derinlik içinde açıklamaya çalışırken “post modern çağımızda suyu çıkarılan” hatta kendisine “gına geldi” dedirten kimlik sorununun tarihsel sosyolojiyi ve toplumsal tarihi meşgul etmiş olan “toplumsal dayanışma ve çatışma dinamiklerinin” incelenmesini de anımsatıyor Kafadar. “Netice itibariyle” diyor, ulus-devlet çağına gelindiğinde “vatan’ın ölçeğinin iktisadi entegrasyon ve rasyonellik, ulaşım ve iletişim ağları, toplumsal teşkilatlanma, hukuki mekanizmaların mahiyeti ve nüfuzu gibi somut birtakım gerçeklere göbekten bağlı” olduğunu göz önüne getiriyor.

İnsanlığın geçmişi, “kendi geçmişimiz” bize, küreselleşme ve milliyetçileşme ikileminden ya birini ya da diğerini mutlaklaştıran, her ikisinin kendinden emin ve küstah hallerini dayatan çerçevenin dışından bakmamızı sağlayabilecek nice hikâye sunuyor; en azından farklı yerelliklerin mümkün olduğunu, “bir yer”in insanı olmanın çok farklı şekillerde yaşanabileceğini gösteren hikâyeler içinden *Kendine Ait Bir Roma* ile çıkıyor karşımıza Cemal Kafadar⁸¹.

“Rûm” ve “Rûmî” ve hatta “İstanbul” sözcüğünün kullanımının 1071’in öncesine dayandırıldığını anımsatırken, “Konstantin’in kentinin bazı önemli veçhelerinin” Türklerin Küçük Asya’ya yerleşmelerinden çok önce belirdiğini vurguluyor. “Kısacası,” diyor:

“Türklerin Helen Küçük Asya’sı ile karşılaşmaları, bir ölçüde Arapların (ve başka halkların) Diyar-ı Rum ile ilgili daha eski algılarından süzülmüş, bunlarla desteklenmişti... Çağdaş tarih yazımı, bu filtreyi silme ve Malazgirt sonrasının hikâyesini tümüyle “Türk yerleşimciler” ile “yerli”

81 Kafadar, s. 53.

ötekilerin doğrudan bir karşılaşması olarak sunma eğilimindedir. Oysa Rumilerin kendi tarih bilinci bu biçimde işlememiştir. Ebu'l-Hayr-i Rumî'nin tahminen kuşaklar boyunca ortalıkta gezinen sözel anlatılar temelinde 1470'lerde derlediği *Saltuknâme*'de kahramanımız, rüyasında eski Müslüman-Bizans sınırında çarpışmış efsanevi bir Arap savaçısını (Battal Gazi'yi) görür ve ondan hayır duası ve taktik aldıktan sonra maceralarına başlar. Saltuk, rüyada verilen direktiflere uyarak Seyyid Battal Gazi'nin nicedir bir mağarada kendisini bekleyen silahlarıyla atını bulur ve Diyar-ı Rum içlerine doğru fethi çıkar. Bu maceralarında ona çeşitli Arap yoldaşlar eşlik eder ve ara sıra da Arapça sohbet ederler⁸².”

Uzun yıllar Selçuklu Konya'sında yaşamış olan Mağribli İbni Arabi (öl. 1240), “Diyar-ı Rum” Müslümanları arasında belli şer'i kuralların uygulanmadığını görmüş ve şaşırmıştır. Aynı yüzyılda yaşamış olan ve dünyada “Mevlâna” olarak bilinen ünlü kişi, Farsça *Tarih-i Güzide*'de “Mevlâna-i Rumî” olarak kaydedilmiştir. “Diyar-ı Rum Müslümanlarının inanç ve adetlerindeki özgül tarihi konfigürasyonların şekillendiği bölgesel yorum ve vurgulara bakarken, kendine has çok kökenli bir *habitus*'un farkında olarak” hareket edilmesine dikkat çekiyor Kafadar. “Diyâr-ı Rûm'un en saygın şairlerinin birinin ismine eklenmiş olsun ya da olmasın, aidiyet belirten *Rûmî* kelimesi on üçüncü yüzyıldan beri hem çok sayıda şair, düşün adamı ve mutasavvıfın imleme için hem de kendileri tarafından kullanıla gelmiş”liğini hatırlatıyor; böylece “*Rûmî*”liğin boyutlarını genişletiyor, renklerini çeşitlendiriyor, zenginleştiriyor; birçok tarihçinin kestirme yoldan yaptıkları yetersiz (çoğu zaman hatalı) açıklamaların düzeltilmesine olanak sağlıyor.

82 Kafadar, ss. (ss. 74-75 vd.).

Bu sıfatı benimseyen ve onu Türklük ile bağlantılı olarak açıklayan on altıncı yüzyılın Osmanlı bürokrati ve aydını Gelibolulu Mustafa Ali'nin (öl. 1600) eserinden yansıttığı bir paragrafın -günümüz Türkçesi ile- birlikteliğinde güzel bir örneğini sergiliyor Cemal Kafadar:

“Osmanlı Hanedanı'nın parlak günlerindeki çeşitli Rumî halklar, üçüncü ciltte beyan olunan Türk ve Tatar kavimlerinden ayrı değildir; güzide bir millet ve latif bir ümmettir, devletlerinin kökeni açısından mümtaz oldukları gibi, dindarlıkları, temizlikleri ve akideleri ile de öne çıkarlar. Bundan başka, Rum vilayetleri sakinleri karışık kökenlidir. Âyânı arasında sonradan Müslüman olmuş bir kimse olmayan azdır... anne ya da baba tarafından şecereleri Allah'a şirk koşan birine dayanır. Sanki iki cins meyve ağacı vuslata ermiş de bunun semeresi olan meyve bir şah incisi gibi büyük ve sulu olmuştur. Atalarının en güzel nitelikleri dış güzellikleriyle ya da manevi marifetleriyle ortaya çıkar.”⁸³

Saraybosna doğumlu Mustafa Ali'nin -İstanbul'un çok uzaklarından gelmiş kimi şair ve sanatçılar gibi- Rûm ülkesi özlemi, övgüsü ve Türkçenin Arap ve Fars dillerinin katkısıyla zenginleştirilmesinden gurur duyması, Rûmîliğin sanat ve edebiyat dünyasındaki çok önemli yerinin (Divan edebiyatının) ne denli benimsendiğinin açık bir göstergesidir⁸⁴. Türk dilinin saygın tarihçilerinden olan Mertol Tulum, Nergisi'nin “Hoş ifadeli Türk dili”ni tanımladığı eserinden günümüz Türkçesine çevirdiği cümleleri ise şöyle:

“O hoş ifadeli Türk dili, başka başka dillerin çimenli bahçelerinin köşe bucağından güzel söz söyleyenlerin beğeni-

83 Kafadar, s. 93 vd.

84 Selim Kuru'nun yukarıda andığım makalesinde ayrıntıları bulmak mümkündür.

sini kazanmış, seçme söz kalıpları çiçeklerini toplamakla seçkinleşmiş ve seçmece kusursuz meyvelerini devşirmekle güzellik duygusuna sahip doğru değer biçme kabiliyeti bulunan yaradılışlar...”⁸⁵

Böyle bir açıklama dile getirilmekle, Rûmîliğin Türk ve Tatar kavimleriyle birlikteliği vurgulanmış -Kafadar’ın ilgili kaynakları dikkatli taramasıyla- Oğuz Han’a uzanan Kayı boyuna uzanılıyor; hem bürokratik (özellikle ekonomide ve askeriye de oluşturulan) kadrolarla şekillendirilen ve genişletilen Osmanlı İmparatorluğu’nun, Halil İnalcık’ın tanımlamasıyla, “emperyal kültür ve İslam” nitelikleri dile getirilmiş oluyor. İslam değerleri öne çıkarılmakla birlikte çok kimlikliğin hatırlatılması söz konusudur burada, ancak “Türk”, eğer Türkçe göz ardı edilirse, dışlanmış görünmektedir. (Osmanlı merkezi yönetiminin ve çeşitli şair, tarihçi ve bürokratların *Rûmîlik* dışında kalan Türk boylarını aşağılayıcı (pejoratif) tasvirleri bu bölümün konusu değildir).

Değerli tarihçi Cemal Kafadar’ın tanıtmaya çalıştığı *Kendine Ait Bir Roma* kitabından yansıtabileceğim ölçülü cümleleriyle ve kıyaslamalarıyla vatan, ulus, aidiyet vb. kavramların evrimini irdeleyen sayfalarında geçen şu temennisi ile bitireyim yazımı; sorumlu/sorumsuz, bilgili/bilgisiz birçok kimse- nin el atma cesaretini gösterdiği bir konudaki bilgeliğini vurgulayarak:

“Türk/Türkmen” ve “Türkiye/Türkistan/Türkili”, “millet” ve “vatan” gibi kelimelerin ardında yatan anlayış ve kavrayışlar konusunda daha yapılacak çok iş, taze bir gözle okunacak çok kaynak eser var. Bu konuda gerek tek tek sözcüklerin gerekse il/gurbet, sıra/gurbet gibi zıtlılaştırmaların tarihi bir perspektiften çalışılmasında büyük yarar var (s. 34).

85 Mertol Tulum’dan aktaran Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği..*, s. 115.

5. Bölüm

Batı Dünyasında Türk İmgeleri

2004 yılının Kasım ayında, Türk hükümetinin Avrupa Birliği'ne katılmak için sıklıkla kapı çaldığı sıralarda Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac, güya olumlu yaklaşımının bir göstergesi olarak “Hepimiz Bizans’ın çocuklarıyız” dedi; Türklerin Avrupalılığına(!) tarihi bir tanık göstermek istedi. Ama Türkiye’de belirli sayıdaki tarihçilerin Bizans-Osmanlı ilişkileri konusunda (en azından Halil İnalcık ve İlber Ortaylı’nın) yazdıkları pek bilinmediğinden benzetme tepkiyle karşılandı. Zira Avrupa yeknesak değildi; keskin ayrımlarla işlenebilecek bir kıta da değildi. İngilizlerin ünlü tarihçilerinden olan Eric Hobsbawn, 1997 yılında Avrupa tarihiyle ilgili yazdığı “Curious History of Europe” (Avrupa’nın tuhaf, merak uyandıran tarihi) makalesinde bu eski kıtanın tarihi için yazılanları sorgularken, oranın “global köy” tarafından yutulduğunu, oranın tekliğini, dolayısıyla başka kültürlerle karşı üstün sayılması geleneğinden vazgeçilmesi gerektiğini belirtmişti.⁸⁶ Şüphesiz dünya tarihi daha ayrıntılı ortaya çıkmaya başlamıştı ve “Avrupa merkezcilik” bir süredir sorgulanmaya başlamıştı. Ancak unutulmamalıdır ki 15-17. yüzyıllarda bu küresel köyü

86 E. Hobsbawn, *On History*, London 1997, s. 226-267; aynı yazar, *Tarih Üstüne*, Ankara 1999, s. 343; Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kültürü: 14.-17. Yüzyıllarda Rum / Rumî Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 68.

yaratanlar Avrupalılardı ve onların başka ülkeler hakkında söyledikleri, yazdıkları, kısacası ürettiği imgeler daha sonraki yüzyıllarda bu yolda yazılanları derinden etkilemişti.

Türk kimdi, Türkiye neresiydi?

Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un Flandre kontu Robert'e gönderdiği bir mektup ve bu arada sayısız yazışmalar, on birinci yüzyılın sonlarında yaratılan Türk imgesinin adeta başlangıcıydı. Türkler dinsiz, hoşgörüsüz, kaba, hoyrat, yıkıcı, vicdansız, acımasızdı; ahlak kurallarını gözetmiyorlardı; ama gözü pek insanlardı.⁸⁷ Almancada Türkiye terimi ilkin Bavyeralı şair ve şövalye olan, II. Friedrich'in 1228 yılındaki Haçlı Seferi'ne katılan Tannhauser tarafından kullanılmıştı; tanıdığı coğrafyayı "Türkie" diye adlandırmıştı.⁸⁸

Türk tarihçileri içinde Türk dünyasına daha geniş açılardan bakmasını bilen sayılı tarihçilerimizden biri sayılan Şerafettin Turan, Selçuklular zamanından beri *Türk* ve *Türkiye* terimlerini ısrarla kullananların Batılılar olduğunu yazmış ve *Türkiye-İtalya İlişkileri* kitabında da konuya değinenler arasında İtalya'nın çok önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir. Turan, *Turchia* tanımını da 11-15. yüzyıllarda İtalya yarımadasında bulunan devlet ve toplumların Anadolu ile olan ilişkilerini yansıtan kaynaklardan yararlanarak ortaya koymuştur:

"Bugünkü bilgilerimize göre *Turchia* adı ilk kez 11.yüzyılda Bizans tarihçisi Skilitzes tarafından Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na ait yerleri belirtmek için kullanılmıştı. Küçük Asya'da hüküm süren Türklerin yani Anadolu Selçukluları-

87 Onur Bilge Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi I*, Gündoğan/Ankara 1992, s. 35.

88 René Grousset, *L'Empire du Levant: L'Histoire de la Question d'Orient*, Payot 1949; ve Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* (çev. Fikret İşıltan), 3 cilt, Türk Tarih Kurumu, 1986-1987.

nın toprakları için gene 11.yüzyıl sonlarında Haçlı Seferi'ne ait kroniklerde *Turquia* adına rastlanılmaktadır. Gerçekten de Guillaume de Tyr, Anadolu'dan geçip Kudüs'e ulaşmak isterken 1087'de Tarsus çayında boğulan Kutsal Roma-Germen İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın öncülüğündeki Üçüncü Haçlı Seferi'ni anlatırken Türklerin egemenlikleri altındaki bu ülkeyi *Turquia* diye adlandırmaktadır.”⁸⁹

Osmanlıların Avrupa'daki kimliği “Türk”tü, İslam dinini kabul eden de Türk olarak algılanmıştı. Kur'an, Latinceye aktarılırken Türk damgası yemişti (*Alcuranum Turcicum*). Carl Göllner, üç ciltlik *Turcica* adlı eserinde sadece 16. yüzyıl Avrupa'sında Türklerle ilgili yayınların fazlalığından söz ederken Vernon Parry, Rönesans tarih yayıncılığında Osmanlıların Arap ve İran dünyasına ait olanlardan daha fazla yer tuttuğunu yazmıştı.⁹⁰

Çok iyi bilindiği üzere Osmanlı güçleri 1453 yılında Kostantiniyye'yi (Bizans'ı) fethettiklerinden sonradır ki, daha doğrusu Osmanlı Devleti'nin Avrupa kapılarına dayandıktan, Avrupa krallıklarına, halklarına ve Papalığa korku saldıktan sonradır ki Avrupalıların dikkatleri Bizans'ın coğrafyasına yerleşen bu yeni Müslüman devlete çevrilmişti. Kötü yüzü yanında, hiç de küçümsenmeyecek farklı taraflarıyla gündemdeydi artık Osmanlılar (Türkler). “Türk Aynasındaki Avrupa” makalesinde

89 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, Metis, 1990, s. 9. Ayrıca bak. M. Soykut, “Tarihi Perspektiften İtalyan Şarkiyatçı ve Türkologları”, *Doğu Batı*, 20 (2002).

90 C. Göllner, *Turcica: Dieeuropaischen Türkendruckedes XVI. Jahrhunderts*, 3 cilt, Bükreş 1961-1978; V.J. Parry, “Renaissance Historical Literature in relation to the Near and Middle East (withspecial Reference to Paolo Giovio)”, *Historians of the Middle East* (eds. Bernard Lewis and P.M. Holt), Oxford U.P., 1962, s.277-289).

İngiliz tarihçi M.E. Yapp, “Avrupalılar Türk’ün sadece bir değil iki imgesini yaratmışlardır: biri kötü, diğeri iyi.”⁹¹

Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı dünyasında etki yapmış ve kayda geçmiş imgelerini (tarihlerini, imajlarını, tasavvurlarını)-16.yüzyıl çerçevesinde olsa bile- ayrıntılarla ve çeşitlilikleriyle yazabilmek pek kolay bir iş değil. İster istemez seçme yoluna gitmekle ve bu alanda çalışmış olanlardan örnekler yansıtarak bilgilendirmekle yetinmek gerekiyor; Zeki Arıkan’ın Carl Göllner’in *Turcica*’sına dayanarak öncelikle yansıttığı şu satırları rehber kabul ederek bu bölüme başlangıç yapayım:

“Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin yoğunlaştığı XV-XVI. yüzyıllarda seyahatnameler, tarihler, Türklere karşı ve propaganda kitapları, elçilik raporları, edebi eserler, oyunlar vb. giderek artan bir ivme kazanır. Yalnız XVI. yüzyılda Türkleri konu alan yayınların sayısı 2.500’ü bulur. Belirlenemeyen ya da bulunamayan yayınlar bu sayının dışındadır.”⁹²

Avrupa’daki Türk/Osmanlı imgelerini, yakın zamanda Kitap Yayınevi’nin çıkardığı *Hayallerdeki Türk* derlemesi içindeki makalelerin anlatımlarından önyargıları daha iyi tanıma fırsatı bulduğumuzu da vurgulamalıyım. Kitaptaki Bozidar Jevernik’in “Türk İmgesi” yazısı, panoramayı çizerken yanlış izlenimlere dikkat çekiyor:

“19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlangıçlarında Hristiyanların vahşi bir düşmanı olarak “Türk” imgesi, edebiyat ve kitle iletişim araçları tarafından desteklendi ve bu mitolojik figürün gerçek bir tarihsel kişilik olduğuna dair yanlış bir izlenim yaratıldı. Söz konusu izlenim o denli güçlüydü

91 Yapp’ın yaptığı iktibas için bak. Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, s. 70.

92 Z. Arıkan, “Antoine Geuffroy’un Osmanlı Sarayı ve Tarihi Üzerine Verdiği Bilgiler”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2015, s. 1605.

ki, 20. yüzyılın ikinci yarısında bile tarihçi Vasco Simotini, monografilerinde (1990; 2003) tarihi olgular ile Habsburg propagandasının hayal ürünleri arasındaki farkı söylemekten acizdi... Böyle bir görev 20. yüzyılın başlarında çok daha zordu, çünkü Slovenya politikasında “Türk” önemli bir rol oynuyordu ve keskin hatlı, iyi tanımlanmış bu rol o kadar uzun bir geleneğe sahipti ki birçokları bunu doğal sayıyordu...”⁹³

Božidar, Türklerin kafaları gövdeden ayırıp, sırığa geçirip, yerli ahalinin onları gömdüğüyle ilgili tasvirlerin anlatımından sonra, kafatası gibi görünen söz konusu objenin fotoğrafları eşliğinde Sajovic’den yaptığı şu alıntıyla tamamlıyor makalesini: “Şöyle ki, ortaya çıkan şey insan kafatasları değil, kemiğimsi kaplumbağa kabuklarıydı”.⁹⁴ Aynı ülkeden Rajko Mursic’in yazısı ise “Tehditkâr Bir Öteki Olarak *Türk*”ü işliyor.

İspanya’daki imgeler

Yüzyıllar boyunca Batı dünyasında imgelenen Türk Kimliği hakkında en mükemmel çalışmaları yapanlardan birisi, hatta en başarılı ve çekici anlatımları yapan kişi olarak tanıdığım Özlem Kumrular’ın -Önsöz’ünü tarihçiliğin duayeni sayılan Halil İnalcık’ın yazdığı- *Türk Korkusu* kitabının “Türk” bölümündeki bir sayfasına koyduğu açıklama şöyle:

“XVI. yüzyıl kadar Türk kavramının dallanıp budaklandığı, çarpılıp karmaşık hale getirildiği bir başka devir yoktur. Özellikle Kuzey Afrika’da Türk varlığı, bu kavramı daha da içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Bugün bu dönemin metinlerini incelediğimizde, Türk kelimesini kullanan Avrupa insanının, sosyal statüsü ne olursa olsun çoğu zaman bü-

93 Hayallerdeki “Türk” (çev. Ali Özdamar), Kitap Yayınevi, 2012, s. 21.

94 Aynı makale, s. 23.

yük yanılığa düştüğünü görürüz. Türk, Müslüman, Arap, *Morisco* [vaftiz edilen Müslüman] gibi pek çok kavramın birbirine karıştığı bir coğrafyada, halkın etnik ve dini kökenle değil, doğrudan maruz kaldığı tehlikeyle ilgilenmesi nedeniyle bu tehlikeyi adlandırmakta kullandığı terimler konusunda özen göstermemesi, daha doğrusu göstermeye gerek duymamış olması doğaldır. Türk ve Mağripli kelimelerinin yan yana, sanki tek bir kavrammış gibi kullanıldığı bir dönemdi bu. Tehlikenin adının “turcos y moros”, “Turchi et mori”, yani Türkler ve Mağripliler olduğu bu zaman diliminde önemli olan düşmanın adı değil, ona karşı nasıl savunma yapılacağıdır.

Avrupa’da, tehlikenin büyümesiyle birlikte düşmanın kökenlerini tanıma ihtiyacı da doğmuştur. Türklerin kim olduğu, nereden geldiği sorusuna bir cevap ararken düşmana atfedilen pejoratif sıfatlar kelimenin kökeninde aranmaya çalışılmış, böylelikle bir taşla iki kuş vurulmuştur. XVI. yüzyıl İspanyası’nda Türklere dair yazılan metinleri titizlikle inceleyen Fernando Fernández Lanza, Türklerin vahşetinin “Türk” kelimesi içinde saklı olduğunu iddia eden metinler ortaya çıkarmıştır. Vasco Diaz Tanco’nun eseri de bunlardan biridir...

Oysa bu, Yeniçağ İspanyası’na has bir tutum değildir. Türk sözcüğünün “Torxuere”den türediği tezini Luther’in çağdaşı Protestan din bilgini Heidenreich da savunur ve “*Turca* sözcüğü insanı çok düşündürüyor. Birçoklarına göre ‘işkence ve acı çektirme’ anlamına gelen Torture ve Torxuere’den türedi bu sözcük. Türk canavarlar zavallı Hristiyanlara ancak bunları yapabiliyorlar der”.⁹⁵

“Türk” kimdi? Kime “Türk” denirdi? Bu sözcük Osmanlı sı-

95 Özlem Kumrular, *Avrupa’da Türk Düşmanlığının Kökeni: Türk Korkusu*, Doğan Kitap / İstanbul, 2008, s. 48-49.

nırları dışında kalan ülkelerde ne denli benzerlik gösteriyor ya da ayrışıyor? Bu tür sorulara yanıt aramış Kumrular; “etnik ve dini” karışıklığın *imagoloji* (imgebilim) ve *etimoloji* (kökenbilim) tarafından da netlik kazandırılmamış bir kavram olduğunu dile getirmiş; *İslam Korkusu: Kökenleri ve Türklerin Rolü* kitabını da *imgebilim* doğrultusunda hazırlarken, Müslüman ve özellikle Türk toplumların dış dünyalardan nasıl göründüklerini, onlar hakkında ne tür etkiler altında imgeler oluşturulduğunu belirlemeye çalışmış.⁹⁶

Özlem Kumrular’dan üç insan tiplmesi: Hayallerdeki “Türk” derlemesinde yer alan diğer bir makaleyse, *Türk Korkusu* ve *İslam Korkusu* kitaplarıyla bahsi geçen konumuzla ilgili en güzel çalışmaları yaptığına inandığım Özlem Kumrular, “şu üç insanın ortak yanı nedir?” diye sormuş bildirisinde ve hemen yanıtını vermiş: “Her üçü de Osmanlı korsanlarınca esir alınmış, adını yalnızca hikâyeler ile masallarda duydukları Osmanlıların topraklarına götürülmüş ve ıstırap verici esaret hayatına maruz kalmışlardı”. Bir tanesi, İzlandalı bir balıkçının karısı, ünlü yazar Guðrिður; bir diğeri seçkin İtalyan ailelerinden birine mensup, Osmanlı deniz kuvvetlerinde kapitanpaşalık, hatta bir süre sadrazamlık yapmış olan Cığalazade Sinan Paşa; bir diğeri ve en ünlüsü de 1571’de İnebahtı Muharebesi’nde Türklere karşı savaşmış bir İspanyol askeri olan Miguel de Cervantes Saavedra’ydı.⁹⁷ İnebahtı Savaşı’ndaki Hıristiyan zaferini belki de hiç Türk’le karşılaşmamış bir Japon ressamın ölümsüzleştirme arzusunun da Özlem Kumrular, Türk imgesinin nasıl ve nerelere kadar yayıldığını göstermesi bakı-

96 Salih Özbaran, “Batıda İslam ve Türk algısı”, *Cumhuriyet Bilim Teknoloji* (16 Ağustos 2013).

97 Ö. Kumrular, “16. yüzyılda Akdeniz’de “Türk” İmgesinin Yaratılması: Antipropagandaya Karşı Özdönüşüm”, *Hayallerdeki “Türk”*, s. 39 vd.

mından çok önemli saymalıdır. “Cizvit misyonerlerin inançlarını yaymak için dünyanın dört bir köşesine uzun yolculuklar yapma zahmetine seve seve katlandıklarını” düşündüğümüzde, Türk imgesinin okyanus yolculuklarıyla nasıl mesafe kat ettiğini anlamak hiç de zor değildir. Akdeniz’de imparatorluklar arasındaki ölümcül rekabet, hiç şüphe yok ki “Türk”ün korkunç imajını körüklüyordu.

Portekiz İmparatorluğu’nda Türk, Türkmen ve Rûmî imgeleri

Aynı yarımadadan dünyaya açılmış komşu bir imparatorluk olan Portekiz için de netlik kazandırılmamış bir imge bu. Benim uzun yıllar üstünde çalıştığım Portekiz İmparatorluğu’nun Hint Okyanusu’ndaki yayılma sürecini yansıtan (kronikler, gezi kitapları, resmi yazışmalar, edebi eserler vb.) kaynaklardan edindiğim izlenimlerim de Kumrular’ın İspanyollardan saptadıklarından pek farklı değil; “Rumîler” üstüne yazılanlar, söylenenler dışında. Türkler (*Turcos*), Türkmenler (*Turcomães*) ve Rumîler (*Rumes*) gibi tanımlamalar, Osmanlıların Portekiz dünyasında bıraktığı belli başlı imgelerin ifadeleriydi. Ancak bu imgelerin kaynaklarda tam olarak ne ifade ettiği, başka bir deyişle, etnik ve dinî yönden ya da sosyal statü bakımından ne denli benzerlik ve farklılık gösterdiği - Kumrular’ın belirttiği imgebilim (*imagoloji*) ve kökenbilim (*etimoloji*) açılarından nasıl sınıflandırılacağı- meselesinde çok dikkatli gözlem yapılmalıdır. Benim 2004 yılında *Bir Osmanlı Kimliği* başlığı altında çıkan bir kitabımın ilgili bölümünde giriş mahiyetinde yansıttığım önemli bir etimoloji sözlüğünün “Rume” açıklaması şöyle:

“Türkler, o imparatorluğun [yani Bizans’ın] doğu eyaletlerini işgal ettiklerinde *Rume* ve *Rumi* adları onlara geçti; böylece eski bir Hristiyan terimi, onların en korkunç düş-

manları için bir imge oldu. Bu durum Doğu'daki olaylara ilişkin bilgiler veren Portekizli müverrihlerimizin Türk'ü (*Turco*'yu) ifade eden *Rume* sözcüğünü neden kullandıklarını açıklar".⁹⁸

Portekiz dünyasındaki Türk, Türkmen ve Rumî imgeleri üstüne kitap ve makaleler yazmış, konferanslar vermiş bir kişi olarak andığım imgeleri burada ayrıntılarıyla yinelemek istemem; sadece konunun bütünlüğünü sağlamak için birkaç paragrafla yetinmek isabetli olabilir sanırım. Böylece Portekiz'deki imajların Avrupa'da aksettirilenlerden farklı olarak Osmanlıların kendilerine ait olduğunu düşündükleri "*Rumilik*" ile ortak tarafları bulunduğunu belirtmem yararlı olabilir.

Hemen işaret etmeliyim ki Osmanlıların Portekiz İmparatorluğu'nda bıraktıkları imgeler bu devlet merkezine ve topraklarına yalnızca Akdeniz üzerinden değil, aynı zamanda ve çok yüksek oranda okyanuslar üzerinden taşınyordu. Akdeniz'de iki imparatorluğun deniz güçleri karşı karşıya gelmemişlerdi, ama 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başlarında İslamiyet'e karşı büyüyen Hristiyanlık ittifakları içinde yer almışlar, "Türk"ün (*Turco*'nun) "*Mouro*"dan (Kuzey Afrikalı Müslüman'dan) zamanla ayrışacak olan imgelerini yaratmaya başlamışlardı. Bu imge, Avrupalının imajından farklı olmayacaktı. (Burada parantez içinde hatırlatmakta yarar var: Keşifler tarihinin ünlü figürlerinden birisi olan Vasco da Gama'nın 1498 yılında Hindistan yolculuğuna eşlik eden ve günlük yazan Álvaro Velha, uğradıkları Mozambik'in Müslüman sultanı ile karşılaşmalarını dile getirirken, Sultan'ın kendilerini *Turquia*'dan gelmiş Beyaz Müslümanlar (*Mouros Brancos*) sandıklarını kaydetmişti.⁹⁹ Portekiz gezi edebiyatına renk katmış olan sayısız seyyah,

98 Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği...*, s. 78.

99 "Mozambik sultanının Vasco da Gama ile nasıl -onu Türk sanıp- barış yaptığıdır" (De como o çoltão de Moçambique fez

doğu Akdeniz kıyılarından taşıdıkları “Türk” sıfatını başat olarak yansıtacaklardı. Ama Portekiz İmparatorluğu -asker, elçi, seyyah, din adamı vb.- temsilcileri, Hint Okyanusu çevresinde yüz yüze geldikleri İslam dünyasından kaptıkları Rumî (*Rume*) sıfatını “Türk” ile bazen ortaklaşa bazen de ayrı karakter olarak kullanacaklardı.

1930’lu yıllarda Osmanlıların kökeniyle ilgili bir kitap (*Livro da Origem dos Turcos*) yazan Diogo Castelo, diğer Avrupalı yazarların kullandıkları “Türk” sıfatını yeğlemişti. “*Nação dos Turquos*”) kimi tarihçilere, gözlemcilere ve gezginlere göre bu terim Türk milletini çağrıştırıyordu. “*Brancos Turcos*”, Beyaz Türklerdi; “*Grão Turco*”, Büyük Türk yani sultan idi; “*Galés Turcas*”, Türk kadırgalarıydı; “*galés Rumes*”, Rumî kadırgalarıydı; “*armada dos Rumes*”, Rumî donanmaydı; “*Turcos de Cavalo*” ise Türk atlılarıydı.

Burada üzerinde durulması gereken husus, kimi Portekizli tarihçilerin de ayırdına vardıkları niteliklerdir. Akdeniz üzerinden algılanan Türk ile doğrudan İran ve Orta Asya yörelerinden edinilen bilgilerin farklılıklarıdır söz konusu olan. Türklerin Türkistan, Rumilerin Yunanistan ve Trakya kökenli oldukları yönünde değerlendirmelerdir. İki alıntıyla bitireyim bu ara faslı. İlki, Kumrular’ın *Topografia e historia de Argel* kitabından yansıttığı alıntıyı ve “meslek olarak Türk”ü kimlik konusu yapan pasajı yansıtayım, sonra da Türklerin kökeni hakkında Vasco Resende’nin daha özgün kaynaklara dayanarak değindiği önemli bir saptamasını aktarayım:

“Türkiye, Asya krallıklarının Anadolu ve Türk’ün Avru-

pazcō Vasco da Gama cuydando que fosso turco), F.L.de Castanheda, *História do Descobrimento e Conquista da Índia pelos Portugueses*, Coimbra 1924, Livro I, Capitulo VI; S. Subrahmanyam, *The Portuguese Empire in Asia 1500-1700*, Longman, 1993, s. 58.

pa'da topraklarının bulunduğu Rumeli (Romania) olmak üzere ikiye bölünür. Buraya konum ve renk olarak birbirinden ayrılan Türkler gelir. Rumelililer çakal ve soysuz olsalar da daha canlı ve uzman, daha beyaz ve orantılı bedenleri olan insanlardır; Anadolu'lular da aksine daha kaba ve esmer, daha basit şartlarda yaşayan, vücut ölçüleri yerinde ve bedenleri orantılı olmayan insanlardır".¹⁰⁰

"Antik bilgiler ve Orta çağ kroniklerinin sentezinden beslenen Batı tarihçilik geleneği ile Portekizlilerin Doğu'daki serüvenlerinden elde ettikleri bilgiler arasında bir gerilim bulunduğunu söyleyebiliriz... Asya halklarıyla sürekli temas halinde olmaları... Hindistan-İran üzerinden gelen bilgi kanalları özellikle önemlidir".¹⁰¹

Türkmenler: Öte yandan, Portekiz tarih edebiyatında Türkmenler ile ilgili en geniş bilgiyi, Şah İsmail'e elçi olarak giden Baltasar Pessoa heyetiyle İran'da yolculuk yapmış, 1524 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda gözlemde bulunmak için Tebriz üzerinden Osmanlı topraklarına girmiş olan António Tenreiro vermiştir. Diyarbakır, Urfa, Halep, Şam, Gazze yoluyla Kahire'ye ulaşmış olan bu gezgini, Fransız dilci ve tarihçi Jean Aubin "bilgi ajanı" olarak değerlendirmiştir. Burada, Portekizlilere ait gezi notları üstüne geliştirilen çalışmaları ve onların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gözlemlerini tekrarlamadan, yalnızca Tenreiro'dan ve Türkmenleri tanımlayan başka birkaç seyyahtan kısa değerlendirmelerle yetineceğim.¹⁰²

Tenreiro; Hürmüz, Bender Abbas, Lâr, Şiraz ve Tebriz güzer-

100 Kumrular, *Avrupa'da Türk...*, s. 52.

101 Resende, "Türklerin kökeni...", s. 129. Bak. *Harp ve Sulh: Avrupa ve Osmanlılar*, (ed. Dejanirah Couto), içinde, Kitap Yayınevi, 2010, s. 65.

102 Seyyahlar üstüne daha geniş bilgi için bkz. S. Özbaran, *Portekizli Seyyahlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007 (3.baskı 2017).

gâhında yaptığı yolculuğundaki izlenimlerine dayanarak “her yerde Türkmenler” bulunduğuna tanıklık etmiştir. Seyyah, İran’da Türkmen grupları üstüne elde ettiği bilgilerle onların yaşam tarzlarını öğrenmiş, Şah’ın hükmü altında açık arazide nasıl hayat sürdürdüklerini, yün keçeden yapılmış çadırlarda nasıl barındıklarını, at ve kısraklarla nasıl dolaştıklarını, ok ve kılıç gibi aletleri çok iyi kullandıklarını not etmiş ve bu bilgilerle Osmanlı sınırları içinde dolaşmıştır. Tutuklu, maceralı, zorlu geçirdiği günlere dayanarak yaptığı tasvirlerde hem coğrafyanın özelliklerini, hem nüfus durumlarını hem de kimlik bilgilerini vermeye çalışmıştır. Başta Araplar ve Hristiyanlar olmak üzere saydığı dini ve etnik gruplar üstüne verdiği özgün bilgileri içinde Türkmenler (*Turquimāes*) ile meskûn birçok köy ve bölgeden söz etmiştir.¹⁰³

Güneydoğu Anadolu’dan 1565-1566 yıllarında geçmiş olan bir başka seyyah Mestre Afonso, Diyarbakır’dan ayrıldıktan sonraki gözleminde, “Şehzadeler Dağı” anlamına gelen *Mirze Tepê*’de geçmişlerine uygun bir hayat süren yoğun bir Türkmen grubundan bahsetmiştir. Urfa’da meskûn olan, Birecik’te yaşayan, Telmiyan’da oturan, Halep’teki kozmopolit ortamda yer alan Türkmenler de seyyahın sayfaları içindedir.

Fransa’dan yansımalar

Fransa’da, andığım süreçte Türk’e ait sayılan nitelikler içinde “inançsız”, “barbar”, “lanetlenmiş” gibi tanımlamalar hiç de az değildi. Özellikle 16. yüzyılda Osmanlıların bir dünya gücü olma siyasetleri “Türk, İslam ve Doğu” bütünlüğünde al-

103 Bu bölüm içinde Türkmenlere aynı bir alan açıldığı için seyyahların gözlemlerinde yer alan farklı dil, din ve etnik gruplar bu sayfalar içine alınmamıştır. Seyahatnameler, şüphesiz, farklı konular için değerlendirilebilir; Hristiyan, Ermeni, Yunani, Nasturi, Süryani, Yakubi, Maruni, Kıpti, Şemsi, Gürcü ve Kürt tarihleri için kullanılabilir.

gılanmaya başlamıştı. Muhammedîlerin tarihi, Montaigne'nin *Denemeler*'inde "Türk İmparatorluğu"nun tarihiydi (*l'Empire du Turc*).¹⁰⁴ İyi meziyetler olarak askeri yapılanma ön plana çıkarılıyordu. Ordu, Türk damgalıydı (*armees turquesques*). İster zengin gezi edebiyatı içinde olsun ister başka edebi türler içinde gezinsin, 16. ve 17. yüzyıllarda "Türk" sözcüğü Osmanlı'yı ve onun kapsadığı coğrafyanın dışına da taşabilen "Doğu"yu anlatmak için kullanılmış, politik gelişmelerin de yönlendiği bu imge daha sonraki yüzyıllara miras kalmıştı.¹⁰⁵

Fransa'dan, sözünü ettiğim yüzyıllara (özellikle Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun "Türk" imajı olarak kimi zaman hayranlık, çoğu zaman korku saldığı 16. yüzyıla) ilişkin çeşitli yayınları olan Zeki Arıkan'ın Türk Tarih Kurumu'nda 2002 yılında sunduğu bildirisinin başında dile getirdiği özet bilgi, konumuz için yinelenmeye değer:

"Türk-Fransız ilişkilerinin başlangıcı Haçlı Seferlerine kadar geri gitmektedir. Batı'nın yiğit şövalyeleri Franklarla Doğu'nun kahraman askerleri Türkler, ilk kez Birinci Haçlı Seferi sırasında göğüs göğüse vuruştular. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ilk büyük çatışma da Niğbolu (1396) Savaşı'nda olmuş ve bu savaş, çağdaş Fransız tarihçi Froissart'ın (1337- 1400) eserinde oldukça ayrıntılı bir biçimde dile getirilmiştir. Ancak Niğbolu'dan sonra, Türk-Fransız ilişkilerinde önemli gelişme olmamış, yalnız Doğu'daki olaylar hakkında bilgi sahibi olmak isteyen Burgogna 'dukası Phillipe le Bon (1396-1467), kimi danış-

104 Z. Arıkan, "Montaigne ve Türkler", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı 4, 1993.

105 Şu yayınlar da Fransa'daki imgelerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir. C.D. Rouillard, *The Turc in French History, Thought and Literature (1520-1660, Paris 1938)*; O. Koloğlu, *Le Turc dans la press Française (des debuts jusqu'a 1815)*, Beyrut 1971; "Avrupa'daki Türk İmgesi", *Osmanlı* (ed. G. Eren), cilt 9.

manlarını buraya göndermekten geri kalmamıştır. Bunlar arasında Bertrandon de la Broquiére'in gözlemlerini içeren seyahatnamesi oldukça dikkate değer bir yer tutmaktadır. Ancak Türk- Fransız ilişkilerinde uzun süre önemli bir gelişme görülmedi. Bu durgunluğa karşın XV. yüzyılın sonlarına doğru patlak veren Cem Sultan olayı, Osmanlı diplomasisine yeni bir açılım sağladı. Tutsaklık yaşamının uzun yıllarını Fransa topraklarında geçiren Cem'in fırtınalı yaşamı, Fransız edebiyat ve folklorunda derin izler bıraktı. Kaldı ki Cem olayına bağlı olarak Osmanlı sarayı ile Fransız sarayı arasında zayıf olmakla birlikte diplomatik ilişkiler de kurulmuş, fakat sürekli bir niteliğe kavuşamamıştır. Türk-Fransız ilişkilerinin yoğunluk kazanması, ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlar kazanması için XVI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar beklemek gerekecekti".¹⁰⁶

Zeki Arıkan, özellikle edebiyat dünyasından verdiği örneklerle Fransa'daki Türk imgesini çeşitlendirmekte, sonraki yüzyıllarda süren imaj için önemli bilgiler sunmaktadır. Türk algısını belirtmeye çalışacak olanların, yargılarını yansıtırken ne denli dikkatli olmaları gerektiğini de hatırlatmaktadır. 1542 yılında Osmanlı sarayının kısa bir tanıtımını ve Osmanlı fetihlerini anlatmış olan, Malta şövalyelerinden olduğu bilinen, tam kanıtlanmamış olsa bile Türkçe bildiği söylenen, seyyahlar içinde önemli bir yer tutan Geuffroy'un dikkatle okunmasını, eleştiri süzgecinden geçirilmesi gerektiğini yazmıştır Arıkan; seyahat edebiyatının ustası Stefanos Yerasimos, N. Yorga vb. tarihçilerin yorumlarıyla birlikte.¹⁰⁷

Arıkan'ın, Fransa'daki Doğu Araştırmaları'nın (*Orientalism*) emekleme dönemi olarak nitelediği 16. yüzyıldan verdiği

106 Zeki Arıkan, "XVI. yüzyılda Osmanlı-Fransız ilişkileri", *XIV, Türk Tarih Kongresi*, cilt II, kısım I, 2002, s. 43.

107 Zeki Arıkan, "Antoine Geuffroy'un Osmanlı Sarayı ve Tarihi Üzerine...", s. 1607 vd.

diğer bir örnek, Guillaume Postel'dir (öl.1581). Kanuni Sultan Süleyman döneminde iki kez Türkiye'yi ziyaret etmiş olan Postel, o dönem Fransa'da I.François'nın açtığı "College de Lecteurs Royaux"da Doğu dilleri ders programlarında yer alan bir bilgidir. Döneminde *Türk* sözcüğünün anlamının kötü maksatla kullanılmak istendiğine değinen Postel, hakaret içeren sözlerden örnek gösterirken Türkleri ayrı kategoride tutmaz, Türk sözünün hakaret içeren bir sıfat olmadığını savunur. Zeki Arıkan, soruna açıklık getirirken şu açıklamayı yapar:

"Şöyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil eden topluluklar arasında nüfus bakımından da Türkler önemli bir unsur olarak görülmektedir. Hanedanın Türk kökenli olduğuna da şüphe yoktur. Fakat yüksek yönetici kadro büyük ölçüde, deyim yerindeyse "kozmpolit" bir hale gelmiştir. Bundan ötürü herhangi bir etnik topluluğun öne çıkarılması söz konusu değildir".¹⁰⁸

Zeki Arıkan, Osmanlı sultanı IV. Murat döneminde, Şehzade Bayezid ile sevdiği kadın Rüksan arasında sarayda geçen bir serüveni de konu etmektedir. Racine'nin *Bajazet* trajedisidir bu eser; 1672 yılında yayınlanmış, kimilerince "tiyatro başyapıtı" olarak değerlendirilmiş, sonraki yüzyıllarda yüzlerce kez sahnelenmiş, Hasan Ali Yücel'in başlattığı "Dünya Klasikleri" dizisi içine girmiştir. Şüphe yok ki Osmanlı-Fransız ilişkilerinde sisli havanın kalkmasına yardımcı olmuş, kapitülasyonların yenilenmesinde rol oynamış ve Doğu'dan gelen haberlere ilgi bakımından özendirici etki yapmıştır.¹⁰⁹ Burada, Arıkan'dan son olarak yansıtmak istediğim gözlemci Busbecq'tir: İmpara-

108 Zeki Arıkan, "Fransa'da Osmanlı Tarihi ile ilgili ilk araştırmalar", *Fransız Seyahatnameleri ve Tarihin Aynasında İzmir*, 2002, s. 31-32.

109 Arıkan, "Racine, Bajazet ve biz", *Cumhuriyet Dergi*, sayı 721, 16 Ocak 2000.

tor Ferdinand tarafından 1554 yılında Osmanlı başkentine gönderilen diplomatlar arasında yer alan ve aslen Flanderli olan Ogier Ghiselin de Busbeq'in izlenimlerini yazdığı mektupları ve *Türklere Karşı Savaş Tasarımı* adlı eseriyle Türklerin Avrupa devletlerinde bıraktığı izlenimleri daha net anlayabiliyoruz. Kısaca ve özetle söylemek gerekirse, Fransa'da Türk ve Türkiye (*la Terre de Turquie*) tanımları 16. ve 17. yüzyıllarda gerek gezi edebiyatı içinde gerekse tarihsel ve kültürel kaynaklarda Osmanlı'yı ve onun imparatorluğunu ifade etmiştir.

Alman literatüründe Türk

Bizler Avrupa halklarında “Türk” imgesinin oluşumuna neden olan etmenlerin başlangıç dönemlerini Onur Bilge Kula'nın özellikle Alman kültürü üstüne yaptığı incelemelerde bulmaktayız. Bu imgenin, Haçlı Seferleri'nden de önce, kilisenin etkisiyle başladığını, Anadolu'da Bizans sınırlarını zorlayan bir güce karşı gösterilen duyarlılıktan kaynaklandığını bilebilmekteyiz. Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un Flandre kontu Robert'e yazdığı bir mektupla başlayan sayısız yazışmanın 11. yüzyılın sonları için yarattığı “Türk” imgesi, sanki her şeyin başlangıcı olmuştur. “Türkler dinsiz ve insansal yönden hoşgürsüz, kaba, hoyrat, yıkıcı, vicdansız, acımasız, ahlak kurallarını gözetmez, iğrenç eylemleri sonucu en korkunç günahı işlemeye yatkın kişilerdir”.¹¹⁰ Alman kültüründe “Türkiye” tanımlaması, II. Friedrich'in 1228 yılında ki Haçlı Seferi'ne katılmış Bavyeralı bir şair ve şövalye olan Tannhauser'in gittiği coğrafya bölgesini “Türkîe” biçiminde nitelendirmesiyle başlamıştır. Türklerin “Sarazeni” ya da “Sarrasin” (genelde Araplar için tanımlanan) sıfatlarıyla algılanmaları gerektiğine de işaret edilmektedir.¹¹¹

110 O.B. Kula, *Alman Kültüründe Türk İmgesi*, Gündoğan Yay., Ankara, 1992, s. 35.

111 Kula, *Alman Kültüründe...*, s. 54.

Yakın zamanlarda Erken Modern Çağ'dan Aydınlanma' ya kadar Alman medyasındaki "Türk" tasvirleri ve imgeleri üstüne çeşitli incelemeler yapan, değerlendirmeleri bulunan Nedret Kuran-Burçoğlu' dan Alman kültür tarihinde yer alan özelliklerle ilgili yeni bilgiler alabiliyoruz. Türk, karnaval oyunları, popüler hikâyeler, kilise vaazları, kronikler, derlemeler ve barok trajedilerinde bir tehdit, kötü ve tehlikeli karakter, katil, Hristiyanlığa zarar veren "dini öteki" olarak imgelenirken, "gelenekleri olan büyük bir milletin temsilcisi" niteliğiyle de kaydedilmiş olarak ortaya çıkmakta.¹¹²

"1453'ten sonra Avrupa'da "Türk"e duyulan ilgi artmıştı, bu da Türkler hakkındaki kitaplar ile resimlerin sayısındaki artışta kendini gösteriyordu. Johann Gutenberg'in enformasyonun hızla çoğalmasını ve dağıtılmasını kolaylaştıran matbaayı icadı, Osmanlılara ilişkin bilginin yayılmasına katkıda bulunuyordu. Çok geçmeden, Rosenplüt'ün oyunlarında çizilen müspet "Türk" imgesi, Avrupa'nın Almanca konuşulan bölgelerindeki yazılı ve görsel medyada "Türk"ün bir dizi olumsuz özelliğiyle dengelenmişti".¹¹³

İngiliz edebiyatında Türk

Burada öncelikle belirtilmesi gereken bir çalışma Samuel C. Chew'ün 1937 yılında ortaya konan çalışmasıdır ki birçok tarihçi için rehber ve klasik olarak nitelendirilmiş olan *Hilal ve Gül* başlığını taşıyan bir incelemedir. Onun tespitlerine göre İngiltere'de Türkler hakkındaki izlenimler Kıta Avrupası'ndan yansıyanlarla büyük benzerlikler göstermektedir. Türklere karşı önyargılar arasında onların şeytani yaratıklar oldukları,

112 Jezernik (ed.), *Hayallerdeki "Türk"*, s. 77.

113 Nedret Kuran-Burçoğlu, "Erken Modern Çağdan Aydınlanma'ya kadar Alman medyasındaki "Türk" tasvirleri", *Hayallerdeki "Türk"*, s. 71.

cehennemden geldikleri ve oraya dönecekleri yolunda açıklamalar bulunmaktadır.¹¹⁴

İngiltere’de 16. yüzyıldan devreden Türk imgesini gezginlerin eserlerinden yararlanıp kaleme aldığı bir antolojide işlemeye çalışan Kenneth Parker ise o dönemlerde sahneye konan oyunlarda “İngiliz” karşısında “başkalık” için yaratılan imge farklılıklarına dikkat çekmeye çalışır:

“Ada halkının duyduğu korku müthiş olmuştur, Türk korkunçtur; ancak Osmanlı’nın zenginliği ve gücü karşısında da büyülenmişlerdir bir bakıma. Kitab-ı Mukaddes’e ve klasik bilgilere dayanan olumsuz “Müthiş (*terrible*) Türk” imgesinin yanı sıra (aşağı yukarı 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren) Osmanlı ülkelerindeki kültür zenginliklerini işleyebilenlerde ortaya çıkar”.

The Present Terrour of the World: İngiliz tarihçi Richard Knolles’un 1603 yılında yayınlanan, sonradan çeşitli baskıları yapılan *General Historie of the Turkes* (Genel Türk Tarihi) kitabı, daha sonraki yüzyıllarda İngiliz edebiyatında önemli yerler tutan birçok kişiyi etkilemiş olması itibarıyla büyük önem taşımaktadır.¹¹⁵ Hristiyan dünyasına duyurmak istediği mesaj, “günümüzde dünyanın en korkunç terörü” sıfatıyla yarattığı etki, adeta bir formül gibi kabul görmüştü. Barbar, zalim ve hain (*barbarous, cruel and treacherous*) nitelikleriyle aşağı yukarı kıta Avrupa’sında yaygın imajları tasdik etmiş olmakla birlikte tek yanlı bir tarihçi olmamıştır Knolles; kitabında hayranlığını “muhteşem” (*so mighte an Empire*) ifadesiyle yüceleştirirken övgüsünü eksik etmemiştir. Onun hakkında çok

114 S.C. Chew, *The crescent and the rose; Islam and England During the Renaissance*, Oxford University Press, New York, 1937, s. 141.

115 V.J. Parry, *Richard Knolles’s History of the Turks*, (ed. Salih Özbaran), Tarih Vakfı, 2003.

mükemmel bir çalışma yapmış olan V.J. Parry, bakınız nasıl özetlemiş onun tarihçiliğini:

“Bu Osmanlı İmparatorluğu’nun başlangıcını, gelişimini ve sürekli refahını düşündüğünüzde, dünyada bundan daha çok hayran kalacağınız veya şaşıracağınız bir şeyle karşılaşmazsınız; büyüklük ve şaşıaada ondan daha muhteşem veya şanslısı olamaz; iktidar ve güçte ondan daha korkunç veya tehlikelisi tasavvur edilemez”.¹¹⁶

Hayallerdeki Türk

Daha önce uzun alıntılar yaptığım Hayallerdeki “Türk” kitabında yer alan Rajko Mursiç’in yazısı ise “Bir öteki olarak Türk’ü şöyle işliyor.

“Türk”ün Batılı tipik stereotipik tasviri daima erkek olarak düşünülen “Türk”ün normal sayılan her şeyi yok edeceği faraziyesi üstüne kuruludur. Soyar, öldürür ve köleleştirir o. “Türk” bir erkektir, bir yağmacıdır. “normal”in tam zıttıdır. “Uygar” olanın tam zıttıdır”.¹¹⁷

Avrupa ülkelerinde özellikle iktidar sahiplerinde din başta olmak üzere birçok faktörün (sosyal, kültürel, ekonomik, stratejik, siyasal vb.) etkisinin bulunduğunu vurgulayarak ve etki-tepkilerin çok çeşitli ortamlarda farklı ve benzer görüntü ve imgelerini ortaya koymak, bu kitabın boyutlarını aşıyor. Bu bölüm boyunca verilen referanslarda, gezi kitaplarında, siyasal ilişkilerde yapılabilecek bir gezintide farklı değerlendirmelerin önünü açabilecek bilgilerin de mevcut olabileceğini unutmamak gereklidir.

116 Salih Özbaran, “Bir tarihçinin oluşumu: Richard Knolles ve Türk Tarihi”, Özbaran’ın *Osmanlı’yı Özlemek ya da Tarih Tasarlamak* içinde (İmge Kitabevi, 2007, s. 239)

117 Rajko Mursiç, “Simgesel Ötekileştirme: Tehditkâr bir Öteki olarak “Türk”, *Hayallerdeki “Türk”* (ed. B. Jezernik) içinde, s. 36.

5. Bölüm için bir sonuç

Batı dünyasının dile getirdiğim sürecine ilişkin değerlendirilmelerin en mükemmeli yapanlardan biri saydığım Özlem Kumrular' ın adı geçen makalesinin bağlantı cümlelerini yinelemem, sanırım, iki dünya ünlüsünün etkileri bakımından yararlı olacaktır:

Hem Shakespeare hem Cervantes'in aynı günde, 23 Nisan 1616'da ölmeleri şaşırtıcı bir tesadüften başka bir şey değildir, yine de bu iki edebiyat ustasının kalemleriyle "Türk"ün korkunç bir portresini çizmeleri basit bir rastlantı olmaktan çok uzaktır. Elleri beş yıl eziyet çektikten sonra Cervantes'ten "Türk"e dair olumlu bir profil çizmesini beklemek haksızlık olurdu. Benzer şekilde, Shakespeare için de "Türk"ün olumsuz imgesinin İngiltere kıyılarına nefret ve iğrenti dalgalarıyla ulaştığı bir çağda onu resmetmek için kulaklarına gelen bütün o dehşet verici hikayeleri satırlarıyla ölümsüzleştirmemesi, neredeyse imkânsız olurdu".¹¹⁸

Cervantes ile aynı dönemde Cezayir'de esir olarak kalmış olan ve Diego de Haedo adını kullanarak *Topografía e Historia de Argel* adlı eseri yazan Portekizli din adamı Peder João dos Santos, din ve etnik köken dışında meslek sahibi olarak Türk (*Turco de profesión*) tanımını kullanmıştır. Bu tanım, Hristiyan ana babadan doğan, kendini Türk sayan bir kişinin yaşam biçimini tasvir eder ki günümüzde geçerliliği olan bir yaklaşımdır.¹¹⁹

"Anormal aklın bir eleştirisi" yan başlığıyla dile getirdiklerini, sosyal bilimlerin yeni yeni gelişen "kültürel fenome-

118 Kumrular, "16. yüzyılda Akdeniz'de "Türk" imgesinin yaratılması: Antipropagandaya karşı Özdeşünüm", *Hayallerdeki "Türk"* (ed. Jezernik) içinde, s. 59.

119 S. Özbaran, *Umman'da Kapışan İmparatorluklar: Osmanlı ve Portekiz*, Tarihçi Kitabevi, 2013, s. 88-89.

noloji” çerçevesi içine “yerli ve radikal başkalık” arasındaki etkileşimleri daya iyi anlamamızı umut eden Slovenyalı yazar Rajko Mursič’in bir değerlendirmesini de not edeyim buraya:

“Avrupa ile -ve Avrupa Birliği’nin genişlemesiyle- ilgili nosyonların pekiştirildiği bir dönemde, tehditkâr “ötekiler”e ilişkin eski korku imgelerinin hâlâ bizimle birlikte olduğunu kavramak son derece önem taşımaktadır. Günümüzde insanların akılcı davrandıkları şeklindeki safiyane hümanist inancın aksine Avrupalılar hâlâ miras aldıkları imgelerin kapanına kısılmış durumdadırlar. Ama önemli olan, kendi başına imgeler değildir. Çok daha önemli olan, insan pratiğiyle ilgili gündelik durumlarda alabildiğimiz sinyallerdir. “Tehditkâr Türk” figürünün Avrupa ve onun geleceği için bu kadar önemli olmasının nedeni budur. Eğer konu Batı Avrupa’daki iş imkânlarının tehdit altında olmasına geldiğinde alay konusu oluyorsa, durumun tamamına ilişkin kavrayış hepten yanıltıcıdır”.¹²⁰

Öte yandan, “Türk”ün “ecnebi” sıfatıyla nitelendirilmesine ve bu sıfatta olduklarına (ekseri İstanbul’un şehir oğlanları ve Türk ve Kürt ve Ermeni ve Çingâne oğlanları ve Tat, Laz, Arab, Devraklu, Çepni, Kızılbaş vb. nitelikleri taşıdıklarına) inanılan zümreleri “Osmanlı ordusu içine sızanlar” kategorisinde değerlendiren *Siyasetnâme*, *Nasihâtname* ve *Kitab-ı Müstetab* gibi kaynakların varlığı unutulmamalıdır.¹²¹

120 R. Muršič, aynı makale, s. 36.

121 Özbaran, *Umman’da Kapışan İmparatorluklar...*, aynı sayfalar; S. Özbaran, “Akdeniz’de Türk, Okyanus’ta Rumî/Türk...”, *Toplumsal Tarih*, Temmuz 211.

6. Bölüm

Osmanlıca: Nedir, kim öğrenir, kim öğretir?¹²²

Bu konuyu ele almak gibi bir niyetim yoktu; olamazdı da. Boşa kilometre yapmak gibi birşey bu! Öyle ya, Osmanlı İmparatorluğu bir yüzyıl kadar önce son bulmuştu; Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş, 1928 yılında da Latin **abc**' sine geçilmişti. Dünyaya var olduğunu gösteren Atatürk Türkiye'si tarihe damgasını vurmuş, çağdaşlığı şiar edinmişti. Osmanlı sürecini araştırmak isteyen herhangi bir kişi Arap harfleriyle yazılmış eski metinleri öğrenmek istediğinde yolu açtı; kitaplar yazılmış, sayıları artan üniversitelerde bu iş için ilgili bölümler açılmış ve bilimsel olarak görevlerini yapmışlardı; yapmaktalar.

Gelin görün ki Osmanlı özlemi yıllardır işlenedurdu; geriye yönelmiş olanlar bir yana kimi entelektüeller, özellikle de popülerlik katına çıkmış olan tarihçiler, kimi medya akılleri bilinçsizce destekledikleri hükümetin paralelinde düşündüler; gidişatın farkında olmadan. Geline nokta belli; şu an tarih okumasını bildiklerini sanan modern müderrislerin ve medyanı ellerinde bulunduranların destekleriyle dört nala gidiyor tarihi politikaya göre ayarlamalar. Osmanlıca tartışma konusu oldu yeniden; liselerde öğretilmesini amaçlayan politik fetva

122 Bu yazı *Cumhuriyet Bilim Teknoloji* dergisinde (sayı 1455 ve 1468 - 6 Şubat ve 8 Mayıs 2015 tarihlerinde-) yayınlanmıştır.

dahi verildi. Vurguladığım gibi, abesle iştigal başladı. Yani ortalığı karıştıran böyle bir sorun üstüne bir şeyler yazmam gerekti; böyle gereksiz bir tartışma olmasına rağmen; ucu mesleğime dokunduğu için.

Osmanlıca nedir?

Önce “Osmanlıca”nın -dilim ve yetkim izin verdiği kadar- nasıl bir dil (yazı dili) olduğunu dile getirmeye çalışacağım. Böylece, kısa bir zaman önce ortaya atılan “mezar taşı okuyamayan nesiller” yaklaşımını irdelemeye çalışacağım.

“Hülasa” diyordu Muharrem Ergin, “Türk yazı dili Osmanlıca devrinde esas yapısı Türkçe olan fakat Türkçe, Arapça ve Farsçadan meydana gelen üçüzlü, karışık ve son derece sun’i bir dil manzarası göstermiştir”.¹²³ Ergin, “Cumhuriyet devri başlarken Osmanlıca artık çoktan ölü bir dil haline gelmiş ve yazı dilinin bütün ufukları Türkiye Türkçesine açılmış bulunuyordu” diyor kitabında.¹²⁴

“Osmanlıcadan Türkiye Türkçesine geçiş, yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak suretiyle olmuştur. Osmanlıca, konuşma dilinden çok uzaklaşmış son derece sun’i bir yazı dili idi. Türk yazı dilini daima temiz kalan konuşma diline yaklaştırdıkça, yazı dili kolaylıkla Türkçeyi bulmuş ve sun’i Osmanlıca tarihe karışmıştır”

diyerek -yıllar önce- meseleyi sonuca bağlamıştı. *Osmanlıca Dersleri I* kitabında Yılmaz Kurt ise, bu yazının araştırmacılar için gerekliliğini vurgulamıştı:¹²⁵ Osmanlı tarihi sürecinin bilinmesinde, kaynaklarının ortaya çıkarılmasında kaçınılmaz bir durum olduğunu dile getirmiş, o sürecin tarihsel kay-

123 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1972, sayfa 19.

124 Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 24.

125 Ankara, 1991.

naklarının kalıntılarının açıklığa kavuşturulmasının ancak bir uzmanlık alanı olduğunu belirtmişti.

Kitaplığımda bulunan ve Osmanlıca üstüne eserler vermiş olan iki öğretim üyesinin bu saptamalarını başka kitaplardan ve uzmanlardan daha fazla ayrıntıyla vermem gereksiz. Lise öğrencilerinin Osmanlıca öğrenmelerini -politik rüzgâra kapılıp da- savunuların davaları gereksiz ve geçersiz olduğu için burada daha fazla dile getirmeyi düşünmüyorum.

Mezar taşı kolay okunur mu?

Tarih öğretmenliğim için bilgi hazinesi ya da akademik kariyerimde vazgeçilmez kaynak dillerinden biriydi Osmanlıca. Bilimsel bir deyim olmayan “eski yazı” olarak da bilinen, ancak Muharrem Ergin gibi Türk Dil Bilgisi ve Osmanlıca uzmanlarınca “Arap harfli Türk yazısı” olarak tanımlanan bu dil yapısını öğrenmem kaçınılmazdı.

Lise öğrencilerinin “mezar taşı” okumaları önerisi bana şaka gibi geliyor; uzmanlarına, özellikle de meslektaşım, çok yakın dostum Aydoğan Demir’e danışmadan yararlanmaya cesaret edemeyeceğim bir mesele o. Ne lise müfredatındaki beklentilere uygun ne de tarihin bize ulaştırdığı bilince münasip. Ve ne de Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş ve yükseliş ilkeleleriyle bağdaşık. Sanki bir parçacık elifba öğrenecek öğrenci, o taşlar üstünde yazılı olan girift metni okuyacak, Arapça duayı çözecek ve anlayacak! Çoğu mezar taşında yazılı -Türkçe sözlüğün bile almadığı- “Hüvelbâkî” (baki kalan O’dur/Allah’tır) kalıbını ezberlese dahi yazı sanatının ve Osmanlıcadaki ayrıntının içinden çıkamayacaktır. “Mezar taşını dahi okuyamayanlar” söylemine uyularak verilecek Osmanlıca dersleri bu beklentiyi asla karşılayamayacaktır. Mezar taşı okumanın bir bilgiçlik, bir uzmanlık işi olduğunu, eminim, Osmanlıca’yı lise öğrencilerinin önüne sürmek isteyenler de biliyorlardır; ya da ezbere konuşuyorlardır. Bir cami girişinde yazılı olan ayeti,

bir çeşme taşındaki süslü kitabeyi, bir Osmanlı kroniğindeki tumturaklı betimlemeyi lise öğrencisinin sökebilmesi, yerine getirilebilecek bir öneri değildir. Veya atalarından kalmış ve kendine özgü kaligrafisi olan belgeleri çözebilmesi çok zordur. Şunu da eklemeliyim ki, gençliğin okumasını arzuladığımız ve vaktiyle “Osmanlıca” olarak yazılmış eserlerin pek çoğu yeni harflerle de yayınlanmıştır; Ahmet Refik’in kitapları gibi. Bir öğrencinin özgün metinlerinden hiç anlayamayacağı eserler sadeleştirilmiş, yeni harflere aktarılmıştır.

Tarihçi ve bürokrat Gelibolulu Mustafa Âlî’nin 16. yüzyılda kaleme aldığı Arap harfleriyle yazılmış *Mevâ’idü’n-nefâ’is fî kavaidi’l-mecalis* eserini Arap harfleriyle okuyup, onun görgü kurallarından söz ettiğini nasıl anlayacaktır lise öğrencisi? Kâtip Çelebi’nin 17. yüzyılda yazdığı *Tuhfetü’l-Kibar fî Esrafi’l-Bihar* derlemesinin, deniz savaşları hakkında büyüklere armağan bir eser olduğunu özgün yazısından nasıl çıkarmaktadır? Eski yazı sözlükleri, hatta Arapça ve Farsça sözlükleri önüne serse dahi nasıl çıkacaktır o karmaşık dil yapısından? Orhan Şaik Gökyay gibi bu dil yapısını bilen kişinin yeni harflerle anlamlandırmasını yaptığı bu eserlerden verilebilecek okuma parçaları daha iyi sonuç vermez mi? Böylece öğrencinin hiçbir zaman anlayamayacağı, ezberlemekten başka bir şey yapamayacağı metinler yerine değerli tarihçilerin açıklamalarıyla ve eski metinleri güncel dile oturtmalarıyla oluşan tarih kaynaklarıyla izlemesi daha iyi olmaz mı?

Başka bir örnek: Öğrenci, Mustafa Nuri Paşa’nın *Netayicü’l-vuku’at* adlı Osmanlı yapılanmasına ilişkin eserini nasıl okusun, yeni harflere aktarılmış biçiminin özgün metinle karşılaştırıp yapılan hataları nasıl düzeltsin? Aynı öğrencinin, “hiç olmazsa Ahmet Refik’in *Bizans Karşısında Türkler* ya da *Samur Devri* gibi kitaplarını okusun” beklentisi ve özlemi nasıl yerine getirilsin? Onca yarım kalacak zahmete girmeden

-örneğin- Halil İnalçık'ın kitaplarından Osmanlı tarihinin çok daha doğruya yakın olanını öğrenemez mi? Ya da son yıllarda gösterilen kurgu ürünü "Muhteşem Yüzyıl" televizyon dizisinin Kanuni Sultan Süleyman döneminde şehzâde kavgalarına ilişkin bölümleri Şerafettin Turan'ın kitabından lise öğrencisine yansıtmak çok daha faydalı olmaz mı? Ülkemizde -hatta ülkelerde- usta tarihçilerce yazılmış nice Osmanlı tarihine ilişkin Türkçe kitaplar var piyasada; onların içerikleri, öğrencinin Osmanlıca serüvenine itilmelerinin gereksizliğini gösterecek niteliktedir.

Çok gereksizdir genç çocuklar için Osmanlıca öğrenme önerisi; tarihi okuyamamanın getirdiği kısırlıktır; Türkiye Cumhuriyeti'nin saçtığı ışığa köstektir. Tarihçilik açısından da mesleği küçümsemektir; yarım yamalak öğrenilecek bilgi kırıntılarıyla bilimsel çalışmalara meydan okumaktır; onların ciddiyetini kavramaktan uzak kalmaktır; benim mesleğime saygısızlıktır. Kendi arzusuyla ve araştırmacı niteliğiyle Osmanlı metinlerini orijinal hallerinden izlemek isteyenlerden bu girift dil yapısını merak saikiyle öğreneceklerle, tabii ki, sözüm yoktur.

Sosyal bilimlerin pek yoksul bırakıldığı, resim gibi, müzik gibi, felsefe gibi derslerin tırpanlandığı bir ortamda, Türkçeyi yörüngesinden çıkaran bir medya dünyasında Osmanlıca, öğrencinin kafasının alamayacağı bir girişim olacaktır. Oysa Osmanlı tarihi üstüne çalışmalar yapmış bir kişi olarak benim onaylayabileceğim öğrenme yolları bellidir. Yine de (burada vurgulamalıyım ki), Osmanlı tarihini içeren ve benim incelediğim lise ders kitapları başka dünyalara hiç açılamamıştır; tarihi adeta "Osmanlı" ile eşdeğer kılmıştır. Mazi, "tarih" adı altında başka dünyalara, toplumların yaşantılarına, olay ve olgulara, evrensel ilkelere saygılı olarak, günümüzde anlamlandırılmıyorsa, ne işe yarar ki? Aşağıdaki satırlarda -mesle-

ğim gereği- “Osmanlıca” ile karşı karşıya kaldığım uğraşlarımdan söz edeceğim.

Kişisel bir Serüven

Osmanlıca ile ilgili yukarıdaki sayfalara ek olarak burada (CBT, sayı 1455, 6 Şubat 2015) mesleğimin gerekli kıldığı “Osmanlıca” metinleriyle olan serüvenimi dile getirmek istiyorum. 1959-63 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğrencisiyken kaynak bilgisi için gerekli olan Osmanlıca’yı -bu bölümde okuyan ve Türk dili ve edebiyatı öğrencisi olan başka arkadaşlarım gibi- öğrenmek zorundaydım. Çocuk iken heves ettiğim -ya da mahalle baskısıyla gittiğim- Kasaba merkez camii imamından öğrendiğim “elifba” çoktan belleğimden uçmuştu. Fakültede doçent (daha sonra profesör olan) Münir Aktepe’nin bilimsel olarak verdiği derslerde Osmanlıca’yı neden öğrendiğimi bilinçle algılamaya başlayacaktım. Yatılı olarak okuduğum Çapa (İstanbul) Yüksek Öğretmen Okulu binası içinde yer alan Çapa Eğitim Enstitüsü öğretmenlerinden Orhan Şaik Gökyay’ın Osmanlı (daha doğrusu Türkiye Türkçesi) metinlerini sökmeye çalışırken bizlere yaptığı katkıları da minnetle anmalıyım. Lisans döneminin son yılında Osmanlı tarihi üstüne hazırladığım ve daha sonraki yıllarda doktora ve doçentlik için üslenecek olduğum araştırmalarıma konu olan “mezuniyet tezi”mi Asistan Dr. (sonradan doçent ve profesör olan) Cengiz Orhonlu’nun danışmanlığıyla hazırlarken bu “Batı Türkçesi” benim için vazgeçilmez bir kaynak dili niteliğindeki artık.

Osmanlıca: Kolay değil, politik söylemle hiç değil

1960’lı yılların ikinci yarısında Londra’da doktora çalışmalarımı sürdürürken orada görevli Türkçe profesörü Paul Wittek’in, eski yazılı metinleri yeni harflere aktaran kimi Türk akademisyenler üstüne yaptığı açıklamalar gözümün bir baş-

ka türlü açılmasını duyumsatmıştı bana: Osmanlıca, kolay yutulur bir lokma değildi; anlı şanlı Türk tarihçilerin dahi eski metinleri okurken yaptıkları hatalar yenilir yutulur gibi değildi. O zamanlar Londra Üniversitesi'nde profesör olan V.L. Ménage'ın, bu bağlamda anımsattıklarını da hiç unutmadım. 15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar yazılmış kroniklerin, hatta daha önceki sürece ilişkin Osmanlıca (*tevarih*, *kitabe*, *vakfiye*, *mezar taşı*, *para* vb. tarihsel ve edebi eserlerdeki) metinlerin ve şekillerin ne denli ustalık ve birikim gerektirdiğini -eğilerek/büzülerek- düşünüp durdum. (Bu satırlara şunu da eklemeliyim: Andığım yıllarda Lizbon kütüphane ve arşivlerinde sökmeye çalıştığım 16-17.yüzyıl -üstelik **abc**' si değişmeyen- kaynaklarından bazı Portekizce pasajları Portekizli arkadaşlarıma sorduğumda nasıl sessiz kaldıklarını anımsıyorum).

1969 yılı sonunda doktoramı bitirmiş olarak Londra'dan döndüm. 1963'te mezun olduğum Tarih Bölümü'nde Asistan Dr. olarak kendimi karatahta başında ve bana düşen öğrenciler karşısında buldum. O Arap/Fars harfli metinlerde karşılaştığım zorlukları çözmeye çalışırken öğretmeye de çalışıyordum. Uçsuz bucaksız, adeta bir umman olan bu kaynak dilinin zorluklarını gün geçtikçe daha çok anlıyordum. Birçok türde (*rik'a*, *nesih*, *ta'lik*, *divanî*, *celi divanî*, *sülüs*, *icazet*, *muhakkak*, *kûfî* ve *siyakat* yazılarıyla) yazılmış olan el yazması belge, kitap ve sanat eserlerinin ne denli bilimsel ustalık gerektirdiğini düşünerek daha çok sorumluluk hali yaşamaya başladım. Kendimi her daim eksik hissettim. İçinden çıkılması çok güç olan metinleri, arşiv kaynaklarını çözen ustaları her zaman minnetle andım, anmaktayım.

Yaşadığım bu süreçte Osmanlı kurumlarını ele alan ve benim de içinde bulunduğum bir kürsünün başındaki Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin'in bana daktilo etmem için verdiği eski harfli yazıları/makaleleri okurken çektiğim sıkıntıları unutamam.

Severek yaptığım o işlerden birinde okuyamadığım bir sözcüğü arkadaşlarıma sormuş, Arapça olabileceği kuşkusunu taşımıştım. Son çare olarak metin sahibi Hocam Tayyip Bey'e sorduğumda, o sözcüğün Türkçedeki "iletişim" olduğunu öğrenmiştim. O günlerde yeni yeni kullanılan bu kelimenin eski harflerde anlaşılamayan bir biçim göstermesini unutamam. Bu anım bana "Türk" sözcüğü içine "vav" harfinin eklenmesini, yani onu "te(tâ), re(râ), kef(kâf)" üçlüsünün ifade ettiği (Türk, terk, terek gibi) başka kelimelerden ayırmak için oluşturulan yeni biçime sokuluşunu hatırlatmıştı hep. "Vavlı Türk" ortalıktaydı artık. Eklenen bu "vav" harfinin ayrıca dört sesli harfi (o, ö, u, ü seslerini) temsil ettiği düşünülürse karmaşıklık kendiliğinden ortaya çıkar. Bir iki örnek daha vereyim karışıklığa, gülünç okumalara, alaycı tasvirlerle ilişkin olarak: *#tarih dergi*'sinin 8. (Ocak 2015) sayısında da yeniden hatırlatıldığı gibi, "göz" sözcüğündeki "z"nin noktası unutulduğunda "kör" olur kelime; "fe" ve "kaf" harfleri arasındaki bir nokta farkıyla "Fevzi Paşa" olur "Kuzu Paşa". Ya da Nazım Hikmet'in "*Heraklit'i düşünürken*" şiirindeki Heraklit'i, "ekalliyet" kelimesi olarak algılayan polis memurunun Nazım'ı azınlıkları kışkırtmakla suçlamasını hatırlarım. Bütün bunlar bana, Türkiye Cumhuriyeti devrimleri arasında yer alan yeni harflerin oluşturduğu açıklığı ve berraklığı hatırlatır durur.

1977 yılında doçentlik unvanı için girdiğim tez savunmasında jüri üyelerinin önüne koyacakları Osmanlıca basılmış ve el yazması metinleri okumada "ne denli başarılı olabileceğim" endişesi içinde bulunduğumu anımsatmalıyım. Nasıl bir arşiv belgesiyle, nasıl bir ağdalı, tumturaklı Osmanlı tarih kroniği ile karşılaşacaktım ve ne denli başarılı olabilecektim. Şansım yaver gitmişti, okumam istenen metinler bana çok zorluk çıkarmamıştı. Artık yaptığım araştırmalarda ya da yazdığım kısa yazılarda karşılaştığım çetrefilli Osmanlıca cümle-

leri, hatta Osmanlı tarihine ilişkin sorunları İzmir’de değerli meslektaş dostlarım Aydoğan Demir ve Zeki Arıkan ile paylaştığımda, sorunun ne denli uzmanlık işi olduğunu daha iyi anlıyorum, anlıyoruz.

Bir tarihçi tavsiyesi

Bu günlerde Arap harfleriyle yazılmış Osmanlıcanın lise-lerde okutulması için öneride bulunanların nasıl bir umman ile karşılaşacaklarını bilmediklerini sanmıyorum. Onların feyz aldıkları danışmanların ise çakılı ideolojilerine kurban gittiklerini varsayıyorum. Onlara uyan ve Türkiye Cumhuriyeti’nin istikbaline karartı getiren rejim yetkililerinin bu durumun farkına varmalarını, anakronik (tarihi ters kepçe getirerek) yaratıklarını, geriye gittiklerini hatırlatmak istiyorum.

Bırakınız Osmanlıca’yı uzmanlarına! Milyonlarca öğrenciye gereken kıyaslamalı, betimleyici, sorgulayıcı ve anlamlandırıcı tarihi yansıtmaya çalışınız; bu fazlasıyla yeter. Osmanlı’nın kuruluşunu, uçsuz bucaksız fetihlerini, sanatsal değerlerini, din felsefesini, sosyal ve ekonomik yapısını, bürokrasisini, görkemini; hastalıklarını, küçülmesini ve son bulmasını -gereksiz böbürlenme ve bilinçsizce reddetme tavrını yaşamadan-sağlama ve kavrama yollarını gösteriniz onlara. Cumhuriyet’in yarattığı bilge kişilerin eserleriyle donatınız onları! Ardından Türkiye Cumhuriyeti’nin varoluş felsefesini açıklamaya çalışınız! Kitabeyi ya da basılı bir Osmanlı kroniğini veyahut da bir hat sanatındaki ayrıntıyı okuyamaz öğrenci, inceliklerini, zarafetini bilemez, *elifba*’yı tanısa bile. Ona Osmanlılardan kalan güzel yazı (hat) örneklerinin görsel değerinden bahsedebilirsiniz; onu Süleymaniye Camii’nin görkemiyle tanıştırebilirsiniz, ona istediği bir mezar taşı kitabesindeki biçimlerden ve içeriklerinde taşıdığı verilerden söz edebilirsiniz. Ancak, bu bağlamda, okuma ve yazma sanatını yansıtacak, görsel değerlerini betimleyebilecek, bir o kadar da Osmanlı’nın -üç kıtaya

yayıllışının heyecanına kapılmadan- görkemini, rahatsızlıklarını, geri kalmışlığını yazıp gösterebilecek kişilerin, bilginlerin, sanatçıların eserlerini tanıtınız onlara.

İzmir’de bir televizyonda akşam haberlerine konuk olan bir ilçe belediye başkanı Osmanlıca kursu açtıklarını söyledi ve “ecdadımızın tarihinin öğrenilmesi” gerektiğini bildirdi. Meraklılar için böyle bir kursun açılmasına diyeceğim yok; ama bu yolla tarihlerini öğrenebileceklerine hükmetmesi, hem Osmanlıcayı küçümsemek hem de onu kullanan uzmanlara, usta tarihçilere ve edebiyatçılarına karşı tam bir haksızlıktır; şaşkınlık vericidir.

Yazımı Osmanlılarda sadrazamın atanması ve azledilmesi hakkında Osmanlı *vak’anüvis*’i (resmi tarihçisi) Ahmed Vasıf Efendi’nin sayfaları arasında geçen şu birkaç satırla bitireyim. Anılan bu tarihçinin, arkadaşım/meslektaşım Profesör Mücteba İlgüler tarafından yeni harflere dökülmüş eserini (bırakınız eski harfli metni, bırakınız öğrencinin sökmesini) kaç kişinin anlayabileceğini Başbakanlık [günümüzdeki Cumhurbaşkanlığı (saray)] katında olanlara sorarak bitireyim:

“Aksâm-ı ubûdiyyet ve siyâseti şâmil olan adl ü dâd ve rahm-i sunûf-ı ibâd mesleğine zehab ile tahsîl-i rızâ-yi Rab-bü’l-erbâb etmek lâzım iken cell-i himmeti deva’î hevâ vü hevese masrûf ve umûr-ı devlete mübâlât ile tarîk-i rü’yetten mahcûb ve mekfûf olup istilâ-yi a’dâ ile harâb ve aşiyâne-i bûm u gurâb olan serhadler ahvâline dikkat etmeyüp...”

“Her metin bu kadar ağır olmayabilir” diyebilirsiniz, doğrudur. Ama Osmanlıcanın sağı solu belli değildir, daha kolay algılanabilecek olanları vardır; lakin daha da ağırlarının varlığını bilmelisiniz! Sözlükler de yarar sağlamaz körpe beyinlere.

7. Bölüm

Atatürk, Tarih ve Türk Tarih Kurumu

7/1: Tarih'e Havale Etmek¹²⁶

Düşünceleriyle ve onları yansıtan kitap, makale ve konferanslarıyla yaşamı boyunca topluma aydınlığı işaret eden Prof. Dr. Bozkurt Güvenç, 3 Ekim 2018 tarihli *Cumhuriyet*'te "Aydınlığı seçelim" makalesiyle bir kez daha paylaştı bilgisini; her zaman yaptığı gibi, toplum bilimlerinin üstüne tarihi oturtarak. Ama nasıl bir tarih! Şöyle yerleştirmiş onu ustaca seçtiği sözcükleri açacağım:

"Kültür varlıklarımızın tarihi, geçmişten geleceğe bir süreklilik olarak tanımlanır. Uygarlık dünyasındaki yerimizi ve sıramızı bilmek için kuşkusuz geçmişimizi araştırmalıyız. Geçmişimizi bilelim, tartışalım ama geçmişimize takılıp kalmayalım."

"Takılıp kalmayalım" ifadesi burada en can alıcı tümce bana göre; ve birdenbire Ataol Behramoğlu'nun 29 Nisan 2017 tarihli *Cumhuriyet*'teki "Tarih şu andır" başlıklı köşe yazısını hatırlattı. Tarihin her zaman "çağcıl" olabileceğini belirtmişti Behramoğlu; birçok tarihçi ve filozofun değindiği gibi. "Gözü tarihle korkutmak" olarak algıladım yazısını. Yeniden okuduğumda ben de bir şeyler eklemeyi düşündüm; Prof. Güvenç'in tanımına yardımcı olabileceğini, tarih dalının değişik tanım-

126 *Cumhuriyet* gazetesinde (8 Ekim 2018) yayınlanmıştır.

lamalarına yol açabileceğini öngörerek önemsedim. Tarihi, medyatik arenada ve iktidar koltuğunda yıllardır oyuncak yapanların doruğa çıktığı bir süreçte mesleğime bir kez daha sahip çıkmak istedim. Önce Behramoğlu'nun tümcelerinden birkaçını yineleyeceğim, sonra da verilen tanımı biraz açayım:

“Siyaset söyleminde pek sık karşılaştığımız *“tarih sizi affetmeyecek”* türünden sözler, aslında bir çaresizliğin dile getirilmesidir.

Kişisel ilişkilerdeki *“seni Allah’a havale ediyorum”* sözü ne ise tarihe havale etmek de onun siyaset vb. toplumsal alanlardaki karşılığıdır.

Yani, artık yapabileceğim bir şey kalmadı, göreceksin tarih ne yazacak senin hakkında anlamında, kurusıkı bir tehdit, ne kadar tumturaklı görünse de boş bir lakırdıdır.”

Behramoğlu'nun anımsattıkları 1992’de çıkan *Tarih ve Öğretimi* kitabımda Melih Cevdet Anday’ın 17 Ağustos 1990 tarihli *Cumhuriyet*’te çıkan yazısından yansıttığım bir cümleyi de getirdi aklıma: “Tarihe güvendiğimi sanmayın, onun ne olduğunu bilmiyorum”:

“Tarihi bilmeyenler ya da unutanlar, genellikle ‘hangisi haklı imiş?’ sorusuna bağlanırlar. Kim yendi, kim yenildi? demektir bu. Çünkü bizde bütün geçmiş olayların ancak tarih söylemi ile çözüme bağlanabileceği inancı egemendir genellikle. Başta bulunanları tarihle korkutmaya kalkmamız bundandır...”

Geçmiş, -tarihçilikte- zahmetli araştırmaların ve kuramsal tartışmaların uzmanlarınca “tarih” olarak önerilir; sonra da öğretmenlere, meraklıya ve öğrenciye yönlendirilmiş biçimleriyle sunulur. Bu sunumda ileri sürülenler gerçeğe en yakın sayılan olay ve olgularla “tarih” kimliğine bürünür. Ama o tarih

değişmez değildir, dogma hiç değildir. Aşıkpaşazade'nin 15. yüzyılda kaleme aldığı Osmanlı tarihi veya Hammer'ın 19. yüzyıldaki değerlendirmeleri, Halil İnalcık'ın 20. ve 21. yüzyıllarda bilimsel temele oturttuklarıyla örtüşmez. İnalcık'ın yazdıkları da ondan sonraki tarihçilere yol gösterecek ama eleştirilecek, tamamlanacak ve geliştirilecektir; kaynakların yeniden yorumlanmasıyla, yenilerinin farkına varılmasıyla ve sanat/edebiyat dünyasında yerini almasıyla geliştirilecektir şüphesiz. Behramoğlu, şu sözcükleri de eklemiş düşüncelerine, “tarihe havale etmek” klişesinin ne denli havada kaldığını belirterek:

“Tarihe havale etmek, içinde klişeleşmiş bir mantık yanlısını da barındırıyor... Bugünün yargılanmasını geleceğe bırakıyorsunuz... Gelecek şu anda yok... Şu anda olmayan bir gelecek bugünü yargıladığında, bugün de zaten geçmişte kalmıştır, yani yoktur.”

İngilizlerin ünlü tarihçisi C. Hill “geçmiş ölüdür” dediğinde tabii onu reddetmiyor, mesleğini yadsımıyordu muhakkak; ama geçmişin geleceğe ilişkin öngörülerinin kesin çizgilerle belirlenemeyeceğini de yansıtıyor. Başka türlü açıklamam -ve Türk/İslam tarihinden örnek vermem- gerekirse ve “tarih şu andır” dersem, Kanuni Sultan Süleyman'ın fetih dünyasının yüzyıllar öncesinde kaldığını ve geleceğin fetih programına alınamayacağını vurgulamak istemiş olurum. Tarih, geçmişini yinelemek anlamına gelmez; tarihçilik mesleği geliştirildikçe içeriği düzeltilir, geliştirilir, yenisi yazılır, söylenir. *Tarihçilik Zor Zanaat*'ı bir kitabıma başlık yapmış olmam bu sebeptedir.

Her ne ise, Behramoğlu'nun yazısından öne çıkarılması gerektiğini sandığım vurgulamasına, tarihi siyasal amaçlı kullanımına örnek bir açıklamanın İngiliz tarihçi John Tosh'un ustalıkla donanmış kitabından¹²⁷ birkaç cümle ekleyeyim:

127 J. Tosh, *Tarihin Peşinde* (çev. Özden Arkan), 1997

“İktidar mücadelesi verenler, amaçlarını en iyi gerçekleştirebilecekleri konusunda geçmişe başvurmuştur. Aynı zamanda da siyasi elit, kendi konumuna meşruiyet kazandıracak bir tarih versiyonunu kitlesel tüketime sunmanın çıkarına olduğunu düşünmüş, bunu ya geçmişteki başarılarını öne çıkararak ya da iktidarının dayandığı kuramsal yapının ne kadar eskiye dayandığını göstererek yapmıştır”.

“Tarih”, evet, “şu andır”; yaşadığımız çağın/zamanın ürünüdür; çünkü onun ne olduğunu “şu an” söylüyoruz/yazıyoruz. Çünkü onu şimdi daha iyi biliyoruz. Ancak yazana, söyleyene, gösterene, kullanana dikkat etmek gerekiyor; politik ve medyatik değerlendirmelerin tuzağına düşmemek gerekiyor. Yirminci yüzyılın ünlü tarihçisi Fernand Braudel’in bir uyarısıyla bitireyim bu bölümü: “Yalnızca bir tarih, bir tarih metodu yoktur; metotlar, tarihler, merak konuları, görüş açıları vardır; yarın başka merak konuları, başka görüş açıları olabileceği gibi”¹²⁸. “Geçmiş takılıp kalmadan” ama onu daha iyi araştırarak, yazarak, sunarak aydınlığı görelim; Bozkurt Güvenç’in dileğine ortak olalım.

7/2: 20 Yıllık Tarih Dersi!¹²⁹

Yaşadığımız şu günlerde -bir tarihçi olarak- son yıllarda izleyegeldiğim tarih yorumlarını, medya dünyasından saçılanları ve üst perdeden konuşan muktedirlerin tarih diye (üstelik çok yakın geçmişle ilgili) yutturmak istediklerini düşündükçe, hep tarihçiliğin “*şehnâme*”ciliği geliyor aklıma. Edebî bir sanat eseri olduğu düşünülse bile, askeri tarihçiliğin ve sarayın ağırlıkta olduğu, şah/sultan övgüsünü eksik etmeyen bir tarih yazıcılığıydı sözünü ettiğim edebiyat türü. Yukarıdaki “Tarih

128 *Ecrits sur l’Histoire*, Paris, 1969, s.97.

129 *Cumhuriyet* gazetesinde (13 Mayıs 2022 tarihinde) yayınlanmıştır.

Dersi” başlığı yanıltmasın okuyucuyu. Kimseye kesin ve kesin ders vermek istemem! Kişiler öğrendikleri, dinledikleri ve eğilimleri doğrultusunda tarihsel bilinçlerini oluştururlar. Acaba, diyorum, son yirmi yılın tarihini yazmaya kalkışacak olanlar, kimin ne yazdığını, kimin ne buyurduğunu nasıl yorumlayacaklar? “*Şehnâme*” mi döşeyecekler sayfalarına yoksa sorumlu bir tarihçinin görevini mi yerine getirecek bilginler?

Sorumlu tarihçilik

Ülkemizde, değer verdiğim meslektaşlarımın da paylaştıkları değerlendirmelerini unutmam mümkün değil. Onlar ele aldıkları konuları akademik disiplin içinde çalışarak yaparlar ve topluma daha fazla açılmak istediklerinde yani vülgarize/yaygın metinlerle ve söylemlerle geniş kitleleri hedef alırlar.

Ama ondan kendi çıkarları için yararlanmak isteyenler tarihçinin objektifine farklı görüntüler, uydurma manzaralar, yalan istatistikler eklerler veya sesine karışırlar. Kısacası tahrif ederler gelecekte kullanılacak olan tarih kaynaklarını. Bir yandan otuz yıl kadar önce işaret ettiğim “geçmişin olayları, olguları, kurumları ve kişileri [hatta uzun süreçler için keşfedilmiş yasa mertebesindeki sonuçları] “tarih” adı altında günlük siyasa içine sürüklenmeye çalışılır; öte yandan, nereye vuracağı, nasıl çağrı yapacağı, hangi güçlerin ekmeğine yağ süreceği belirsiz bir serüvene itilmiş olur “tarih”. Son 20 yıldır böyle bir zihniyetin doruğunu yaşamaktayız.

Son 20 yıl içinde iktidarın ve onun başında tek seçici kurumundaki (önce başbakan, sonra partili cumhurbaşkanı) yönetiminden tarihe nasıl ve ne tür “veriler” bırakıldığını düşündüğümde, o süreci yazmaya çalışacak olan tarihçilerin ne denli dikkatli ve disiplinli çalışmaları gerektiğini vurgulamak isterim. Gizlenmiş gerçekleri, ayan-beyan göstergeleri yok sayarak kendi verileriyle vatandaş oyalayan, yaşam zorluğuyla baş başa bırakılan halkın perişanlığını göz ardı eden, Cumhu-

riyet'in kazanımlarını kenara iten, topluma ümmet kimliğini yeterli bulan, Türkiye Cumhuriyeti'ni dış dünyaya karşı itibarı zedelenmiş bir devlet durumuna getiren, "Misak-ı Milli"nin topraklarını, nehirlerini, denizlerini -mali durumunu düzeltmek için!- istediği hoyratlıkla gözden çıkaran ve ona hükmeden zihniyetin, sessiz çoğunluğa lütfettiği ianenin/maişetin tarihini nasıl yazacaktır tarihçi?

Tarihçi devrimi yok saymaz

Şu anda (20 yıldır ülkeyi yöneten) iktidarın türlü olumsuzluğa bulaştırmak istediği ve paranteze almaya çalıştığı "Cumhuriyet Rejimi"nin ilk 20 yılını (hatta 15 yıla sıkıştırılmış bir olağanüstü süreci), deyim yerindeyse, Osmanlılardan devraldığı enkazı ve emperyalizme karşı kazandığı bağımsızlığı ve çağdaşlığı hatırlatarak bitireyim yazımı. Mustafa Kemal Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra söyledikleri arasındaki bir cümle: "*Şimdi daha güçlü bir savaş bekliyor*" ikazı hedefi belirliyor ve ardından sözcüklerini tamamlıyor: "*çağdaşlaşma savaşı yapılacaktır*". Neler yapılmamış ki bu çağdaşlaşma savaşında. Seçime ve partilere dayalı hükümetlerin oluşumu, biattan/ümmetten vatandaşlık kimliği üretme, sosyal ve ekonomik hayattaki yenilikler, eğitim ve öğretimdeki atılımlar, laik düzen, kültür devrimi, doğaya/çevreye verilen değer, dış politikada sağlam ve barışçı duruş. Başlıktaki "20 yıllık tarih dersi"nin yansıtabileceği sahteliğe karşı Atatürk'ün şu sözleriyle bitireyim yazımı:

"Türkler bütün medeni milletlerin dostlarıdır... Memleketler muhtelifdir fakat medeniyet birdir ve bir milletin terakkisi için bu yegâne medeniyete iştirak etmesi lazımdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sukutu, garba karşı elde ettiği muzaferiyetlerden çok mağrur olarak, kendisini Avrupa milletlerine bağlayan rabitaları kestiği gün başlamıştır. Bu bir hata idi, bunu tekrar etmeyeceğiz."

Son 20 yılı yazacak tarihçiler, Kurtuluş Savaşı'nı, Cumhuriyet'in ilk 15-20 yılını da anımsayacaklar, kıyaslamayı yapacaklar, eminim bağımsızlık savaşı veren ve uygarlık yolunu tutmuş olanlar üstüne getirilmek istenen karanlığı anımsatacaklardır.

7/3: Atatürk ve Türk Kimliği¹³⁰

Son zamanlarda Adalet ve Kalkınma Partisi adına medya ortamında dile getirmegereği duyulan, ima edilen, özlenen(!) güya sivil bir anayasa taslağına doğru yol almak istendiği şu günlerde, "Atatürk Simgesi ve Türk kimliği" üstüne bir takım yazılar ve sözlü mesajlarla karşı karşıya kaldık, kalmaktayız. Atatürk heykellerine saldırı, Devlet madalyonlarından Atatürk kabartmasının kazınması, bazı kurumlardan "Türk" kimliğinin, T.C. sembollerinin silinip atılması ve benzeri birçok simgeden Cumhuriyet Rejimi'nin içselleştirdiği kavramların kenara itilmesi: İnsafın, kadirbilirliğin, dolayısıyla akademik süzgeçten geçmiş tarih bilgisinin yok sayıldığı bir dönem yaşıyor bizlere.

Kimdir tarihçi; kimdir Türk? Gazetede yansıtılan "Sabahki paylaşım öğlen yok oldu" haberi tarihin, kimliğin, "Cumhuriyet" değerlerinin ne kadar oyuncak durumuna getirildiğinin çok acı bir göstergesidir:

"Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın taşra teşkilatlarından "Türk isimlerinin kaldırılmasının ardından Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü, dün sabah saatlerinde sosyal medya hesabından yaptığı açıklamada müdürlüklere "Türk" isimlerinin geri verildiğini duyurdu. Ancak öğle saatlerinde yapılan açıklama silindi."

130 Bu yazı *Cumhuriyet* gazetesinin 12 Nisan ve 25 Mayıs 2021) sayılarında çıkan makalelerimin karmasıdır.

Doğru muydu bu haber? Eğer öyleyse! Allah Aşkına: dalga mı geçiriyorlar bizimle! Tarihin omurgasını mı kırmak istiyorlar? Politikacının özlediği, arkasına saklanmak istediği ve geçmişte kalan bir rejim türüne dayanak mı arıyorlar? Üzerinde çalıştığım bilgi dalının alimleri mi kesiliyorlar başımıza? Tarih, sabah uyanınca, yaşam borcumuzun sembolünü kenara iterek -tüm dünyanın hayranlıkla yadettiği bir “Kurtarıcı”yı ve “Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk denir” tanımıyla yarattığı bir üst kimliği -kişisel arzusunun peşine takılanlar- silmek mi istiyorlar? Cumhuriyet, İslam dinini “kul taifesinin boyunduruğu” altından kurtarıp bilimsel alana taşıdığı için mi suçlanmakta? Bu kadar mı kadir/kıymet bilmez bu iktidarın muktedirleri? TBMM Başkanı’nın *Montrö Sözleşmesi*’ni bir kişinin “olur” fetvasında görme arzusu ise, saç-baş yolduracak nitelikte! 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu’nun sona yaklaşan bir yılında doğmuş olan Halil İnalcık geliyor aklıma, birdenbire: Batı “19. yüzyılda Osmanlı’ya uyguladığı politikayı sürdürmektedir” demişti tarihçilerin duayeni olan bilginimiz. “Cumhuriyet Türkiye’sinin Osmanlı olmadığını anlatmak bizim görevimizdir” sözüyle de halkına rejimin bulunduğu konumu ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşına kimliğini anımsatmıştı. Aşağıdaki birkaç sayfayı, benzer bir aymazlığın ve T.C. kimliğine sahip çıkmanın başka bir örneği olarak vermek istiyorum.

19 Mayıs’ta tarih, tarihte 19 Mayıs

Çok gerilere gitmeyeceğim, çok önceki yıllara değinmeyeceğim. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş süreci ve felsefesini silip atmak isteyenlerden söz etmeyeceğim. Sadece, son zamanlarda kendilerini tarihçi tahtında gören İktidar yetkililerinin yorumlarından iki örneği dile getireceğim. Cumhurbaşkanı, 19 Mayıs ile ilgili olarak tarihçileri uyardı; Osmanlı tari-

hine nasıl yaklaşılabileceğinin şifrelerini hatırlatmak istedi; Osmanlı kuruluş dönemiyle ilgili bir televizyon dizisini örnek gösterdi; dolayısıyla kendi tarih anlayışını açıklama gereğini duydu (daha önceleri zaman zaman yaptığı gibi). 31 Mart 2019 tarihinde İstanbul’da Büyükşehir Belediye Başkanlık seçimini kazanan ve mazbatayla onaylanan, ancak AKP’nin itirazı sonunda yenilenmesi kararlaştırılan (Ekrem İmamoğlu’nun bu kez ezici bir çoğunlukla kazandığı) seçim öncesinde tarih yine kullanım alanına sokuldu. Hükümet yetkililerinin çok ciddi rakip olarak gördüğü Ekrem İmamoğlu’na “Pontus” kimliği giydirilmek istendi. Böylece farklı bir etnik, dil ve din üzerinden ayrımcılık yapılırken Türkiye Cumhuriyeti’nin temel ilkelerini zedeleme yoluna gidildi. Trabzon örneğiyle Fatih Sultan Mehmed’in Osmanlı topraklarına kattığı Pontus devletine bağlayarak Karadenizlilere kimlik yakıştırmak istendi. Tarihin bir inşa süreci olduğu unutuldu; Osmanlı İmparatorluğu’nun etnik yapısının/ırkın (AKP’nin tarihe baş tacı yaptığı Osmanlı için dahi hiç uygun düşmeyen) yaklaşım dillendirildi. Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı’daki tabiiyet yerine konan yurttaşlık bilinci kenara itildi, “reaya”nın sorumluluk ve yetkili vatandaşlığa yükseltildiği evre yok sayıldı.

Tarihçilik ciddi (çok ciddi) meslektir

Benim (ve bizim) gibi bu meslekte biraz kafa patlatmış akademisyenlere yol göstermeye çalışıldı bir bakıma! Daha doğrusu, tarih(çilik) adına -kendi doğruları- müthiş bir iktidar medyası aracılığıyla bizlere iletildi. Ne var ki bu işlerin içinden gelen biri olarak bana da -yeniden- bir şeyler söyleme olanağı (doğal olarak yetkisi) doğdu. Cumhurbaşkanının 19 Mayıs yorumu ve AKP’nin “Pontus” geçmişini anımsatma girişimi, sıradan bir yurttaş (hatta benim dikkate almayacağım bir tarihçi) tarafından yapılsaydı üstünde durmazdım; “bu tarihin

de nasibi bu” deyip geçerdim, “Hiç matematik bilmeyenin matematikten bahsettiğini görmedim” ve tarih için “talihsiz bir bilgi dalı olsa gerek” deyip gözümü kapatırdım; böylece de A.H. Tanpınar’ın bu sözlerini anımsardım. Ama Türkiye Cumhuriyeti’ni temsil eden bir şahsiyetin “sanki milletimizin tarihi 1919’da başlıyormuş gibi” bir yükleme ve sorgulamasına, bu arada kimilerince ırkçılık yapılarak Cumhuriyet Devrimi’nin çağcıl değerlerini küçümseyen Pontus yağmasına yabancı kalamazdım. Ben burada tarih incelemelerini ve tarih öğretimini ciddiyetle ele alanların tarihi ne tür periyotlara ayırdıklarını, hatta Türk ve İslam tarihlerini nasıl Avrupa merkezli çağlara böldüklerini dile getirmeyeceğim. Tarihsel süreci keskin rakamlarla da belirleyemeyeceğim. Cumhuriyet ile ulaştığımız yıllardan bahsedeyeceğim; asıl söz ve yetki sahibi olanların tanımlamalarına saygı göstereceğim.

Tarihte süreklilik veya yapay bölünmeler

Mustafa Kemal Paşa, tarihi 19 Mayıs 1919’da başlatmıyordu, doğal olarak; Osmanlı, Selçuklu ve daha öncelerini reddetmiyordu; ama Türkiye Cumhuriyeti’ne yelken açıyordu. Onu, çağının ve Türk kültürünün içine yerleştiriyordu. Tarihi hem Anadolu kültürleriyle hem Türk ve İslam geçmişiyle tanımlanmasını biliyor, hem de dünya boyutlarına taşıyordu. Kanuni Sultan Süleyman’ın kellesini vurdurduğu Piri Reis’in dünyaca ünlü haritasının ve denizcilik eseri *Kitab-ı Bahriye*’sinin 20. yüzyılda özenle yayınlanmalarına önayak olurken tarihe yapay biçimde tutunanlara yol gösteriyordu; tarihi fermanla yazdırmıyordu onun “*namütenahi*”liği, sonu gelmeyen araştırmalardan okunabileceğine inanıyordu. Olguların, uzun süreçlerin eklemlenmeleriyle ilerletiliyordu ya da duraksatılıyordu tarih. 19 Mayıs’ta başlamıyordu tabii ki!

“Bir toplumu sadece dil tanımlıyor. Tarih bunu kanıtıyor”

diyordu Üstat Doğan Kuban. “Hanedan’ın etnik kökeni Türk, Türkçe konuşuluyor; ancak Sina Akşin “Türk” vasfına yüklenen şeyler olumsuz” yorumunda bulunuyor. Bu arada İlber Ortaylı, Metin Kunt, Cemal Kafadar ve birçok tarihçi Türkçeyi temel öge olarak ele alıyorlar. *NTV tarih* dergisinde¹³¹ “Türk Kimdir?” sorusunu yanıtlamaya çalışan özel dosya yazılarından birinde (s.29) sorunun başlangıcına ilişkin değerlendirme doğru değil midir?

“Köktürk yazıtlarında geçen “Türk” kavramının etnik değil siyasi bir kimlik olarak ortaya çıktığı, zengin ve edebî bir dil geliştirildiği, “atalar kültü” dediğimiz eski gelenekleri de koruyan bir devamlılığın sürdürüldüğü görülür. Taşlara işlenen bu mesajlar, Türk Kimliği üzerine ilk somut ipuçlarıdır.”

“Benim soyum benimle başlar” başlığını atmıştı Tayfun Atay, *Cumhuriyet*’te 12 Şubat 2018 tarihli köşe yazısında; “ce-maat toplumsallıkları”, “aristokrasi”, “soyluluk” gibi özelliklerin modern toplumlarda başat rol oynayamayacağını belirtmişti bilgece.

Tarih ne Osmanoğulları’yla başlıyordu ne de 1453’te, 1492’de, 1789’da, 1919’da ayak basıyordu evrene. Ama 19 Mayıs 1919 tarihi esaretten kurtuluşa, saltanat tabiliğinden Cumhuriyet vatandaşlığına ve devrimlerle hurafeler yerine bilime giden yolun bir simgesiydi. Asya ortalarından kopup gelen, İslam, Anadolu ve ardından Avrupa ile hemhal olan bir kültürler bileşkesidir modern Türkiye’nin kimliği. Bu tanım ne dincilikle, hanedanla ne de ırk/etnik bütünlüğüyle inkâr edilebilir, parçalanabilir. Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde yaratılan sağlam ve çağcıl temelleri bulunan yepyeni bir Cumhuriyet kimliğidir o. Şu aşamada Şerafettin Turan’ın bir uyarısını hatırlatarak bitireyim bu kısa bölümü:

131 51. (Nisan 2013) sayı.

“Tarihin tarihçinin tekelinde olmadığına katılıyorum. Tarih hakkında başka alanlarla uğraşanlar da konuşabilirler; ancak hadlerini bilerek. [Çünkü Tarihçilik Zor Zanaattır.]

Kendisinden çok yararlandığım, İzmir’de konferanslarını dinlediğim, sohbetlerine katıldığım, Cumhuriyet süreci tarihini ve Mustafa Kemal Atatürk’ün kendine özgü yaşamını çok güzel örnekleri ve belgeleriyle bizlere armağan eden -yokluğunu her zaman hissettiğim- Profesör Şerafettin Turan’ın bu sözlerine eklenebilecek ne olabilir ki?

7/4: 10 Kasım’da Osmanlı

11 Kasım 2019’da gazetelerde gördüm, görüntüleri izledim: Cumhurbaşkanı - aynı zamanda Adalet ve Kalkınma Partisi Başkanı- Recep Tayyip Erdoğan’ın “Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu” tarafından düzenlenen 10 Kasım (Atatürk’ün 81. ölüm yıldönümü) dolayısıyla yaptığı bir konuşmaydı. Günün önemine yaptığı vurgu değildi ilgilendiğim (o vurguyu ben kendim için meslek yaşamım boyunca yaptım; hep yaparım).

10 Kasım’da konumuz Osmanlı!

Osmanlı tarihinin bir köşesinden tutmuş, savunmak istediği tezleri için kaynak dillerini anlamaya, dünyaya açılmaya çalışmış, “biraz” tarihçilik deneyimiyle “mücehhez” kılındığını sanan ve tevellüdü 1940 olan bir kişi olarak bendenizin 10 Kasım nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından Osmanlı İmparatorluğu’nun birkaç cümleyle tahliliydi dikkatimi çeken. Yıllarımı verdiğim alandı üstüne yorumlar yapılan. Mademki yetiştirildiğim /yetiştirdiğim bir alandı söz konusu olan, benim de -çok kısa da olsa- tartışmaya katılma yetkimin bulunduğunu sanıyorum.

Osmanlı ve tarih algılaması: “Kendi tarihine husumet besleyenler”in duyması için T.C. Cumhurbaşkanı tarafından söylenmiş sözleriyle; “Osmanlı’ya, Selçuklu’ya haksızlık etmemek” gerektiği hatırlatılıyor. Ve “gölge etmeyin başka ih-san istemez” dileğinde bulunuluyor. 1928 yılında yapılan “Harf Devrimi” hakkında itirazını yineliyor Erdoğan, o gün “her şeyin sıfırlandığını” söylüyor.

Kendi tarihlerine husumet besleyen tarihçilerin veya tarihi politik çıkarları için kullananların kim olduklarına ilişkin fazla bir şey söylemek istemiyorum, Cumhurbaşkanı’nın kimleri kastettiğini de bilmiyorum; ama devrimleri içeren “Cumhuriyet” sürecini parantez içine alanları, aydınlanmayı “*hâricez-defter*” sayanları iyi bildiğimi söyleyebilirim. “Osmanlı’ya, Selçuklu’ya husumet” besleyenlerin de tarihçi olamayacaklarına, “*cühelâ*”dan sayılmaları gerektiğine inanırım. Tarihçiliğin ne olduğu, tarihin kimler tarafından yazılacağı, nasıl öğretileceği/öğrenileceği gibi (yıllarca uğraştığım) sorunlarla ilgili olarak okuyucunun başını ağrıtmak istemem şu anda. Hakkımın (ve yetkimin) bulunduğu inanarak aşağıdaki şu birkaç cümleyi eklemek isterim bu kısacık bölüme.

Tarihçilik zor zanaat

Ben yıllarca üniversitelerde ders veren ve araştırma yapan öğretim üyelerinin ne Osmanlı’ya ne de Selçuklulara yan baktıklarını anımsamıyorum. Ama tarihçi ince eleyip sık dokumak zorundadır; Onun mesleğinde sevdaya tutulmak diye bir kaygı yer almaz. Ne durduğu yerde Osmanlı’ya hakaret eder ne de iktidarın lise tarih kitaplarında öğrenciye telkin edilen “Osmanlılar gittikleri her yere adalet götürmüştür” diye top-tan bir karar verir. “Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Ödülü” ile onurlandırılmış olan Halil İnalcık’ın Batı dünyasının Türkiye Cumhuriyeti’ni Osmanlı karakterine sokmalarına karşı nasıl da isyan ettiği geliyor aklıma! Öte yandan *Adaletnâme*-

ler ile Osmanlı düzenindeki olumsuzlukları nasıl sıraladığını anımsıyorum! Nasıl da “patrimonyal prensip, patron-kul ilişkisi Osmanlı devletinin temel yapı ve menşesinde görülür” sözcükleri ile yorum yapmıştı *Şair ve Patron* kitabında! Ve nasıl yanıtlamıştı Taha Akyol’un 2 Kasım 2007 tarihli *Milliyet*’te yayınlanan bir sorusunu?

“Bir tarihçi sıfatıyla benim gözlemim, Batı, Türkiye’ye karşı 19. yüzyılda Osmanlı’ya uyguladığı politikayı sürdürmektedir. Cumhuriyet Türkiye’sinin Osmanlı olmadığını anlatmak bizim ödevimizdir.”

O dünya ünlüsü tarihçimizin bu yanıtını, herhalde, ülkemizde tarihi partizanca yansıtmak isteyenlere, Türkiye Cumhuriyeti’ni parantez içine almak isteyenleri duyurmak da görevimiz olmalıdır.

Aynı ödüle (Cumhurbaşkanlığı Büyük Ödülü’ne) layık görülen Mehmet Genç’in Osmanlı İmparatorluğu’nda savaş harcamalarının yol açtığı tahribatı bilimsel verilerle ortaya koyması da ödül verenler tarafından düşünülmüştü herhalde! Yine aynı ödülle taltif edilen Mehmet İpşirli’nin yayına hazırladığı Hasan Kâfî Akhisarî’nin Osmanlı yapılanmasına ait eserinde (*Usûl’l-hikem fî nizâm’il-âlem*) geçen düzen ve ahlâk bozuklukları saptamaları onların mesleki tutarlılıklarıyla ilgili değil midir? İpşirli’nin Hasan Kâfî’den aktardığı satırlar Osmanlı tarihçiliğine hanel mi getirmiştir? Adaletin tevzii ve ülke yönetiminde yapılan ihmaller, özellikle memleket işlerinin ehil olmayan, dürüstlükten uzak kimselere verilmesi; “müşavere”nin yok sayılması, devlet adamlarının kibir ve gurura kapılmaları, farklı görüş tanınamaları; askeri alandaki düzensizlik ve rüşvet hastalığı... İpşirli, değerli çalışmaları arasında bulunan Selaniki ve Naima tarihlerini yayına hazırlarken Osmanlı için “tatsız” sayılan satırları ayıklamayı herhalde aklının köşesinden dahi geçirmemişti.

Naçizâne birkaç ek cümle: Rakip bellemek, hasım kılmak, Osmanlı'yı özlemek ayrı şeydir; tarih tasarlamak, bilimsel çalışmak, tutarlı yöntem izlemek ayrı. Tarih hem bir sanat/edebiyat alanı olarak tat verir hem de bilim insanlarının amaç edindikleri gerçeğe ulaştırma yolunda hizmet eder; hoşâ gider ya da tepkiyle karşılaşır; övgü dolu satırlarla süsler anlatımını ya da ürpertir tarih meraklılarını. Akademisyen tarihçi, sultan için “*şehnâme*” hazırlamaz; sultanın memurluğuna soyunarak “*vakanüvis*”lik görevi yüklenmez; saraylardan seslenenleri süzgecinden geçirmesini bilir.

7/5: Atatürk, Ayasofya ve Kayser-i Rûm¹³²

Şu tarihin de nasibi!

Tarihçiliğin -tabii ki- sadece *tevarih* okuyup dillendiren, piyasayı allak-bullak eden, “*şehnâme*” kopyacılığına soyunan, “*vakanüvis*” edebiyatıyla sanki Osmanlı sultanını memnun etmek isteyen bir dönemini soluduk geldik bu günlere. En korkunç biçimiyle de Atatürk ve birlikte olduğu aydınların, gazilerin, öğretmen ve öğrencilerin, kadınların ve yurtseverlerin yeşerttikleri genç Cumhuriyet’in iktidarca parantez içine alındığı (Ayasofya Müzesi’nin camiye dönüştürülmesi dolayısıyla Atatürk’e “*lanet*” okuyan ve Cumhuriyet sürecini “*fetret*” devri olarak tanımlayan) bir ortamı yaşadık, yaşamaktayız. Son günlerde de Mustafa Kemal Atatürk karşısına Sultan II. Abdülhamid’i çıkaranların cahillik göstergesi anakronizminin (olay ve olguların kronolojik saptırılmasının) sözcülüğünü yapanları gördükçe ve duydukça çok şaşıyorum, üzüliyorum. Televizyon dizileri marifetiyle ve kurgusal âlemde devam ettirilen

132 Bu yazı *Cumhuriyet* gazetesinde (10 Haziran ve 11 Temmuz 2022 tarihlerinde) yayınlanan yazılarımın bütünleştirilmiş biçimidir.

-ama bilimsellikle bağdaşmayan yazar/çizerliğin- getirdiği ve tarihi iktidarlarını sürdürmek isteyenlerin kullandıkları bir döneme tanıklık ediyorum seksen iki yaşında, tarihçiliğimin 60 yıllık deneyimiyle. Sanki mesleğim “hayretengiz” ve “dehşetengiz” yorumlarla açık arttırmada; yağmalanmakta. Değerli meslektaşlarımın -özellikle Bizans ve Ayasofya uzmanlarının- yaptıkları katkıları gözümün önüne getirdiğimde, “çok yazık” diyorum kendi adıma ve Türk tarihçiliğinin seçkin kişileri adına; Atatürk önderliğinde yakalanmak istenen uygarlığı hazmedemeyenleri düşünerek. Tarih, neredeyse her gün medyada karşılaştığım “musahipler”in hazır cevaplıklarıyla dolup taşıyor, ciddiye aldıklarım ise arada kaynıyor. “Olayları ve yapıları, teki ve yığınları, zihniyetleri ve maddi güçleri” birlikte düşünemeyen bir alışkanlık içine sürüklendiğimizi fark ediyorum.

Atatürk, evrensel bir değer

Ayasofya’nın Atatürk’ün arzu ve imzasının da bulunduğu hükümet kararıyla 1934 yılında müzeye çevrilmesine ilişkin savrulan hezeyanın ne denli ezberden ve politik kurgulamalardan kaynaklandığına tanık oluyorum. Tüm bu tepkiler, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesine, “devrim” sürecine ters bakmakla, çağdaşlaşma yolunda atılan adımların karşısına dikilmekle açıklanabilir ancak. Burada, Atatürk’ün tüm dünya literatüründeki -emperyalist ülkeler dahil- hayranlık içeren yorumlamalarda ne denli saygıyla anıldığını söylemem gereksiz. Yalnızca Mustafa Balbay’ın *Cumhuriyet*’te 14 Temmuz 2020 tarihli yazısını anımsatayım ve oradan Birleşmiş Milletler’in 27 Kasım 1978 tarihinde 1981’i “Atatürk Yılı” ilan ettiklerinde yapılan değerlendirmeden birkaç cümle naklediyim:

Atatürk... Bir inkılapçı, sömürgecilik ve yayılmacılığa karşı savaşılan ilk önderlerden biri, insan haklarına saygılı, insanları

ortak anlayışa ve devletleri dünya barışına teşvik eden, bütün yaşamı boyunca insanlar arasında renk, din, ırk ayırımı gözetmeyen, eşi olmayan devlet adamı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu.

Gelelim Ayasofya'ya

Önce Osmanlı kimliği ve tanımlarında geçen “Rum”/Rumîlik” (Roma/Romalılık) anlamında kullanıldığını hatırlatayım ve devam edeyim. Osmanlı Beyliği'nin, Devleti'nin, daha sonra da İmparatorluğu'nun sahip çıktığı bir “aidiyet” kavramı olan “Rumîlik” üstüne kitap ve makaleler yazan bir kişi olarak (ve aynı konuda değerli tarihçimiz Cemal Kafadar'ın bilgelik dolu makale ve kitaplarını hatırlatma gereği duyarak) aşağıdaki satırlarla konuyu bağlayacağım.¹³³

Çok iyi bilindiği üzere tarihçiler, ilkin Kuran'ın “Rûm Suresi”nde yer alan, sonra Osmanlı Beyliği'nin (ondan da önce Selçuklu ve Anadolu Beylikleri'nin) egemenliklerini üstüne kurdukları Doğu Roma (Bizans) topraklarına atfen “Memâlik-i Rûm”, “Memleket-i Rûm”, “Diyâr-ı Rûm”, “Bûm-i Rûm”, “Mülk-i Rûm” vb. aidiyet terimlerini kullanmışlardır. Ünlü tarihçimiz Halil İnalcık, Fatih Sultan Mehmed'in egemenlik alanlarını yansıtırken “Sultanü'l-Berreyn” ve “Hakanü'l-Bahreyn” (Karaların ve Denizlerin Sultanı/Hakanı) sıfatlarının yanına “Kayser-i Rûm” tanımını ekleme gereği duymuştur tarihçiliği boyunca; bununla da Bizans (Doğu Roma) mirasına el konulduğunu ifade ve ilan etmiştir.

133 Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine* (Metis Yayınları, Mayıs 2017, ikinci basım Haziran 2017); Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14-17. yüzyıllarda Rum/Rumi Aidiyet ve İmgeleri* (Kitap Yayınevi, 2004, 2017).

“Cumhuriyet dönemi literatüründe Türk sanatı “Kayser-i Rûm” algılamalarında mihenk taşı sayılan Ayasofya, mimaride büyüklüğün, azametin, görkemin ölçütü olduğu kadar, Kanuni Sultan Süleyman’ın kültürel ve siyasal miras olarak algıladığı Romalılığı, “kitâbe ve nâme-i hümayun”larda dünyaya ilan ederken yani Akdeniz’de, Hint Okyanusu’nda, Bağdat’ta, Irak’ta Mısır’da ve Avrupa içlerine dayanan birçok coğrafyada egemenliğinden dem vururken “Roma topraklarının da kayserliğini” ekliyordu.”

Dervişler “abdalân-ı Rûm” idi, âlimler “ulemâ-yi Rûm”, şairler de “şuarâ-yı Rûm”. “Türkî söyle bize ki Rumîyüz / Rumîye hoş degül mi Türkî söz” diye yazmıştı Rumûzî, Türkçeyi taçlandırmıştı Yemen’in yeniden fethedilmesiyle ilgili yazdığı manzum eserinde. “Leşker-i Rûm” Osmanlı askeri idi. Arabistan’ın Rûm ülkesiyle kıyaslanması mümkün değildi. Osmanlı süsleme sanatında uzunca ve kıvrık yaprak, “Rûmî” olarak tasvir edilmiştir; hattatlarıysa İran ile yarışırken “İmâd-ı Rûm”u örnek almışlardır. (Bizans’tan etkilenmenin ne denli çeşitlilik gösterdiği meselesi ayrı bir kitap konusudur).

Uzak Doğu’ya uzanan imge

Uzatmadan -birkaç örnek daha vererek- bitireyim Osmanlıların Doğu Roma kültürüyle olan ilişkisini: Osmanlı sultanı, Malezya’da, Endonezya’da 16. yüzyılın görkemli bir hükümdarını (Raca Rûm’u) simgeliyordu; Rûm, Çin kaynaklarında “*Lu-mi*” (Rumî) anlamındaydı; Fas’ın Sadi Hanedanı döneminde Osmanlı tüfenkçileri “Rûmât” olarak betimlenmişti. Portekiz tarih literatüründe ise Osmanlıların “Turco”, “Turcos” (Türk, Türkler) yanında “Rume” (Rumî) ve “Rumes” (Rumîler) tanımları, başka bir Batı dünyasında karşılaşmadığımız zenginlikteydi.

Osmanlı Divan edebiyatına gelince, “Rûm”u Türk ve Türklikle eş değerde tutanların çoğunlukta bulunduğu dikkat çek-

mektedir. “Rûm”, Türk kökenli ya da başka etnik özelliğe sahip olanların, Osmanlıyı temsil edenlerin cazibe dolu merkezidir; İstanbul (Kostantiniyye) ise tüm Rûm ülkesinin baş tacıdır; görkemin sembolüdür. Ayasofya’yı içeren, Osmanlı iktidarının içine sığındığı coğrafyadır. “Diyâr-ı Rûm’a gelüp ideli nazar / Görünmez oldu gözüme mülk-i Acem nîm” diye seslenmiştir Ahdî. “Rûm Zurefası” veya “Zarifân-ı Rûm” ile yani zarif insanlarla dolu bölgelerden uzak kalmış olduğuna yakınmıştır Fuzuli. Türk tarihinin Orta Asya’da başlayıp İslamiyet’i kabul etmeleriyle ve sonra Avrupa içlerine kadar yaptığı yolculukta bıraktığı etki kadar içselleştirdiklerini unutmamalıdır bizim “medya musahipleri”; Bizans kadar Anadolu uygarlıklarıyla tanışmalarını ve kazanımlarını da.

Kıssadan Hisse

Ne demek istediğim anlaşılmıştır umarım. Ayasofya etrafından dolaşıp tarih bilgiçliğine soyunan malum medya, Fatih Sultan Mehmed’in taşımaktan şeref duyduğu “Kayser-i Rûm” ya da “Sultan-ı Rûm” sanlarını hatırlamalı. Dilerim 18.yüzyıla kadar sultanların, müverrihlerin, şairlerin dillerinden düşürmedikleri bu aidiyet (bir tür kimlik) rütbeleri, “Doğu Roma”-nın (sonraki tanımıyla Bizans İmparatorluğu’nun) Osmanlı tarihindeki yerinin Atatürk tarafından nasıl bir tarih değerlendirmesiyle bağdaştırıldığının bilincindedirler. Dilerim “tarih musahipleri” ve onları dayanak yapan “muktedirler”, Atatürk’e saygı göstererek ve tarihi enine-boyuna okuyarak oturturlar tahtına Ayasofya’yı. Son günlerde kontrol dışı bırakılan, dünyanın sanat abidesi olarak benimsediği böyle görkemli bir yapının uğradığı tahribatı da görürler.

7/6: Atatürk ve Türk Tarih Kurumu¹³⁴

(Tarihçilikte Söndürülmüş Bir Işık)

Türk Tarih Kurumu'ndan söz edeceğim; ama tarihçesi, yani kronolojik bir takiple değil. Eminim ki burada hitap ettiğim tarihçilerin pek çoğu bu kurumu benden daha iyi biliyor. Sadece kuruluşundaki amacı belli etmeye ve günümüzde gelip çalkıldığı durumu hatırlatmaya çalışacağım; özellikle benim de üyesi olduğum ve yakından izleme imkânı bulduğum 1980'li yıllarını ve sonrasındaki kısırlığından, bürokratik bir kuruluş durumuna getirilmesinden bahsedeceğim.

Türk Tarih Kurumu'nu ben 1960'lı yılların başında tanıdım; daha doğrusu Kurum'da basılmış olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, Enver Ziya Karal'ın kitaplarını okuyarak varlığından haberdar oldum. İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki son yılımda (1962-63) bitirme tezimi o zaman doçent olan Cengiz Orhonlu'nun danışmanlığında hazırlarken parasız/yatılı Çapa (İstanbul) Yüksek Öğretmen Okulu'nun tahsis ettiği ödenek ile Ankara'da Tarih Kurumu Kütüphanesi'nden yararlandım. O yıllarda binası Turgut Cansever'in tasarımı ile yapılan ve 1980 yılında Ağa Han Mimarlık Ödülü'ne layık görülen TTK hakkında aleyhte yazılan bazı yazılara da tanık oldum. O yazılar Atatürk'ün vasiyetinin harcanma biçimlerini ve Kurum üyesi olamayanların şikâyetlerini yansıtıyordu. 1983 yılında kuruma asli üye olarak seçildiğimde (nasıl seçildiysem!) TTK, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin yönlendirdiği istekler doğrultusunda devlet bürokrasisine bağlanmış olarak çıktı karşıma. Oysa Atatürk'ün mirasıyla desteklenmiş ve 1940 yılında "kamu yararına çalışan dernek" statüsü kazanmıştı. 1983'te bağımsızlığı yitirildi. Ben de üyelikten çıkarıldığım yıla kadar

134 *Cumhuriyet'in Kazanımları* (Editörler: Bülent Çukurova ve Fevzi Çakmak), Dokuz Eylül Üniversitesi yayını, İzmir 2017, s. 137-145.

oradaki toplantılara katılmıştım. Belki yetersizliğimden, belki üye olarak yaptığım eleştiriler ve yazdığım yazılar yüzünden 1989 yılında sadece benim üyeliğim sona erdirildi (Seçil Akgün daha başında üyeliği kabul etmemiştir). O zamanlardan bu yana bir tarihçi ve meraklı olarak Kurum'un gidişatını izlemeyi sürdürdüm.

Kuruluş amaçları

Türklerin uygarlıktan yoksun oldukları iddialarına karşı oluşturulan “Tahrir Heyeti”nin açılımla, özerk bir kişilik sağlanması amacıyla 15 Nisan 1931’de “Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti” adıyla bir dernek kurulmuş, 1936 yılında da “Türk Tarih Kurumu” adını almıştır. Kurum, Türk ulusuna yüklenen olumsuz niteliklere cevap olacak *Türk Tarihinin Anahatları* ile işe başlamış, Türk tarihinin kaynaklarına ulaşmak, aydınlatıcı malzemeyi ve belgeleri ortaya çıkarmak ve bilimsel toplantılar düzenlemek niyetlerini ifade etmişti. Ben burada öncelikle 90 yıllık yaşamının çok uzun bir bölümünü Türk kültürüne, Osmanlı tarihine, Türk Devrim Tarihi’ne ve özellikle Mustafa Kemal Atatürk’ün yaşamına ayıran bilge tarihçi Şerafettin Turan’ın özlü satırlarından “Türk Tarih Tezi”ne ilişkin maddeleri yansıtmının çok isabetli olacağını sanıyorum:

- a) Tarih Tezi, Bağımsızlık Savaşı’nın kültür alanındaki yansıması ve onun devamı niteliğindedir. İslam kimliği içinde kaybolmuş Türk tarihinin bütünlüğünü ve Türk kimliğini ortaya çıkarmayı amaçlıyordu.
- b) Bununla, ümmetçi anlayış yerine ulusal anlayışta bir tarih görüşü egemen kılınmak isteniyordu.
- c) Türklerin uygarlıktan yoksun oldukları suçlamasının doğru olmadığını kanıtlamak için Türk’ü, Türklüğü ve Türk uygarlığını her yerde ve her alanda aramak gerektiğine işaret ediliyordu.

ç) Tezin Anadolu üzerindeki sözde tarihsel iddiaların asılsızlığını kanıtlamak gibi siyasal bir boyutu da vardı.¹³⁵

Birinci Türk Tarih Kongresi'nden, yani 1932'den sonraki zamanlarda Yusuf Akçura, Halil Ethem (Eldem), Hasan Cemil (Çambel), Reşit Galip, Şemsettin Günaltay, Afet İnan, Sadri Maksudi (Arsel), Yusuf Ziya (Özer), Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, Muzaffer (Göker), Hikmet Bayur, İhsan (Sungu), Ragıp Hulusi (Özdem), Hamit Zübeyr (Koşay), Saffet (Engin), Hasan Fehmi (Turgal) ve Mustafa Uluğ İğdemir gibi donanımlı kişilerin katıldıkları toplantılarda *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nı yazmak amacıyla müsveddelerin okunmasına girişilmişti. Burada ayrıntıya kaçmadan işaret etmek istediğim husus, Atatürk'ün konuşması ve paylaşmak istediği yöntemdir. Kurum'un uzun yıllar sekreterliğini yapan Uluğ İğdemir'den aldığım şu sözler Atatürk'ün tarih araştırmalarına verdiği önem ve ilkelerin nedenli çağını aşan saptamalar olduğunu göstermektedir:

“...Namütenahi bir şey yazmak mümkün değildir. Sonra bazı kısımlar için sayfa tayini mümkün değildir. Bazı kısımlar için vesika azdır. O kısım az olur. Bazıları için bol vesika bulunur. O kısım mufassal olur. Redaksiyon heyeti lazımdır. Yazılarda insicam yoktur. Programa riayet edilmesi zarurîdir. Eser bir ana hattıdır. Çünkü bazı kısımlar için tetkikat azdır. O kısımlar bittabi ana hat olarak kalacaktır. Bizim nokta-i nazarımız, yeni bir nazariyedir. Bu kitap hem muallimler için bir rehber olacak, hem de yeni bir nazariyeyi ifade eden bir tez kitabı olacaktır”.¹³⁶

Gerçekten Atatürk başkanlığında bir seminer başlamıştır,

135 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk: Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, 2.baskı, 2008, s. 588).

136 Uluğ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, TTK Basımevi, 1973, s. 22.

düşünceler sergilenmektedir. İlk meyvesini 1937 yılında İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri* ile vermiştir. Kurum işlevini sürdürmüş, temelde Türk tarihi ve arkeolojide telif ve çeviri eserler ve kongrelerle amacına ulaşmaya çalışmıştır.

Burada, yukarıda değindiğim gibi, TTK'nın daha sonraki yıllardaki işlevini konu etmiyorum; sadece kendi deneyimlerimle ve 12 Eylül sonrasındaki değişimle ilgili bazı eklemeler yapmak istiyorum. Dünyada ve Türkiye'de, izleyebildiğim kadarıyla söyleyebilirim ki, tarihçilik çok değişik konuların ele alınması, ona me haz olan kaynakların ortaya çıkarılması ve bilgisayar ve medya kanallarıyla yakalanan hız, ne yazık ki bir askeri darbenin (1980), ardından siyasal partilerin, iktidarın ve medyanın yönlendirmesine esir olmuştur. Burada bizzat içinde bulunduğum bir süreçteki tanıklığımla ilgili bir şeyler eklemek istiyorum.

Türk Tarih Tezi

TTK'nın kuruluşuyla ve hangi amaçları benimsediği meselesiyle ilgili çok şeyler yazıldı, söylendi. Tabiidir ki değişik yazıların ve sözlerin sonu gelmeyecektir. Doğaldır ki tarihçilik de bu yolda ilerleyecektir. Bu dal, sonu hiç gelmeyecek bir tartışma alanı değil midir? Ne var ki akademik tarihçiliği kenara itip, üniversiteleri sessiz duruma getirip, politik söylemlerle ve medya karalamalarıyla yaratılan ortamın karanlığında tarihsel değerlendirmeler yapmak zorlaşmaktadır; hatta güdümlü tarihe mahkûm olmaya götürmektedir. İşte öyle bir tutsaklık içinde kalmadan Kurum'un tarihçilik konusundaki planlarının üstünde durmak, onu akademik ölçülerle değerlendirmek, daha doğrusu, bu yolda tarih disiplininin içinde kalarak ve dünyevi boyutlarını katarak yapılan çalışmaları izlemek doğru olacaktır herhalde.

TTK kuruluşu deyince akla gelen/getirilen ilk sorunun "Tarih Tezi" olduğunu biliyoruz. Ama bu tezin arkasında yatan

gerekçelerin çok iyi değerlendirildiğini, değerlendirmelerin de tarihçilik açısından ve ayrıntılı yapıldığını söyleyemeyiz. Ne zaman ki meselenin üstünde fazlasıyla durmuş, inceleyebilecek tüm belge ve kitaplara ulaşmış, Atatürk'ün tarihe verdiği değerle ilgili olarak onun beslendiği kaynakları elde etmiş olduğunu bildiğim değerli tarihçi Zafer Toprak, meseleyi bir dizi makaleleriyle enine boyuna yazıya döktü; Kurum'un amacı daha da aydınlandı. Onun 2011 yılında neşredilen bir makalesinden¹³⁷ alıntı yapmak istiyorum:

“Son yıllarda Türk Tarih Tezi birçok yazar tarafından Orta Asya'dan göçe ve Türklerin dünyaya yayılışına indirgenmiştir. Oysa romantik öğeler içeren bu göç trafiği 30'lu yılların tarih kitaplarının birkaç sayfasına sıkıştırılmıştı. Türk Tarih Tezi, kapsayıcılığıyla özünde devrim niteliği taşıyacak bir dönüşüme yol açacaktı. Bu tez, tarihin dar kalıplar içindeki diplomatik, siyasal yapısını kırıyor, onu disiplinler arası bir yapıya kavuşturuyordu. Türk Tarih Tezi'nin diğer bir yönü tarihi çok daha geniş bir zaman eksenine oturtuyordu. Eskilerin vakanüvis tarihçiliği ya da Meşrutiyet yıllarının aktarmacı tarihçiliği geride bırakılıyor, çok daha sentetik bilgilere yer veriliyordu. 1930'lu yılların Türkiye'sinde en önemli kongreler, 1932 ve 1937 Birinci ve İkinci Tarih Kongreleri oldu. Dört cilt olarak özenilerek hazırlanan tarih kitaplarının özellikle antropolojik giriş bölümü ayrı bir önem arz ediyordu. İlk kez tarihöncesi ve ön tarihe iniliyor, insanlığın evrimi bilimsel bir tabana oturtuluyor, arkeoloji ile tarihin köprüleri atılıyordu”.

Zafer Toprak'ın andığım makalesinden, birçok yazısından, özellikle de 2012 yılında yayınlanan *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji* kitabından söz etmek bu yazının sınırlarını aşıyor. Ama iki cümlesini yinelemek isterim: “Türkiye'de

137 *Toplumsal Tarih*, sayı 216, s. 30.

çağdaş tarihçilik Türk Tarih Tezi ile başlayacaktı” ve “Türk Tarih Tezi, Ankara’nın Anadolu’ya tutunma, bu topraklarda yaşayan insanların geçmişine gönderme yaparak uygar kimliğini kanıtlama ve çağdaşlığa açılım özlemini ifade ediyordu”¹³⁸. Toprak, kimilerine göre bu zıt tanımlamasıyla, bilhassa Cumhuriyet’in kuruluş aşamalarına yüklenen ve Osmanlılar uğruna o süreci kenara itmeye çalışanlara ters gelebilecek bu değerlendirmesiyle neden böyle bir milat belirlemişti?

Evet, neden böyle bir milat belirlemiş Zafer Toprak? Buna yanıt olarak, “tabii ki öyledir; Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş doğal olarak bir devrimdir” denilebilir. Ama bu deyiş, tarih ve tarihçilik meselelerine çok daha geniş açıdan bakıldığında, tarihin sosyal ve doğal bilimlere etkisinden ya da ters yöndeki bir etkileşimden söz edildiğinde ve bu tür etkileşimlerin nasıl üst düzeyde değer kazandığı artık yadsınmadığında, TTK’ nın varlık sebebinin ne olduğu daha iyi anlaşılabilir.

1920 yılında yayınlanmasının ardından İngiltere ve Amerika’da iki milyon satılan 2. kitap olan H.G.Wells’in *Outline of History* adlı kısa dünya tarihinin Fransızca (*Esquisse de l’histoire universelle*, 1925) tercümesinden Türkiye’de ilk söz eden Gazi Mustafa Kemal, bunu *Nutuk*’ta dile getirecek kadar önemsemişti. Gazi, tarihçiliğin hangi yönde ilerlemesi gerektiğini belirtiyor ve gelişmeler için “jeolojistlerin, paleontolojistlerin, doğa bilimcilerin, etnolojistlerin, arkeolojistlerin, filolojistlerin ve tarih uzmanlarının ortak çalışmaları” gerektiğini vurguluyordu. Bunun için de Ankara’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin kurulmasına önayak oluyordu. Güven Beker’in 2014 yılında Mustafa Celalettin Paşa’nın Türkçeye çevirdiği *Les Turcs Anciens et Modernes* kitabını okuyan Mustafa Kemal’in eski harflerle der-kenar olarak ekledikleriyle, sanki usta bir tarihçinin geleceğe yönelik uyarlarıyla, sanki tez yöneten

138 *Toplumsal Tarih*, sayı 207, Mart 2011, s. 29.

bir danışmanın titizliğini gösteren cümlecikleriyle donanmış olduğunu gösteriyordu.¹³⁹ Soru işaretleri, yanlışlık tespitleri, eksik saydıkları olsa da kitabın muhakkak çevirisini istemesi, tarihçiliğin geleneksel, daha doğrusu uhrevî havasından laik bir anlayışa, dolayısıyla ulus-devlete geçişin bir simgesi gibiydi. Bilal Şimşir'in bir tespitini de aktarayım burada:

“Atatürk, yurtdışından sürekli olarak kitap sipariş etmiştir. Elçiliklerimiz aracılığıyla, yurtdışından kitap sipariş eden tek Türk devlet adamı Atatürk olmuştur. Atatürk'ten başka bir padişahın, sadrazamın, cumhurbaşkanımızın ya da devlet adamının kitap sipariş ettiğini gösteren herhangi bir belgeye rastlamadım.”

Bilal Şimşir'in başka devlet adamlarıyla ilgili söylediklerinde abartı payı olabilir; ama 1937 yılındaki İkinci Türk Tarih Kongresi'nde bildiri sunan felsefeci Ernst von Aster'in, Atatürk'ün altı gün süren bu kongreyi bizzat izlediğini söylediğini hatırladığımızda ve ardından savaş yılları dahil 4 bin civarında kitap okuduğunu düşündüğümüzde, böyle bir kongreye ne denli hazırlıklı olduğunu görebiliriz.

Tarih ve tarihçilik, elbette, bir yüzyıl öncesinde, hatta daha evvel de arayış içindeydi ve 19. yüzyıla “tarih yüzyılı” damgası vuracaktı kimi tarihçiler. 20. yüzyıla taşınan bilimsel/literal ilkelerin bu daldaki etkilerinin -örneğin “Yeni Tarih”, “Alman Okulu”, “Annales” gibi merkezleri ve tesirleriyle alınan mesafeler, tarihi “insanın yeryüzünde görüldüğü andan itibaren yaptığı veya düşündüğü her bir izi, artakalan her şeyi içerir” tanımına ulaştırmıştır; dolayısıyla bu, antropologların, ekonomistlerin, psikologların, sosyologların devreye girmesi demektir. Cumhuriyet Rejiminde yaratılan değişimlerin başlangıç noktasının Gazi ile ateşlendiğini ve Cumhuriyet aydınlarından

139 Bak, Mustafa Celalettin Paşa, *Eski ve Modern Türkler* (hazırlayan Güven Beker), Kaynak Yayınları, 2015.

Yusuf Akçura, Köprülü, daha sonra da Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık, Şerafettin Turan gibi tarihçilerin liderlik ettikleri konuma getirdiğini -malumu ilam dahi olsa- hatırlatmam gerekiyor. Çok ilginçtir, Türkiye’de tarihçiliğin bir yandan andığım kişilerin -simgesel veya doğrudan dahi olsa- yol göstermelerinden, hatta eleştirilmelerinden günümüze doğru kat ettiği mesafe, üniversitelerin çoğunda, MEB okullarında ve burada ele aldığım Türk Tarih Kurumu’nda izlenememiştir. Ama ters orantılı olarak, kimi yayın organlarında, çıkarılan dergilerde, medyanın nadir de olsa seslendirdiği tarih sohbetlerinde dile getirildiğini görmekte, dünyadaki gelişmeleri gözleyebilmekteyiz.¹⁴⁰

80. Yıl Madalyonu’nun hatırlattıkları!

Nisan 2011 yılında Türk Tarih Kurumu’ndan bana bir paket geldi, başkanlığın şükran borcunu dile getiriyordu: “*Türk Tarih Kurumu’nun 80. yıldönümü münasebetiyle Kurum’a yapmış olduğunuz katkılarınız için en içten teşekkürlerimizi sunarız*”.

O tarihte TTK Başkanı’nın gönderdiği bu belgeye eşlik eden bir de gümüş madalyon vardı; bir yüzünde bana zarif ve müzeyyen görünmeyen bir Atatürk bulunuyordu. Böylece TTK üyeliğimin -hiç de makbul bir seçim olmadığı sonradan anlaşılan ve “tart” edilmemle sona eren bir süreçten yıllar sonra- *madalyon* ile ödüllendirilmem, “taltif” edilmem çok garip gelmişti bana. Tarihçiliğin öngördüğü kurallar doğrultusunda işlemeyen, işletilmeyen, üyeleri ve bilim kurulları bulunmayan, tarihçilikte çağdaş gidişatı yakalayabilecek atılımları yapamadığını düşündüğüm, bir okul (*ekol*) yaratamayan kurumun madalyonu ne anlam ifade edebilirdi ki? Üye kaldığım sürece pek yararlı olamadığımı bildiğim, bazı açılımlar için

140 S. Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Yakın Kitabevi, 2005, üçüncü bölüm.

düşünülen projelere katkı için yaptığım önerilerin kabul görmediğini anımsadığım ve hakkında bazı eleştirel yazılar yazdığım bir kurum tarafından neden şükran yazısı ve *madalyon* ile ödüllendirildim ki?

Hemen belirtmeliyim: Bazı yayın faaliyetlerinde bulunan, zaman zaman kongreler düzenleyen, toplantılar yapan, ancak gövdesini ve dallarını oluşturacak üyelerinden mahrum kalan TTK'nın 2011 yılında kendilerine madalyon ikram ettiği gelmiş geçmiş üyelerini eleştirecek değilim; böyle bir işe kalkışmak ve haddimi aşmak aklımdan geçmez. İçlerinde duayenlerin bulunduğu ve tarihçiliğin farklı alanlarından gelmiş akademisyenleri eleştirmeye ne bilgim yeter ne de taşıdığım sorumluluk! Kimilerini yakından tanıdığım, içlerinde güngörmüş bilginlerin, değerli meslektaşlarımın ve arkadaşlarımın bulunduğunu bildiğim o tarihçilerin mesleklerine katkılarını sıralamak da bu satırların dışında kalıyor. TTK'nın 1930'lardaki kuruluş ve gelişme amacı ve 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte yaşanmaya başlanan sürece kadar gösterdiği faaliyetlerin dökümü de bu satırların içine girmiyor. Ancak, Atatürk'ün devrimler çerçevesinde kurulmasına önyak olduğu ve kişisel mal varlığını bağışladığı bu kurumun 1983'te yara aldığını belirtmek isterim. Zafer Toprak'ın *Toplumsal Tarih*'in 204-208 (Aralık 2010-Nisan 2011 tarihli) sayılarda yayınlanan makalelerinde dile getirdiği iddia ve eleştirilerle yol alan, "Atatürk'ün kültür adamı olarak yadsınamaz bir öncülüğü" sayesinde var olduğuna inandığı bu tarihçilik anlayışı merkezinin düştüğü durum, iç açıcı olmamıştır. Yarı "devlet memuru niteliği" esaslı üzerine ve yeni oluşturulmuş bürokratik yapıyla Yüksek Kurul'ca; diğer yarı ise içinde belki bir-iki tarihçi bulunabilen Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) tarafından atanmış 40 kişilik yapısıyla bağımsızlığını yitirmiş ve akademik işlevi iktidarca boyunduruk altına alınmış bir kurumla karşı karşıya

kalındığını, böyle bir durum yıllarca sürdürüldükten ve üzerine sağlam oturduğu bir yasanın bulunmadığının anlaşılmasından sonra, üyeliklerden de yoksun olarak devam ettiğini anımsatmak isterim.

Unutmamak gerekli: Emekli general, emekli diplomat, ilahiyat uzmanı gibiler 1983 yılında asil üye yapılırken, Ekrem Akurgal, Halil İnalcık (sonradan ona ilişkin hata düzeltilmiştir), Şerafettin Turan ve Nejat Göyünç gibi nitelikleriyle uluslararası üne sahip tarihçiler TTK dışına itilebilmişlerdir. Bu densizliklerden çok sonra, 1995 yılında Sedat Alp, Semavi Eyice ve Neşet Çağatay'ın asil üyeliklerine de son verilmiştir. İnlanılmayacak girişimlerdi bunlar; TTK'nın çatırdadığı yıllardı. Değişikliklerin bilimsel ölçütlerle de hiç ilgisi yoktu; 1983-89 sürecinde benim de tanık olduğum ve eleştirdiğim, bu yüzden -belki de yetersizliğimden- üyelikten çıkarıldığım, ardından kurum dışından izlemeye çalıştığım TTK böylece bu günlere ulaştı.

Tarihçilik zor zanaattır; bilimdir, felsefedir, sanattır.

Tarih araştırmacılığı ve öğretimi YÖK ve Milli Eğitim Bakanlığı arasında sıkışıp kalırken TTK da adeta onlara eşlik etmiş, evrensel gelişmelere kapalı kalmıştır. Oysa bazı daha özerk düşünceye açık üniversitelerin, bazı yayımcıların ve vakıf kuruluşlarının tarih üstüne ortaya koydukları yöntem ve konular, yayına soktukları özgün ve çeviri kitaplar ve dergiler TTK'yı gölgede bırakmış, adeta ona yol gösterici bir yapılanma ortaya çıkarmıştır.

Türk Tarih Kurumu'nun cismi var, ismi yok şu günlerde, yıllarda! Yanlış anlaşılmasın; binası var, kitaplığı var, başkanı var ve bürokratik işleri yürütebilecek kadrosu iş başında. Kimi zaman bilimsel toplantılar düzenliyorlar. Bazı -çok sınırlı-kaynak eser ve monografi yayınında bulunuyorlar. Ama ismen yüklendiği sorumluluk, cüssesini taşımaya çalıştığı ağırlık al-

tında kaybolup gidiyor. Koskocaman *Türk Tarih Kurumu* bu şekilde mi kalmalıydı? Onca zenginliğini, mali olanaklarını devlet bürokrasisi hizmetine mi sokmalıydı? Protokol için mi servis yapmalıydı? Onu bu hâle getirenler gocunsun! Ona çeki düzen verebilecekken, özgürlük sağlayabilecekken duruma müdahale etmeyen yetkililer kara kara düşünsün! Tarihçilikte din, dil, ırk, yöre ve gelenek ayrıntılarına saplanıp kalanlar ya da evrensel gelişmelerden korkanlar, adını taşıdığı “Türk”e ilişkin tarihsel özellikleri, yapılanmaları uluslararası ortama taşıyamayanlar dertlensin! Tarihte başkalarının da varlığını düşünemeyenler, değişik toplum ve ülkelerin, devletlerin, imparatorlukların taşıdıkları sıfatları inceleyebilecek, kıyaslama ortamı yaratabilecek kadroların serpilmesine engel olanlar hayıflansın! Olanaklarıyla kendine özgü bir tarih *ekol*’ünü ortaya koyabilecekken politik ve kısır çekişmeler içinde kaybolup gidenler esef etsin! Ve onu şu anda bir bakanlığa bağlı olarak bürokratik işlerde yamalık olarak tutmaya devam edenler mahcup olsun, sıkılsın! Eminim ki 80. yılda madalyonlarla ödüllendirilen Türk Tarih Kurumu’nun gelmiş geçmiş ve gelebilecek üyeleri arasında özgürce düşünebilen, bağımsız, liyakata dayanılarak oluşturulacak bir tarihçilik merkezinin özlemini duyanlar bulunacaktır ortam düzeldiğinde.

Dilerim -umudum özürlü olsa bile- Türk Tarih Kurumu’nu -doğaldır ki Türk Dil Kurumu’nu- özerk yapılarına döndürecek, evrensel düzeyde yarıştırabilecek ve siyasal atılımları yaparak “seçilmişler”i tahtlarına oturtacak zihniyet ortaya çıkar, tarihçiliği emir komuta zincirinden ve sadece iktidar beklentilerine hizmet etmekten kurtarabilecek adımların atılmasına yol açar. Dilerim, tarihi kendi yörüngesinde, ama disiplinler arası işbirliğinde, bağımsız düşünebilen, bilimsel eylemleri gerçekleştirebilecek kadrolarına teslim ederler, onlara karışmazlar! Dilerim, onca -iyi yetişmiş olduğuna inandı-

ğım- tarihçiler, sosyal bilimciler, edebiyatçılar, tarihin içinden çıkagelmiş ya da onu besleyen pek çok bilgi dalı temsilcileri ona el verirler, Türkiye’de -ve dünyada- sözü geçebilecek bir tarih okuluna doğru yol almaya koyulurlar. Merkez politikası ve bürokrasi, Kurum’dan elini ayağını çeker. Bilinmelidir ki tarihçilik zor zanaattır; bilimdir, felsefedir, sanattır; erbabıyla yol alır bu nazik dal!

Geliştirilmeye Açık Bir Derleme İçin Sonuç

Cemal Kafadar, *Diyâr-ı Rûm*'dan, başka bir deyişle Roma İmparatorluğu'ndan devraldığı coğrafi sınırlar içinde ve -belirli ölçüde- siyasal ve kültürel etkileşim çerçevesinde işlediği kitabını sonlandırırken şunları vurgulama gereği duymuştu:

“Sonuç olarak, insan kendi kimliğini tarihten ari bir biçimde tasarlayacak ve yayacak bir konumda bulunmadığı sürece kendine ait bir Roma yoktur. İktidar ilişkileri örtük olarak insanın “kendi”ni nasıl bileceğine de karışır. Kişi her zaman “ulus”un içinde ve dışındaki ötekilere göre, güç hiyerarşilerinin ve değişen cazibe odaklarının dolayımıyla ortaya çıkan tarihsel koşullarda, kendi benlik kavrayışını yeni baştan düşünmeye ve tasarlamaya zorlanır.”¹⁴¹

Kafadar'ın vurgulama gereği duyduğu diğer bir husus da şöyle:

“Milliyetçilere ve milli tarihlere sataşmak, postmodern bir eğlence halini aldı. Milliyetçiliklerin milyonlarca insana hitap ettiğini, başka şeylerin yanı sıra onlara bir vakar hissi ve egemenlik payandası sağladığını unutma eğilimindeyiz ki bence bunlar hor görülecek ya da kökü kazınacak şeyler değiller. İçinde bulunduğumuz küreselleşme çağının politik söylemi ve milliyetçilik eleştirisi kendi içinde ulus

¹⁴¹ Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 139.

ya da *ethnos*-temelli anlatıların sorunsallaştırılmasından türemiş değildir; bu söylem en basit haliyle dünyanın belli bölgelerini ve belli halkları kadim nefretler ve içinden çıkılmaz anlaşmazlıklara iyice gömülmüş olarak görmek ister ki böylece onlara doğru yolu gösterebilsin.”¹⁴²

Kafadar’ın değindiklerine Nuri Bilgin’in düşüncelerini ekleyerek/yineleyerek, bu konuda belki de su yüzüne çıkmamış kaynak ve incelemelere de ulaşılması gerektiğini belirterek yelpazemizi açma olanağımızın olduğunu hatırlatmak isterim. Zeki Arıkan ile ortak yazdığım bir makalede sorunu, Bilgin’nin yıllarını verdiği bu konudaki fikirlerini şöyle değerlendirmiştik:

“Bilgin’in yeni kitabı kimlik inşası üstüne ve bu yolda şimdiye kadar yapılan çalışmaların -bize göre- en kapsamlısı görünümünde; genel çerçeveyi çizmesi ve dünya boyutunda gezinmesiyle en kapsamlısı. Gerek Bozkurt Güvenç ve Taner Timur gibi araştırmacıların Türk ve Osmanlı kimliği üstüne yaptıkları çalışmalardan gerekse pek çok kişinin üstüne yazdıklarından ve konuşmalarından sonra, böyle bir konunun coğrafyasını ve zaman sınırlamalarını aşarak kimlik kavramını enine boyuna, uluslararası ölçekte mercek altına alan, kimlik inşasının temel faktörlerini sergilemeye çalışan ve bunun için de kolektif bellek ile ulusal kimliği belirlerken “öteki”nin icadı ve inşası üstünde duran böylesine ayrıntılı bir kitapla karşılaşıyoruz şimdi; sosyal psikolojinin bizim gibi tarihçilere ne denli yararlı olabileceğini gösteren bir incelemenin varlığına kavuşuyoruz. Psikologların ya da sosyal bilimlerdeki uzmanların böyle bir kitabı nasıl değerlendirdiklerini veya değerlendireceklerini bilmiyoruz; ancak kendi dar sınırlarını -başka bilim dallarıyla olan ilişkisi açısından- pek/genellikle aşamayan Türk

142 Kafadar, s. 136.

tarihçiliği için yararlanılması kaçınılmaz olan bir araştırma Nuri Bilgin'in bu incelemesi.

Bilgin'in "bir kişi veya grubun kendisini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlaması" olarak tarif ettiği kimliği, ulus-devlet, küreselleşme, piyasalaşma, yerelleşme ve cemaatleşme hareketlenmelerinde ele alıyor; "günümüzde kolektif tarzda var olmak ve medyatik iletişime katılmak" yoluyla ve giderek daha fazla sayıda tipler, kategoriler ve bütünler ile düşünüldüğünü vurguluyor; "etnik ve dinsel" aidiyet duygularının besleyici rolüne dikkat çekiyor; 1960'lı yıllarda eşitlik talebi taşıyan toplumsal protestoların önemli bir kısmının günümüzde farklılık talebiyle ortaya çıktığını hatırlatıyor. Kimliklerin "koşullara bağlı yapay, ilişkisel, karışık, kurgusal" olarak şekillendiğini kabul ediyor; başka bir deyişle, "ortak etnik bir aidiyete inancın kökeninin yapaylığına ne kadar inanıyorsak, bu inancın işlevsel etkinliğini de o kadar kabul etmeliyiz" yaklaşımını benimsiyor. Kimliğin, sosyal bilimler alanında genellikle "tözsel bir gerçekliğin kültürel-tarihsel-sosyal bir inşa olduğu" fikrinde uzlaşıldığını anımsatıyor. Bu kavramı, psikolojik düzeyde ve sahip olunan çeşitli temsilleri (görüşleri, tanımları, imajları, bilgileri vb) kapsamına alarak "insanın kendini kavrayışının bir ifadesidir" biçiminde formüleleştiriyor; kendinin bilincine varmayı da "belirli bir anda aniden ortaya çıkan veya miras alınan değişmez bir kavrayış" olmaktan ziyade, "insanın gelişim süreci boyunca diğerleriyle etkileşim içinde öğrenilen, geliştirilen bir kavrayış" olarak ortaya koymaya çalışıyor.

Nuri Bilgin, gelişim psikolojisinde çalışanlara dayanarak kimlik duygusunu oluşturan ve yaşamın her yaş ve aşamasında belirebilen öğelere değindikten sonra, *Kimlik İnşası*'nda açtığı diğer geniş bir bölümde, "diğerlerine duyulan ihtiyaç"tan (dost-düşman, benzer-farklı, tanıdık-yabancı,

müttefik-hasım, ortak-rakip gibi *adresler*'den) söz ediyor; "hem zihinsel hem de motivasyonel bir temele dayanan zorunlu ve hatta evrensel bir insani özellik" ve "kolektif kimliğin inşasında da temel bir süreci" olduğuna inandığı sosyal karşılaştırmalara yer veriyor; inşada "öteki"nin durumunu belirlemeye çalışıyor. Bu bağlamda "bu nedir/kimdir" sorularının yanıtlanmasında tasnifi ön plana çıkarıyor, onlara atfedilen çeşitli özellikleri (olumlu veya olumsuz) ortaya koyarken "önyargılar"ın, "stereotipler"in ve "prototipler"in nasıl, kaçınılmaz olarak, meydana geldiklerini belirtiyor; özellikle de "düşmanın vazgeçilmezliği" bağlamında "günah keçisi olarak öteki" kavramını işliyor."

Elinizdeki bu kitap; yazarının, tarihçilik mesleğinin son demlerinde derlemeye çalıştığı, Osmanlı İmparatorluğu'nda kimlik ve aidiyetler sorunu üstüne yazılmış bazı makalelerin ve onlara eklediği yeni bilgilerin dile getirilmesini amaçlamıştır. Kimlik kavramını tarihsel açıdan ele alan ve Tayfun Atay'ın "benim soyum benimle başlar" şekliyle bağlanmak isteyen bir düşüncenin ürünü olarak algılanması mantıklıdır. Orta Asya'da başlayan ve -yüzyılların etkilediği özellikleriyle- Anadolu ve Avrupa sınırlarını aşan yolculuğun sonunda elde edilmiş doğal özelliklerle, emperyalizme karşı bağımsızlığını kazanmış ve kültürel kazanımlarla oluşmuş "Türkiye Cumhuriyeti"-dir devletin adı. Bireyinin ve halkının "ben veya biz kimiz?" sorusuna yanıt vermede kolaylık sağlayabileceği umudundadır. "Türkiye" tanımının içinde "Türk" kimliğinin barındığı, Türkçenin başat sayıldığı, onun içinde yer tutan farklı dil ve etnik yapılanmaların varlıklarını dışlamayan bir ulus bütünlüğüdür söz konusu olan; Atatürk'ün "Türkiye Cumhuriyeti"ni kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir" tanımlaması yeterince tarihsel ve yeterince güncel nitelikte değil midir? "Türk halkı" veya "Türk toplumu" tanımlamaları -artık bilinmektedir ki- kesif bir Türk ırkını değil, tarihin yoğurduğu, duygu ve

gelenekte ortak olmuş, aynı uyruğu paylaşan, aynı vatanda yaşayan topluluğu ifade etmektedir ve içinde bulundurduğu Kürt, Rum, Arap, Çerkez, Arnavut, Boşnak vb. ırk çeşitliliklerini ve dini inanışlarda ortaya çıkan farklılıkları da kucaklamaktadır.

Ve Türkçe, yüzyıllardır tarihe damga vurmuş yapılanmaların ortaklıklarına, sürekliliklerine ve anlamlandırılmalarına tanık olmuştur. Onun felsefi ve bilimsel yetersizliğini dile getirenler haksızlık etmektedirler. Biraz tarih okuyarak ve önyargısız olmaya çaba göstererek bu evrensel ve güzel dilin Cumhuriyet sürecinde gösterdiği gelişmelere sırt çevirmek tam bir cehalet göstergesidir; bilgisizliktir ve gafilliktir.

Dizin

10 Kasım 7, 145
12 Eylül 153, 156, 161
19 Mayıs 53, 141, 142, 143, 144
23 Nisan 122

A

Abbasi halifesi Me'mun 74
Abdalân-ı Rûm 92, 151
Açe sultanı 98
Adaletnâmeler 146
Adalet ve Kalkınma Partisi 23,
140, 145
Ahmad, Feroz 16, 62
Akademik tarihçilik 48, 156
Akhisari, Hasan Kafi 80
Akşin, Sina 33, 93, 144
Akurgal, Ekrem 162
Akyol, Taha 147
Alevi 53
Âl-i Osman 11, 34, 35, 77
Alman Okulu 159
Alp, Sedat 162
Anadolu 11, 18, 19, 21, 31, 32, 34,
35, 36, 54, 57, 65, 72, 77, 78,
83, 90, 91, 92, 94, 96, 97,
98, 104, 105, 113, 114, 118,
143, 144, 150, 152, 155, 156,
158, 168
Anadolu Selçukluları 18, 35, 92,
98
Anday, Melih Cevdet 90, 135
Annales Okulu 66

Arap 11, 21, 34, 40, 41, 54, 66, 71,
83, 88, 89, 92, 97, 100, 101,
105, 108, 118, 124, 126, 127,
130, 132, 169
Arkan, Zeki 9, 106, 115, 116, 117,
131, 166
aristokrasi 144
Aster, Ernst von 159
Aşıkpaşazade 136
Atatürk, Mustafa Kemal 2, 13, 46,
139, 144, 145, 148, 154, 155
Atatürk Yılı 149
Atay, Tayfun 5, 22, 25, 30, 60, 63,
144, 168
ATÜT 68
Ayalon, David 21, 75, 91
Ayasofya 7, 148, 149, 150, 151, 152

B

Babürlü 74
Bahr-ı Rumî 98
Bahşi 75
Balbay, Mustafa 149
Balivet, Michel 20, 67, 71, 95
Balkanlar 19, 21, 31, 88, 90
Bânû-ı Rûm 89
Barkan, Ömer Lütfü 68
barut imparatorluğu 75
Bayram, Mustafa 98
Behramoğlu, Ataol 134
Beker, Güven 158, 159
Bektaşî 82

Biladü'r-Rum 71
 Bilgin, Nuri 5, 22, 26, 27, 28, 29,
 61, 96, 166, 167
 Bir Osmanlı Kimliği 2, 11, 20, 34,
 72, 73, 95, 102, 106, 110,
 111, 150
 Bizans 18, 35, 36, 70, 71, 94, 96,
 97, 100, 103, 104, 105, 110,
 118, 127, 149, 150, 151, 152
 Bizans Karşısında Türkler 127
 "biz"li tarih 53
 Braudel, Fernand 68, 137
 Bûm-i Rûm 93, 150
 Burke, Peter 68

C

Cemaat Toplulukları 144
 Cihanşümullük 74
 Cumhuriyet 5, 9, 17, 22, 24, 25, 26,
 29, 30, 32, 33, 36, 37, 39, 41,
 53, 57, 60, 63, 90, 109, 117,
 124, 125, 132, 134, 135, 137,
 139, 140, 141, 143, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 151, 153,
 155, 157, 158, 159, 169
 Cumhuriyet süreci 145

Ç

Çağatay, Neşet 162
 Çağdaşlaşma 139
 Çandarlı Kara Halil 77
 Çerkez 22, 41, 169
 çoleimâ Rûmî, El Rey 98

D

Davud-Kayserî 82
 Devlet-i Aliyye 54
 devlet-i ebed-müddet 80
 Devlet İslamı 69
 Devlet ü Saltanat-ı Rûm 93

Diyar-ı Rum 27, 59, 94, 95, 98, 99,
 100, 150
 Doğu Roma/Bizans 70
 Dursun Bey 93

E

Ebu'l-Hayr-i Rumî 100
 Ecrits sur l'Histoire 137
 Edirne 82
 Ehl-i Rafz 76
 el-Hamdani, Ebu Firas 97
 El-Müeyyed min 'İndullah 75
 Emecen, Feridun 67
 Emeviler 74
 Erdem, Hakan 6
 Erkin, Feridun Cemal 57
 Eyice, Semavi 162

F

Faroqhi, Suraiya 95
 Findley, Carter 5, 55
 Fleischer, Cornell 67, 75

G

Gazetecilik 45
 Geçmişî Güncelleştirmek 2, 46,
 65, 87
 Genç, Mehmet 68, 147
 Gökbilgin, Tayyip 130
 Gökyay, Orhan Şaik 95, 127, 129
 Görsel İletişim 45
 Göyünç, Nejat 34, 162
 Gücerat Sultanlığı 98
 Güvenç, Bozkurt 5, 15, 22, 24, 25,
 59, 134, 137, 166

H

Halk İslamı 6, 69, 83, 84
 Hanioglu, Şükrü 39, 68
 Harf Devrimi 146
 Hasbahçede Ays u Tarab 74

Helen Küçük Asya'sı 99
 Heteredoks 67, 97
 Hıristiyan 21, 84, 88, 91, 95, 109,
 111, 114, 120, 122
 Hikmet ve felsefe 80
 Histoire total 66
 Historia 47, 112
 Hobsbawn, Eric 66, 103
 Hoca Sadettin 93

İ

İbn Arabîci 82
 İbn Kemal 93
 İğdemir, Uluğ 155
 İki Cihan Âresinde 93, 95
 İklîm-i Rûm 34
 İlâ-yı kelimetullah 73
 ilhad 74
 İmâd-ı Rûm 151
 İmamoğlu, Ekrem 142
 İncalcık, Halil 24, 34, 67, 73, 74,
 76, 79, 86, 92, 95, 102, 103,
 107, 127, 136, 141, 146, 150,
 160, 162
 İpşirli, Mehmet 67, 147
 İslam Korkusu 67, 109
 İstanbul 2, 4, 9, 16, 17, 20, 26, 43,
 45, 57, 62, 71, 78, 89, 90, 91,
 93, 95, 97, 98, 99, 101, 103,
 108, 113, 123, 125, 129, 142,
 152, 153
 İşret Meclisleri 74
 İzmir 9, 27, 96, 131, 133, 145, 153
 İznik medresesi 82

J

Japonya 97

K

Kadılar 32

Kafadar, Cemal 6, 12, 18, 27, 36,
 58, 59, 67, 70, 72, 88, 91,
 94, 95, 96, 98, 99, 101, 102,
 144, 150, 165
 Kalenderî 84
 Kanuni Sultan Süleyman 53, 78,
 79, 88, 98, 117, 128, 136,
 143, 151
 Kanun-u kadim 80
 Katip Çelebi 80
 Kayı boyu 102
 Kayser-i Rûm 7, 74, 148, 150, 151,
 152
 Kazaskerler 77, 78
 Kendine Ait Bir Roma 19, 20, 27,
 36, 37, 72, 91, 95, 99, 102,
 150, 165
 Kitabî İslam 69
 Koçi Bey 80
 Kostantiniyye 97, 98, 105, 152
 Köktürk yazıtları 144
 Köprülü, Fuat 95, 155
 Krstic, Tijana 66
 Kuban, Doğan 144
 Kumrular, Özlem 67, 107, 108, 109,
 122
 Kunt, Metin 33, 92, 144
 Kur'an-ı Kerîm 85
 Kurtbay 75
 Kurtuluş Savaşı 32, 139, 140
 Kültür ve Turizm Bakanlığı 140
 Kürt 34, 38, 40, 88, 114, 123, 169
 Kütüb-i mu'tebere 81

L

Lady Montagu 84
 Leşker-i Rûm 151
 Lewis, Bernard 33, 67, 105
 Lowry, Heath 89
 Lu-mi 151
 Lybyer, A.H. 79

M

- Malazgirt 99
maslak ve afyon kullanımı 84
Medine 73
Medrese İslamı 69
Medyatik tarihçilik 52
Mehdi-i sahib-zaman 75
Mehdilik 75
Memalik-i Mahruse 35
Memleket-i Rûm 34, 92, 150
Ménage, V.L. 130
Metafizik İslam 69
Mevâ'idü'n-Nefais 77
Mevlâna-i Rumî 100
Mezhepçilik 58
Mısır 21, 75, 93, 151
Mihne teşkilatı 74
Milli Eğitim Bakanlığı 162
Misak-ı Milli 54, 139
Muharrem Ergin 125, 126
Mustafa Âli 80, 95
Mustafa Nuri Paşa 127
Müftü 77
Mülk-i Rûm 150
Müslüman Roma 89
Müşerri 68

N

- Nazım Hikmet 131
Necati Bey Divanı 91
Necmeddin Râzî 77
Nergisi 73, 101
Netayici'l-vuku'at 127
Nizam-ı kadîme 80
NTV tarih 144

O

- Ocak, Ahmet Yaşar 6, 12, 65, 66,
77, 85, 86, 90

- Oğuz Han 102
Orhaniye Medresesi 76
Orhonlu, Cengiz 2, 129, 153
Orta Asya 23, 112, 152, 157, 168
Ortaylı, İlber 33, 72, 89, 103, 144
Ortodoks İslam 67
Osmanlı Beyliği 30, 63, 70, 150
Osmanlıca 7, 124, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 133
Osmanlı devleti 79, 93, 147
Osmanlı emperyal kültürü 92
Osmanlı Hilafeti 76
Osmanlı İmparatorluğu 2, 6, 12,
17, 34, 37, 65, 66, 69, 71, 72,
73, 75, 76, 79, 82, 91, 92,
95, 102, 106, 113, 115, 117,
121, 124, 139, 141, 142, 145,
147, 168
Osmanlı tarihçiliği 66, 88
Osmanlı Türkçesi 71, 73
Osmanlı'yı Özlemek 2, 45, 121
Osmanoğulları 144
otokrat 76

P

- padişah-ı İslam 70
Padişah-ı İslam-penah 74
Peçevi 78
Piri Reis 143
Pontus Kimliği 53, 142, 143
Popüler İslam 69
postmodern 165

R

- Raca Rum 97
Raymond, André 89
Roma İmparatoru 90
Roma (Rumî) imparatorluğu 72
Rûm atlıları 93
Rume 94, 97, 110, 111, 112, 151

Rumes 94, 110, 112, 151
 Rumî 6, 12, 18, 19, 20, 21, 34, 70,
 71, 72, 73, 88, 95, 96, 98,
 100, 101, 103, 111, 112, 123,
 151
 Rumîlik 6, 12, 27, 70, 72, 73, 88,
 92, 150
 Rumiyyat 97
 Rumlu 97
 Rûm Suresi 150
 Rum Türkleri 72, 91
 Rumûzî 72, 73, 151
 Rüşvet ve yolsuzluk 77

S

Safeviler 71
 Samur Devri 127
 Saraybosna 101
 Say, Fazıl 57
 Saygun, Adnan 57
 Selanikî, Mustafa 80
 Selçukiyân-ı Rûm 35, 92
 Seyyid Battal Gazi 100
 Singer, Amy 88
 Siyasal İslam 52, 79
 Sosyolojik tasnif 69
 Soyluluk 144
 Sufî İslam 69
 Sultan-ı İklim-i Rum 90
 Sultanü'l-Berreyn 150
 Sultanü's-Selatin 98
 Süleymaniye Medresesi 78
 Sünnî İslam 76, 77

Ş

Şair ve Patron 24, 86, 147
 Şehnamecilik 86
 Şehzade Selim 89
 Şeyhülislam 77, 78, 80
 Şimşir, Bilal 159

Şuara tezkereleri 92
 Şuarâ-yı Rûm 71, 151

T

Tacü't-Tevarih 93
 Tanpınar, A.H. 143
 Tarihçilik 12, 42, 47, 50, 52, 54, 67,
 68, 71, 85, 113, 136, 138, 145,
 156, 157, 158, 159, 160, 161,
 163, 164, 168
 Tarihçi ve Toplum 2, 5, 42, 44, 160
 Tarihçi ve Toplum, Tarih 2, 44,
 160
 Tarih-i Feth-i Yemen 72
 Tarih-i Güzide 100
 Tarihin Peşinde 136
 Tarih Tasarlamak 2, 45, 121
 Tarih ve Öğretimi 2, 43, 69, 135
 Tarih ve Toplumsal Kuram 68
 Taşköprülüzâde 80
 TBMM 141
 Tekke İslamı 69, 82
 Tevârîh-i Âl-i Osman 77
 Tietze, Andrea 95
 Timur, Taner 5, 60, 61, 166
 Togan, İsenbike 58
 Toprak, Zafer 157, 158, 161
 Tosh, John 24, 136
 Trans-Asya 57
 Tulong, Mertol 73
 Turan, Şerafettin 5, 55, 104, 128,
 144, 145, 154, 155, 160, 162
 Turco 108, 112
 turcos 108
 Turque 115
 Türk Devleti 22
 Türk dilli 96
 Türk/İslam 11, 40, 90, 94, 136
 Türkiye 35
 Türkiye Bilimler Akademisi 65

Türkiye Cumhuriyeti 11, 12, 18,
28, 29, 30, 33, 36, 37, 51,
53, 54, 55, 64, 86, 124, 126,
128, 131, 132, 139, 141, 142,
143, 145, 146, 147, 149, 150,
158, 168

Türkiye Türkçesi 125, 129

Türkiye/Türkistan/Türkili 36, 102

Türkkimliği 56, 140

Türk Korkusu 67, 107, 108, 109

Türk kültür tarihi 30

Türklerin Sultanı 89

Türklük 6, 33, 40, 56, 62, 70, 73,
88, 90, 96, 97, 100, 151

Türk Otobüsü 57

Türk tarihçileri 76, 104

Türk tarihçiliği 50, 166

Türk Tarihinin Anahatları 154

Türk Tarih Kurumu 7, 50, 104, 115,
134, 153, 154, 155, 160, 162,
163

Türk Tarih Tezi 154, 156, 157, 158

Türk yazı dili 125

U

Ulema 69, 74, 77, 79, 82

Ulemâ-yı Rûm 92

Ulemâ-yı Şuara 98

Ulus-devlet 99, 167

Urumeli 90

Ümmet 16, 30, 53, 63, 64, 79, 101,
139

V

Vahdet-i Vücut 82

Vakanüvis 148, 157

Veinstein, G. 89

Vernaküler İslam 70

Vilâyet-i Rûm 92

Vryonis, Spiros 71

Vulgarize 47

W

Witteck, Paul 91, 129

Y

Yaygın tarihçilik 47

Yeni Osmanlıcılık 53

Yeni Tarih 159

Yıldırım Bayezid 90

Yunan 11, 20, 72, 88, 91

Yunanistan 91, 112

Yüce mazi 45

Z

Zendeka 74

Zillullahi fi'l-arz/arazîn 74

Kimlik konusu son yıllarda gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda algılandığı biçimleriyle gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nde inşa edildiği şekilleriyle çok tartışılan bir mesele olmuştur. Bir yandan akademik çalışmaların bilimsel uğraşlarına konu yapılmakta; diğer yandan siyaset çevrelerinde, özellikle de iktidardakilerin kendilerini tarihî ve şanlı geçmişe dayandırmak istediklerinde kullanılmıştır. Ve topluma en yakın sayılan medya kanallarıyla yön vermeye giriştiklerinde kimlik devreye sokulmuş, işlenmiş, yönlendirilmiştir.

Bu kitapçık, öncelikle 14-17. yüzyıllar çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki aidiyet kavramları üstüne -kimi tarihçilerin değerlendirmeleri başta olmak üzere- yeni bilgiler ekleme amaçlıdır. Bu bağlamda da Türkiye Cumhuriyeti'nde inşa edilen kimlik tanımı üstünde durulmakta; "Türk Kimliği" kavramını ve onun içine aldığı (dil, din, etnisite / ırk vb) kültür öbeklerini yok saymayan yaklaşımları değerlendirmektedir. Ayrıca "Türk" ve "Türkiye" tanımlamalarının gerek Osmanlı yönetim kadrolarındaki gerekse Batı dünyasındaki övgülü ve bir o kadar da aşağılayıcı (pejoratif) yaklaşımları göstermeye çalışmaktadır.

 tarihcikitabevi

 TarihciKitabevi

 tarihcikitabevi

Tarihçi
Kitabevi

